

Daniel Quinn

MOJ ISHMAEL

DVOSTRUKA DUGA
2007.
ČAKOVEC

Biblioteka AQUARIUS

Daniel Quinn

My Ishmael

Copyright © 1997. by Daniel Quinn

Sva prava pridržana. Niti jedan dio knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku ili na bilo koji način, niti pohranjivati u bazu podataka bilo koje namjene bez prethodne pismene dozvole nositelja autorskih prava, osim u slučajevima kratkih navoda. Izrada preslika bilo kojeg dijela knjige je zabranjena.

Nakladnik i nositelj prava za Hrvatsku:
Dvostruka Duga d.o.o., p.p. 184, 40001 Čakovec

Lektura:
Vida Ozren

Prijevod:
Aleksandra Mihaljević Barlović

Dizajn i izrada ovtka:
Zlatko Bilandžija

Tisk:
MTG-Topgraf d.o.o., Velika Gorica

Naklada:
1000

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 641237

Nadahnuli su me mnogi koje je nadahnuo *Ishmael*. Ova je knjiga posvećena trima od njih: Rachel Rosenthal, Rayu C. Andersonu i Alanu Thornhillu (a osobito zahvaljujem Howieju Richeyju, začetniku revolucije Mokonzija Nkemija te piscu Jamesu Burkeu čije su mi knjige i kolumnе skrenule pozornost na određene povezanosti iznesene u poglavlju s naslovom "Revolucionari").

Čitatelji upoznati s djelima Richarda Dawkinsa, a osobito s djelom *Sebični gen*, na stranicama ove knjige lako će opaziti koliko mu dugujem - taj dug na ovom mjestu priznajem smjerno i sa zahvalnošću.

Zahavla

Mislim da je prilično šugavo probuditi se u šesnaestoj godini i shvatiti da su te već zaribali. Iako u toj dobi nije osobito neobično da te zaribaju. Doima se kao da su se svi u krugu od pedeset kilometara namjerili dokrajčiti te. Ali, malo je šesnaestogodišnjaka koje zaribaju baš ovako.

Zahvalna sam, doista jesam.

Ah, ovo nije priča o meni u šesnaestoj godini. Ovo je priča o nečemu što mi se dogodilo kad mi je bilo dvanaest godina. Bilo je to bolno razdoblje mojega života.

Moja je majka odlučila da bi baš mogla nastaviti svojim putem i postati pijanica. Protekle tri ili četiri godine držala me je u uvjerenju da pije samo u društvu. Ali zaključila je da sam već vjerojatno prozrela istinu; zašto bi nastavila glumiti? Nije me pitala za mišljenje o tome. Da jest, rekla bih joj: "Mama, molim te, nastavi glumiti. Osobito preda mnom, može?"

Ali, ovo nije priča o mojoj majci. Ipak, dio toga morate shvatiti da biste mogli shvatiti ostalo.

Moji su se roditelji razveli kad mi je bilo pet godina, ali vas neću zamarati tom pričom. Zapravo i ne *znam* tu priču jer je mama priča na jedan, a tata na drugi način. (Zvuči poznato?)

U svakom slučaju, tata se ponovno oženio kad mi je bilo osam godina. Mama je zamalo učinila isto, ali se ispostavilo da je tip ljigavac, pa je odustala. Otprilike u to vrijeme počela se naglo debljati. Srećom, imala je dobar posao. Napredovala je u području obrade teksta u jednoj velikoj odvjetničkoj tvrtki u centru grada. A tada je počela "svraćati na piće nakon radnog vremena". Ta su se svraćanja s vremenom prilično odužila.

No ona se ipak, unatoč svemu, svakog jutra u pola osam iskotrljala iz kreveta. I mislim da si je odredila pravilo da neće piti prije kraja radnog vremena. Dakako, izuzev vikenda - ali ni u to neću ulaziti.

Nisam bila sretna djevojčica.

U to sam vrijeme mislila da bi moglo pomoći ako budem igrala ulogu poslušne kćeri. Stigavši kući iz škole, nastojala sam dovesti kuću u stanje u kojem bi je mama željela da joj je i dalje stalo do toga. To je

uglavnom značilo čišćenje kuhinje. Ostatak kuće bio je prilično uredan. Ali ni jedna od nas nije imala vremena baviti se kuhinjom prije odlaska na posao i u školu.

Kako bilo, dok sam jednoga dana pospremala novine, pogled mi je privukao jedan od oglasa. Pisalo je:

*UČITELJ TRAŽI UČENIKA. MORA IMATI JAKU ŽELJU
DA SPASI SVIJET. PRIJAVITI SE OSOBNO.*

Slijedio je broj sobe i naziv zapuštene, stare poslovne zgrade u centru grada.

Bilo mi je čudno da učitelj traži učenika. To je jednostavno bilo uvrnuto. Sudeći po učiteljima koje poznajem, traženje učenika bilo bi kao da pas traži buhu.

Tada sam još jednom pročitala drugu rečenicu: *Mora imati žarku želju da spasi svijet*. Pomislila sam: *Oho, tip ne traži mnogo*.

Čudno je bilo to što je taj učitelj trebao hvaliti svoje usluge kao i svi drugi, ali on to nije učinio. Oglas je bio nalik onima iz rubrike "Zaposlenja". Kao da je učitelju bio potreban učenik, a ne obrnuto. Ježenje je započelo na potiljku, a zatim mi se naježila kosa po cijeloj glavi.

"Ajme," rekla sam, "ja bih to mogla. Mogla bih biti njegova učenica. Mogla bih biti *korisna!*"

Nešto poput toga. Sada mi to zvuči šašavo, ali taj mi se oglas uvukao u snove. Znala sam gdje je ta zgrada i morala sam samo upamtiti broj sobe. No, ipak sam istrgnula oglas i spremila ga u ladicu u svojoj sobi. Tako ću ga jednoga dana ipak pronaći ako u međuvremenu padnem, udarim glavom i podlegnem amneziji.

Zacijelo je bio petak na večer jer sam sljedećeg jutra ležala u krevetu i razmišljala o tome. Zapravo, sanjarila sam o tome.

Kasnije ću se vratiti tom sanjarenju.

Soba 105

Bilo je dobro što me mama nije pokušavala držati pod strogim nadzorom. Ni *sebe* nije držala pod strogim nadzorom pa je možda zaključila kako ni *mene* nema pravo držati pod strogim nadzorom. U svakom slučaju...

Nakon doručka sam joj rekla: "Idem van", a ona je rekla: "Dobro".

Nije rekla: "Kako ideš?" ili "Kad ćeš se vratiti?" Samo: "Dobro".

Autobusom sam se odvezla u centar grada.

Živimo u prilično pristojnom gradu. (Neću reći točno u kojem.) Možete stati na semaforu i nitko vas neće silom izvući iz automobila i ukrasti ga. Pucnjave iz automobila su rijetke. Na krovovima nema snajperista. Tako. Zato sam u subotu ujutro bez razmišljanja sama otišla u centar.

Poznavala sam zgradu navedenu u oglasu. Bila je to zgrada Fairfield. Moj ujak luter ondje je svojedobno imao ured. Odabralo ga je jer se nalazio na dobrom mjestu, a bio je jeftin. Drugim riječima, bijedan.

Predvorje je prizvalo sjećanja. Izgledalo je upravo onako kako je mirisalo: na mokre pse i cigare. Bilo mi je potrebno neko vrijeme da otkrijem kamo moram poći. U prizemlju je bio samo jedan red ureda, a soba 105 nije bila među njima. Napokon sam je pronašla u stražnjem dijelu, pokraj rampe za utovar, nasuprot teretnom dizalu.

Rekla sam samoj sebi: *To ne može biti to.* Ali jest, bila je to soba 105.

Upitala sam se: *što zapravo radim ovdje? Ova vrata u subotu neće biti otključana.* Ali, bila su.

Ušla sam u golemu, praznu prostoriju. Tada sam duboko udahnula i zamalo se srušila. Ondje miris nije podsjećao na mokre pse i cigare. Podsjećao je na *zoološki vrt*. To mi nije smetalo. Volim zoološke vrtove.

Ali kao što sam rekla, soba je bila prazna. Na lijevoj strani nalazila se ulegnuta polica za knjige, a na desnoj strani pretrpan stolac. Izgledali su poput ostataka dvorišne rasprodaje ili nečega sličnog.

Rekla sam samoj sebi: *Tip se odselio.*

Ponovno sam se osvrnula uokolo. Pogledala sam visoke, prljave prozore koji su gledali na sporednu uličicu. Prašnjave industrijske svjetiljke na stropu. Oljuštene zidove boje gnoja.

Tada sam samoj sebi rekla: *U redu, uselit će se.*

Misljam da sam bila ozbiljna u toj namjeri. Nitko zasigurno ne želi taj prostor, zar ne? Pa, zašto ga ja ne bih uzela? Ondje je već bio stolac, nije li? Neko bih vrijeme mogla izdržati i bez ostalog.

Jednu osobitost nisam uspjela shvatiti. Stolac je bio okrenut prema velikoj plohi tamnog stakla na sredini desnog zida. To me je podsjetilo na prozore kroz koje svjedoci gledaju kako bi identificirali osumnjičene u policijskoj stanici. Iza toga stakla morala je biti soba jer su pokraj njega bila vrata.

Pošla sam pogledati. Pritisnula sam nos o staklo, rukama zaklonila svjetlost i...

Pomislila sam da sam u filmu.

Otprikljike tri metra dalje od stakla sjedio je ogroman, golem, debeo gorila i grickao grančicu. Zurio je u mene i odjednom sam shvatila da to nije film.

"Joj", rekla sam i odskočila.

Bila sam zaprepaštena, ali se zapravo nisam uplašila. Doimalo se da bih se *trebala* uplašiti. Hoću reći, da sam bila lik u filmu, sigurno bih vrištala iz sveg glasa. Ali, gorila je samo sjedio. Ne znam, možda sam jednostavno bila previše tupa da bih se uplašila. No, ipak sam se osvrnula preko ramena kako bih se uvjerila da mi ništa ne prijeći put do vrata.

Tada sam ponovno pogledala je li gorila i dalje na mjestu. Bio je. Nije se ni pomaknuo jer da jest, odjurila bih.

Dobro. Morala sam povezati činjenice.

Učitelj se nije odselio. Pa, nitko se ne može odseliti i zaboraviti svojega gorila. Dakle, učitelj se nije odselio. Možda je samo *izašao*. Na ručak ili takvo što.

I zaboravio zaključati vrata. Ili takvo što.

Učitelj će se uskoro vratiti. Vjerojatno. Možda.

Ponovno sam pogledala uokolo, i dalje pokušavajući dokučiti o čemu je riječ.

Ta prostorija nije bila životni prostor - nije bilo kreveta, kuhinje, instalacija, ormara za odjeću, ničega. Dakle, učitelj ne živi ondje. Ali gorila očito živi ondje, u sobi s druge strane stakla.

Zašto? Kako to?

Pa, dobro, izgleda da možete držati gorilu ako to želite.

Ali zašto gorilu držati baš na ovaj način?

Pogledala sam ponovno i opazila ono što mi je prvi put promaknulo. Na zidu iza gorile nalazio se plakat. Na njemu je pisalo:

AKO NESTANE ČOVJEKA, IMA LI NADE ZAGORILU?

Pa, rekla sam samoj sebi, *zanimljivo pitanje*. Ali nije se doimalo osobito teškim. Već sam u dvanaestoj godini znala što se događa u svijetu. Kako smo krenuli, gorile neće još dugo biti na ovom svijetu. Zato je odgovor bio potvrđan. Kad nestane čovjeka, *bit će* nade za gorilu.

Majmun u drugoj sobi progundao je kao da moj zaključak ne smatra osobitim.

Pitala sam se je li plakat dio pouke. U novinskom oglasu pisalo je: *Mora imati žarku želju da spasi svijet*. To je bilo logično. Spašavanje svijeta svakako bi značilo spašavanje gorila.

Ali ne i spašavanje ljudi? To mi je palo na pamet. Znate kako je kad vam nešto padne na pamet. Kao da se pojavi niotkuda. Ali, ovo je došlo iz svemira. Pa, ja raspoznajem neznance i prijatelje. Ova je misao bila neznanka.

Pogledala sam majmuna. Majmun je pogledao mene - i *znala* sam.

Nestala sam odatle. Toliko sam brzo odjurila. U jednom sam trenutku gledala gorilu, a u drugom sam već zadihana stajala na pločniku.

Nisam bila daleko od centra grada gdje dvije robne kuće još jedva jedvice opstaju. Krenula sam onamo, tamo gdje ima ljudi. Željela sam biti uz ljude dok razmišljam o tome.

Gorila mi se obratio - u mojoj vlastitoj glavi.

O tome sam morala razmisiliti.

Nisam se morala pitati je li se to doista dogodilo. Dogodilo se. Takvo što nisam mogla izmisliti. I zašto *bih* izmislila takvo što? Da prevarim *sebe*?

O svemu sam tome razmišljala vozeći se pokretnim stepenicama u robnoj kući Pearson's. Šest katova gore. Šest katova dolje. Vrlo umirujuće. Ništa ne mari. Ništa te ne gnjavi. Ništa ne primjećuje. U prizemlju morate prijeći sa silaznih na uzlazne stepenice. Nakit i galerija. Ženska konfekcija. Muška konfekcija. Kućanske potrepštine. Igračke. Namještaj. Na vrhu morate prijeći s uzlaznih na silazne stepenice. Namještaj. Igračke. Kućanske potrepštine. Muška konfekcija. Ženska konfekcija. Nakit i galerija. Sve vam prilazi spokojno i polako.

Učitelj traži učenika. Mora imati žarku želju da spasi svijet. Kažem: Pod spašavanjem svijeta podrazumijevaš spašavanje gorila?

A gorila kaže: *Ali ne i ljudi?*

Gdje je bio učitelj dok se sve to događalo?

I što bi se dogodilo da je učitelj bio ondje? Kakav je bio plan? Što je bio cilj?

Zamislila sam neuobičajenog učitelja s neuobičajenim kućnim ljubimcem.

S majmunom koji ima sposobnost misaonog razgovaranja. Prilično neuobičajeno. Da.

Učitelj traži učenika. Mora imati žarku želju da spasi svijet i biti sposoban izlaziti nakraj s majmunom koji posjeduje sposobnost telepatije.

Hej - to sam *ja*, do zadnjeg slova.

Svratila sam na Coca-colu. Još nije bilo ni podne.

Prihvaćam majmuna

Kad sam se vratila pred sobu 105, uhvatila sam kvaku i prislonila uho uz vrata.

I čula muški glas.

Nisam uspjela razabrati što govori. Bio je nekoliko metara udaljen od vrata - i okrenut u drugom smjeru. Barem sam tako zamislila.

"Mumlj umlj bumlj", rekao je. "Bam bam umlj mumlj."

Tišina. Cijela minuta tišine.

"Am bumlj umlj bam", nastavio je. "Ba, bam mumlj am bumlj."

Tišina. Ovaj put samo pola minute.

"Umlj?" upitao je. "Umij bumlj am mumljabam."

I tako dalje. Vrlo zanimljivo za slušati. I tako dalje i dalje.

Pomislila sam jednostavno ući. Privukla me je ta zamisao - kao zamisao.

Pomislila sam vratiti se kasnije, ali me ta zamisao nije privukla. Tko zna što bih mogla propustiti?

Ostala sam. Minute su se otegnule kao kišna poslijepodneva. (To sam jednom napisala u školskom sastavku. *Minute su se otegnule kao kišna poslijepodneva.* Učitelj je na margini napisao *Odlično!!* Kakav ljestvica.)

Čovjekov se glas odjednom približio vratima.

"Ne znam", rekao je. "Doista, ne znam. Ali, pokušat ću."

Odjurila sam na drugu stranu hodnika i naslonila se na vrata teretnog dizala.

Prošla je još jedna minuta. Tada je čovjek rekao: "U redu" i otvorio vrata.

Izašao je u hodnik, ugledao me i na trenutak se ukočio, kao da sam kobra spremna za napad. A tada je odlučio hiniti da me nema. Zatvorio je vrata za sobom i krenuo.

Rekla sam mu: "Jeste li vi učitelj?"

Sudeći po tome kako se namrštilo, pomislili biste da je to doista teško pitanje. Napokon se sabrao i domislio što će reći. Približio mi se i rekao... ne.

Očito je želio reći mnogo više - možda još tisuće riječi. Ali u tom je trenutku uspio reći samo to: *ne*.

Odgovorila sam mu vrlo pristojno: "Hvala vam".

Još se malo mrštilo, okrenuo se i otišao odlučnim korakom.

Svi koji vam se u školi ne sviđaju, za vas su *bezveznjaci*, ali ja tu riječ ne koristim osobito često. Mislim da je čuvam za posebne ljude, poput ovog tipa. Taj tip je bio bezveznjak. Nije mi se svidio čim sam ga ugledala, ne znam zašto. Star je otprilike kao moja mama, jeftino odjeven i ružan. Jedan od onih mračnih, napetih ljudi, ako me razumijete. Kunem se da nisam znala kako izgleda loša frizura sve dok nisam vidjela njegovu. Sve na njemu govorilo je "Intelektualac - ne približavajte se".

Usredotočila sam se na vrata preda mnom. Nisam se mogla sjetiti ičega o čemu bih trebala razmisliti, pa sam jednostavno ušla.

Ništa se nije promjenilo, ali je sve bilo drugčije jer sam shvaćala u čemu je stvar. Kroz vrata sam čula razgovor bezveznjaka i majmuna. Dakako, čula sam samo bezveznjaka jer majmun nije govorio na glas.

Bezveznjak nije bio učitelj. Dakle, majmun je bio učitelj. I još nešto. Bezveznjak se nije *plašio*. To je bilo važno. To je značilo da majmun nije opasan. Ako se bezveznjak nije morao plašiti, ni *ja* se ne moram plašiti.

Budući da sam znala da je ondje, lako sam ga razabrala iza stakla. Bio je upravo ondje gdje sam ga ostavila.

Rekla sam mu: "Došla sam zbog oglasa".

Tišina.

Pomislila sam da me nije čuo. Prišla sam stolcu i ponovila.

Majmun je nijemo zurio u mene.

"Što je?" upitala sam. "Prije si mi se obratio."

Zatvorio je oči, vrlo, vrlo polagano. Nije lako toliko polagano zatvoriti oči. Mislim da je možda utonuo u san ili takvo što.

"Što je?" ponovila sam.

Majmun je uzdahnuo. Ne znam kako bih opisala taj uzdah. Očekivala sam da će se zidovi napeti pod silinom tog uzdaha. Čekala sam. Zaključila

sam da se sprema progovoriti. Ali nakon cijele minute on je i dalje samo sjedio.

Upitala sam: "Nisi li ti dao oglas u novine?"

Čvrsto je stisnuo kapke kao da se želi zaštititi od sve te neugodnosti. No, na posljetku je otvorio oči i progovorio. Kao i prošli put čula sam ga u glavi, a ne ušima.

"Ja sam dao oglas u novine", priznao je. "Ali, ne zbog tebe."

"Kako to misliš *ne zbog mene*? Nisam vidjela da piše: 'Ovaj je oglas upućen svima osim Julie Gerchak'."

"Žao mi je", rekao je. "Trebao bih reći da nisam dao oglas u dječje novine."

"Dječje!" To me je jako razljutilo. "Mene nazivaš djetetom? Dvanaest mi je godina. Dovoljno sam stara da bih krala automobile. Dovoljno sam stara za pobačaj. Dovoljno sam stara da bih preprodavala *crack*."

Golem, ogroman majmun počeo se grčiti, kunem se. Oho, ovo me doista počelo zabavljati. Sredila sam gorilu teškog pola tone.

Još se neko vrijeme grčio. A tada je situaciju sagledao iz drugog kuta. Smirio se i progovorio.

"Oprosti što sam te tako nepomišljeno pokušao odbiti", rekao je. "Očito nisi od onih koji se daju lako odbiti. No, to što si dovoljno stara da ukradeš automobil ovdje nije važno."

"Nastavi", rekla sam mu.

"Ja sam učitelj", rekao je.

"Znam."

"Kao učitelj mogu pomoći određenoj vrsti učenika. Ne svakoj vrsti. Ne mogu pomoći u slučaju kemije, algebre, francuskog ili geologije."

"Nisam došla ovamo zbog takvih stvari."

"To su samo primjeri. Želim reći da nudim samo određenu vrstu pouke."

"Što želiš reći? Želiš li reći da ja ne želim tu 'određenu vrstu pouke'?"

Kimnuo je. "To želim reći. Pouka koju nudim nije od one vrste koja bi tebi bila korisna... još ne."

Oči su mi zasuzile u djeliću sekunde, ali mu nipošto nisam željela dopustiti da ih vidi.

"Isti si kao i svi ostali", rekla sam mu. "Lažljivac."

Naglo je podignuo obrve. "Lažljivac?"

"Da. Zašto ne kažeš istinu? Zašto ne kažeš: Ti si dijete - nikome ni od kakve koristi. Vrati se za deset godina. Tada ćeš možda biti dostoјna mojega vremena! Reci to i od mene više nećeš čuti ni riječ. Reci to i okrenut ću se i otići kući."

Ponovno je uzdahnuo, čak dublje no prošli put. Tada je kimnuo, samo jednom.

"Potpuno si u pravu", rekao je. "Lagao sam. I prepostavio sam da nećeš prozreti tu laž. Molim te da mi oprostiš."

Kimnula sam.

"Ali, ni istina ti vjerojatno neće goditi", nastavio je.

"Što je istina?"

"Vidjet ćemo. Ime ti je Julie?"

"Tako je."

"I ne voliš da se s tobom postupa kao s djetetom."

"Tako je."

"Tada sjedi, a ja ću te ispitati kao odraslu osobu."

Sjela sam.

"Što te je dovelo ovamo, Julie? I, molim te, nemoj mi reći da te je doveo moj oglas. To smo prošli. Što želiš? Što radiš ovdje?"

Otvorila sam usta, ali ništa nije izašlo, ni jedan jedini slog. Sjedila sam otvorenih usta otprilike minatu. Tada sam rekla: "Što je s tipom koji je maloprije bio ovdje? Jesi li *njega* pitao što želi? Jesi li *njega* pitao što radi ovdje?"

Gorila je tada učinio nešto vrlo čudno. Podignuo je desnu ruku i stavio je preko očiju. Izgledalo je kao da će početi brojati, kao da se igra skrivača. Čudno je bilo to što rukom zapravo nije dodirivao lice. Samo ju je držao dva centimetra ispred nosa kao da s dlana čita sitno ispisano poruku.

Čekala sam.

Nakon otprilike dvije minute spustio je ruku i rekao: "Ne, njega to *nisam* pitao".

Sjedila sam i treptala bez riječi.

Gorila je oblizao usne - doimalo se kao da je u neprilici. "Mislim da sa sigurnošću možemo reći da nisam spreman suočiti se s potrebama osobe tvoje dobi. Mislim da se to sa sigurnošću može reći. Da."

"Hoćeš reći da odustaješ? Zar to želiš reći? Želiš da odem jer odustaješ?"

Gorila me netremice gledao. Nisam mogla procijeniti gleda li me s nadom, gnjevom ili čime već.

Rekla sam: "Zar ne vjeruješ da dvanaestogodišnja djevojčica može imati žarku želju da spasi svijet?"

"Ne sumnjam u to", rekao je, iako je zvučalo kao da mu je bilo prilično teško istisnuti te riječi.

"Zašto tada ne želiš razgovarati sa mnom? U oglasu si napisao da ti je potreban učenik. Nije li to pisalo?"

"Pisalo je."

"Pa, dobio si učenicu. Ovdje sam."

Nesigurnim korakom prema polazištu

Prošao je dug trenutak. To sam jednom pročitala u nekoj knjizi: Prošao je dug trenutak. Ali, ovaj je trenutak doista bio dug. Gorila je napokon nastavio. "U redu", rekao je kimajući. "Počet ćemo pa ćemo vidjeti kamo ćemo stići. Ja sam Ishmael."

Doimalo se kao da očekuje kakvu reakciju, ali za mene je to bio samo zvuk. Kao da mi je rekao da mu je ime Fijubum. On je moje ime već znao pa sam jednostavno čekala. Napokon je nastavio.

"Mladić koji je maloprije bio ovdje - usput, ime mu je Alan Lomax - rekao sam da njega nisam pitao što želi. Ali zamolio sam ga da mi ispriča priču kojom će objasniti zašto je došao."

"Priču?"

"Da. Zamolio sam ga da mi ispriča svoju priču. Sada tebe molim da mi ispriča svoju."

"Ne znam što podrazumijevaš pod pričom."

Ishmael se namrštilo kao da misli da se pravim blesava. Možda ja *jesam* bila blesava, malo.

Nastavio je: "Tvoji vršnjaci danas rade nešto drugo, zar ne? Što god oni radili, ti to ne radiš."

"Da, to je točno."

"Eto! Objasni mi zašto ne radiš ono što rade tvoji vršnjaci. Što je to što tvoju priču razlikuje od njihovih i dovodi te ovamo u subotu poslijepodne?"

Shvatila sam što je želio reći, ali to nije pomoglo. O kakvoj priči govori? Želi li da mu govorim o tome kako su mi se roditelji razveli? O alkoholnim pustolovinama moje mame? O problemima koje u školi imam s gospodom Monstro? O svojem bivšem dečku Donnieu, slavnom Dečku Koji To Nije Bio?

"Želim shvatiti što tražiš", rekao je odgovarajući na moja pitanja kao da sam ih izgovorila.

"Ne razumijem", rekla sam mu. "Učitelji na koje sam navikla ne pitaju što tražiš. Jednostavno poučavaju ono što poučavaju."

"I to si očekivala ovdje? Učitelja poput onih na koje si navikla?"

"Ne, nisam."

"Tada imaš sreće, Julie, jer ja nisam poput njih. Ja sam od onih koje nazivaju majeutičkim učiteljima. Majeutički učitelj je onaj koji - ili naravno *koja* - svojim učenicima služi kao primalja. Znaš li što je primalja?"

"Primalja je... osoba koja pomaže pri porođaju. Je li tako?"

"Tako je. Primalja pomaže donijeti na svjetlo dana dijete koje je raslo u majčinoj utrobi. Majeutički učitelj pomaže na svjetlo dana donijeti zamisli koje su rasle u njegovim učenicima." Gorila me pozorno promatrao dok sam razmišljala o tome. A tada je nastavio. "Misliš li da u tebi rastu kakve zamisli?"

"Ne znam", rekla sam mu. To je bila istina.

"Misliš li da *nešto* raste u tebi?"

Pogledala sam ga što sam bijede mogla. Počeo me plašiti.

"Odgovori mi na sljedeće pitanje, Julie. Bi li prije dvije godine došla ovamo da si vidjela moj oglas?"

To je bilo lako. Rekla sam mu da ne bih.

"Dakle, nešto se promjenilo", nastavio je. "Nešto u tebi. O tome želim čuti. Moram shvatiti što te dovelo ovamo."

Neko sam vrijeme zurila u njega, a tada sam rekla: "Znaš li što sama sebi neprestano govorim? Mislim, stvarno *neprestano* - dvadeset puta dnevno. Govorim si: 'Moram otići odavde'."

Ishmael se namrštilo zbumen mojim riječima.

"Tuširam se, perem posuđe ili čekam autobus i u glavi mi se odjednom pojavi misao: 'Moram otići odavde'."

Što to znači?"

"Ne znam."

Progundao je. "I te kako znaš."

"To znači... *spašavaj svoj život!*"

"Je li tvoj život u opasnosti?"

"Jest."

"Od čega?"

"Od svega. Od ljudi koji sa strojnicama ulaze u učionice. Od ljudi koji postavljaju bombe u zrakoplove i bolnice. Od ljudi koji puštaju nervne bojne otrove u podzemnu željeznicu. Od ljudi koji bacaju otrove u vodu koju pijemo. Od ljudi koji sijeku šume. Od ljudi koji uništavaju ozonski omotač. Zapravo ne znam sve to zato jer ne želim slušati. Shvaćaš li me?"

"Nisam siguran."

"Hoću reći, misliš li da ja znam što je ozonski omotač? Ne znam. Ali kažu da bušimo rupe u njemu, a ako te rupe postanu dovoljno velike, počet ćemo umirati poput muha. Kažu da su prašume poput pluća planeta i da ćemo se ugušiti ako ih posjećemo. Misliš li da znam je li to u redu? Ne znam. Jedan od mojih učitelja kaže da, zbog svega što činimo ovom planetu, dnevno izumire čak dvije stotine biljnih i životinjskih vrsta. Misliš li da znam što to znači? Ne znam. Znam samo da je ugljični dioksid otrov. Ne znam gdje sam to pročitala ili čula, ali se stopa samoubojstava među tinejdžerima utrostručila u proteklih četrdeset godina. Misliš li da tražim sve te podatke? Ne tražim. Ali ipak nailazim na njih. Ljudi će ovaj svijet živoga pojesti.

Ishmael je kimnuo. "I zato moraš otići odavde."

"Tako je."

Dopustio mi je da nekoliko sekundi razmislim o tome, a tada je rekao: "Ali to ne objašnjava zašto si došla k *meni*. Moj oglas ne govori ništa o tome kako se može otići odavde."

"Da, znam. Zvuči besmisleno."

Ishmael je podignuo obrvu.

"Moram razmisliti o tome", rekla sam mu.

Ustala sam i okrenula se prema drugom dijelu sobe. Nije bilo mnogo za vidjeti. Samo oni visoki, prašnjavi prozori, zidovi boje gnoja te islužena polica za knjige na drugom kraju. Krenula sam prema njoj. No, mogla sam si prištedjeti te korake. Na njoj je bilo nekoliko knjiga o evoluciji, nekoliko o povijesti i pretpovijesti te nekoliko o primitivnim narodima. Knjiga o kulturi čimpanzi doimala se zanimljivom - ali ništa o gorilama. Nekoliko arheoloških atlasa. Knjiga s najduljim naslovom koji sam u životu vidjela, nešto poput *Čovjekov uspon do civiliziranosti kako ga prikazuju starosjedilački narodi Novoga svijeta od pretpovijesnih vremena do industrijske ere*. Bila su ondje i tri prijevoda *Biblije*, što mi se doimalo pretjeranim, za majmuna. Ni jedna knjiga s kojom bih se mogla sklupčati

ispred kamina, čak i kad bih imala kamin. Prebirala sam po knjigama koliko god sam dugo mogla, a tada sam se vratila i sjela.

"Želio si da ti ispričam priču. Priču nemam, ali imam san."

"San?" upitao je Ishmael.

Kimnula sam, a on je rekao da će i san biti dovoljan.

"U redu. Evo o čemu sam jutros sanjarila. Pomislila sam: *Ne bi li bilo sjajno otići u sobu 105 zgrade Fairfield*, pa sam ušla, a na recepciji je bila jedna žena koja me je pogledala i..."

"Pričekaj", rekao je Ishmael. "Oprosti što te prekidam."

"Da?"

"Zaletjela si se."

"Zaletjela?"

"Preskačeš. Brzaš, žuriš."

"Misliš da idem prebrzo?"

"Da, i te kako prebrzo. Nemamo rok, Julie. Ako mi želiš ispričovati tu priču, molim te da je razviješ opušteno - opušteno kao što se jutros razvijala u tvojoj glavi.

"U redu", rekla sam. "Shvaćam što želiš reći. Želiš da počнем ispočetka?"

"Da, molim te. Ali, ovaj put nemoj žuriti. Zastani i saberi misli. Opusti se i dopusti da ti se vrati. Nemoj sažimati. Reci mi kako se priča odvila."

Da zastanem? Opustim se? Dopustim da mi se vrati? Izgleda da nije bio svjestan što traži. Sjedila sam, istina, ali se nisam mogla nasloniti i udobno smjestiti jer da jesam, noge bi mi visjele preko ruba stolca i osjećala bih se kao šestogodišnjakinja. Stopala su mi morala biti na podu jer sam morala biti spremna otici u trenu - a ako mislite da se vi ne biste tako osjećali, predlažem vam da pokušate sjesti tik ispred potpuno odraslog gorile. Da bih se opustila i dopustila da mi se san vrati, morala sam se sklupčati u kut stolca i zatvoriti oči - a još jednostavno nisam bila spremna učiniti to u nazročnosti majmuna teškog pola tone.

Uputila sam mu uobražen, nestrpljiv, smrknut pogled kojim sam željela prenijeti sve to. On ga je primio, malo promozgao i tada učinio nešto zbog čega sam zamalo prasnula u smijeh.

S dva je prsta brzo prešao preko srca, a tada ih je svečano podignuo
da ih vidim, baš kao izviđač: *Časna riječ*.

Ma, dovraga, *prasnula* sam u smijeh.

Sanjarenje

U svojem se snu nisam pažljivo odjenula za posjet zgradi Fairfield - nimalo pažljivije no što sam se odjenula prije nego što sam doista otšla onamo. To ne bi bilo *cool*. Jednako tako ne bi bilo *cool* da sam odjenula svoju najbezvezniju odjeću, pa sam jednostavno odabrala sredinu. Mnogo je djevojaka koje su ljepše od mene, ružnije od mene, više od mene, niže od mene, deblje od mene, mršavije od mene - i za njih je možda logično da budu opsjednute odjećom, ali ne i za mene.

Zgrada Fairfield u mojoj je snu malo dotjerana i nije bila gotovo nalik ruševini, kakva je u stvarnom životu. A soba 105 u mojoj snu nije bila u prizemlju, pokraj rampe za utovar, već se do nje dolazilo dizalom iz predvorja (a netko je dobro oribao i dizalo otkrivši lijepo mjesto ukrase).

Na vratima sobe 105 pisalo je... ništa. Na tome sam malo poradila. Željela sam da na njima стоји kakav zanimljiv natpis poput GLOBALNE MOGUĆNOSTI ili KOZMIČKI POTHVATI, ali ne - tvrdoglavu su ostajala prazna. Ušla sam. Mlada žena podignula je pogled sa svojega radnog stola u prednjem dijelu prostorije. Nije tajnica. Nije bila odjevena kao tajnica, već više ležerno i ukusno. I nije sjedila za radnim stolom, već je bila nagnuta nad njega i pakirala kutiju.

Pogledala me je znatiželjno, kao da na ta vrata malokad uđu neznanci, i upitala može li mi pomoći.

"Došla sam zbog oglasa", rekla sam joj.

"Zbog oglasa", rekla je uspravivši se kako bi me bolje promotrlila. "Nisam znala da se taj oglas još objavljuje."

Ja nisam znala što bih na to rekla pa sam samo stajala.

"Pričekaj trenutak", rekla je i nestala niz hodnik. Vratila se za minutu, u pratnji čovjeka iste dobi, dvadeset do dvadeset i pet godina. Bio je odjeven na isti način: na sebi nije imao odijelo, već je bio odjeven ležerno - više nalik planinaru nego poslovnom čovjeku. Blijedo su me gledali sve dok se nisam počela osjećati kao komad namještaja koji im je dostavljen na probno korištenje.

Čovjek je napokon rekao: "Došla si zbog oglasa?"

"Tako je."

Žena mu je rekla: "Znaš da oni, doista, žele još jednoga." Naravno da nisam imala pojma tko su "oni".

"Svjestan sam toga", rekao je. A tada: "Dođi u moj ured da porazgovaramo o tome. Usput, ja sam Phil, a ovo je Andrea." Kad smo sjeli u njegovu ured, rekao je: "Oklijevamo zbog toga što su nam potrebni ljudi koji mogu otploviti na neko vrijeme. Zapravo na prilično *dugo* vrijeme."

"To nije problem", rekla sam mu.

"Ne shvaćaš", rekla je Andrea. "Govorimo o godinama, možda čak i desetljećima."

"Doista?"

"Doista."

"Pa, nemam ništa protiv", rekla sam im. "Doista."

(*"Opažaš", rekla sam Ishmaelu, "da ni jedno od njih nije reklo da sam premlada, da bi bilo bolje da sam mladić, da bih zapravo trebala ostati kod kuće i skrbiti za svoju majku, završiti školu ili takvo što." Kimnuo je kako bi potvrdio da mu ta važna činjenica nije promakla.*)

Njih su se dvoje još jednom pogledali, a tada me je Phil upitao koliko bi mi vremena bilo potrebno da se spremim.

"Mislite, za odlazak?" Kimnuo je. "Spremna sam *sada*. Došla sam spremna."

"To je sjajno", rekla je Andrea. "Kao što vidiš, mi se upravo pakiramo. Da si došla za sat vremena, ne bi nas zatekla."

Opažate da su oboje spomenuli oglas, ali ni jedno nije izgovorilo ni sloga njegove najvažnije riječi - *učitelj*. To me je malo zabrinulo. Pitala sam se nije li to spominjanje učitelja tek način da se nekoga privuče, ali sam to zadržala za sebe. Odrasli postanu vrlo razdražljivi ako ih ispitujete o smicalicama koje vam podvaljuju. Zato sam zadržala jezik za zubima i pomogla odnijeti kutije u golemi Suburban parkiran u uličici iza zgrade.

Nakon sat vremena vožnje našli smo se usred pustoši (neodređene pustoši koju nećete pronaći ni na jednom zemljovidu ovoga područja). Izgledala je poput onih krajolika u kojima su snimali sve one glupave stare znanstvenofantastične *horrore* s divovskim paukovima i ubojitim rovkama. Mislim da bi se moglo reći kako je to *bilo* upravo to mjesto. Na posljeku, to je bio *moj* san.

Naše je odredište bilo nalik malom vojnom taboru bez vojnika. Uvezli smo se, a ljudi su nam mahali, da bi se odmah potom vraćali svojemu poslu. Bilo je lako razlučiti dvije skupine: osoblje, koje je nosilo svojevrsnu kaki uniformu poput Phila i Andreje, i novake, različito odjevene, poput ljudi koji u subotu poslijepodne šeću trgovačkim centrom.

Phil i Andrea dovezli su me do brvnara gdje me je primilo nekoliko novaka koji su mi dodijelili krevet i tako dalje. Nitko nije dobrovrijno nudio objašnjenje, a ja nisam pitala. Pretpostavila sam da će mi se s vremenom sve razjasniti. No, na posljeku sam zapravo rekla nešto čime sam jasno dala do znanja da nemam pojma. Bili su zaprepašteni uvidjevši da mi Phil i Andrea nisu objasnili, a ja sam ih pitala zašto mi *oni* ne objasne. Dakle, morali su se počešati po glavama, okljevati neko vrijeme, ali je jedna od njih napokon uzela riječ i rekla: "Zašto tražiti *učitelja* ako želiš spasiti svijet?"

"Očito zato jer sama ne znam kako bih to učinila."

"Ali kakav bi učitelj *znao* to učiniti, što misliš?"

"Nemam pojma", rekla sam joj. Bila je to četrdesetogodišnjakinja po imenu Gammaen.

"Misliš li da bi to mogao biti koji vladin dužnosnik ili netko takav?" Rekla sam joj kako sumnjam u to, a ona me upitala zašto, na što sam joj rekla: "Kad bi netko u vlasti to *znao*, tada bi to i *činio*, zar ne?"

"Zašto misliš da ljudi *općenito* ne znaju kako spasiti svijet?"

"Ne znam."

"Misliš li da nitko u cijelom *univerzumu* ne zna živjeti tako da pritom ne uništava svijet?"

"Nemam pojma", rekla sam joj.

Neko su vrijeme ostali na tome. A tada je jedan tip napokon pokušao. Rekao je: "U cijelom univerzumu postoje ljudi koji znaju kako živjeti u svijetu bez njegova uništavanja."

"Doista?" upitala sam. Pravila sam se pametna. Do tada još nisam čula takvo što - i to sam mu rekla.

"Pa, tako jest", rekao je. "U univerzumu postoje tisuće nastanjenih planeta - možda milijuni - a ljudi na njima žive sasvim dobro."

"Doista?"

"Da. Ne uništavaju ih, ne iscrpljuju ih i ne pune ih otrovima."

"Pa, to je sjajno", rekla sam. "Ali kako to pomaže *nama*?"

"Pomoglo bi nam kad bismo znali kako im to polazi za rukom, ne bi li?"

"Svakako."

Na trenutak se doimalo kao da će ponovno zaglaviti, ali je Gammaen tada pronašla put.

"Otići ćemo onamo i naučiti", rekla je.

"Tko?"

"*Mi*. Svi novaci - ti, mi."

"*Kamo* ćemo otići?" upitala sam, i dalje ne shvaćajući na što cilja.

"U svemir", rekla je.

Napokon je izrečeno: *Čekamo da dođu po nas.*

Očekivalo se da ćemo desetljećima biti odsutni. Nećemo ići u školu. Posjećivat ćemo planete, promatrati - otkrivati.

A prikupljeno ćemo znanje donijeti ljudima na Zemlji.

To je bio program.

I to je bio moj san.

Upoznavanje s Majkom Kulturom

Glupo, ha?"

Ishmael se namrštio. "Zašto to kažeš?"

"Pa, mislim, to je sanjarenje. Besmislica. Bedastoća. Isprazno blebetanje."

Odmahnuo je glavom. "Ni jedna priča nije bez smisla, ako ga znaš pronaći. To vrijedi za dječje pjesmice i za sanjarenja jednako kao i za romane te za epove."

"U redu."

"Tvoj san nije besmislica niti isprazno blebetanje, Julie, u to te uvjерavam. I, štoviše, postigao je ono što sam očekivao. Želio sam priču koja će objasniti što radiš ovdje i ti si mi je ispričao. Sada shvaćam što tražiš. Ili, točnije, shvaćam što si spremna naučiti - a bez toga ne bih mogao dalje."

Nisam shvaćala što zapravo želi reći, ali sam mu rekla da mi je to dragو čuti.

"Unatoč tome," nastavio je, "još nisam siguran kako bih nastavio s tobom. Bila ti toga svjesna ili ne, suočavaš me s osobitim problemom."

"Zašto?"

"Julie, ja nisam poput učitelja u twojoj školi koji samo poučavaju predmete jer su vaši starještine odlučili da ih morate poznavati - predmete poput matematike, zemljopisa, povijesti, biologije i tako dalje. Kao što sam ti već objasnio, ja sam učitelj koji svojim učenicima služi kao primalja, pomažem im da na svjetlo dana iznesu zamisli koje su rasle u njima." Na trenutak je zastao kako bi razmislio, a zatim me je upitao što me, po mojem mišljenju, razlikuje od Alana Lomaxa - po pitanju obrazovanja.

"Pa, pretpostavljam da je on završio srednju školu, a možda i koledž."

"To je točno. I?"

"I zna neke stvari koje ja ne znam."

"To je točno", rekao je Ishmael. "No, unatoč tome, u vama rastu iste zamisli."

"Kako to znaš?"

Usne su mu se razvukle u osmjeh. "Zato što oboje od rođenja sluštate istu majku. Naravno, ne mislim na vaše biološke majke, već na vašu kulturnu majku. Majka Kultura obraća vam se glasovima vaših roditelja - koji su također od rođenja slušali njezin glas. Obraća vam se putem likova iz crtića, slikovnica i stripova. Obraća vam se putem novinara koji čitaju vijesti, učitelja u školama i predsjedničkih kandidata. Slušali ste je u televizijskim emisijama. Čuli ste je u popularnim pjesmama, reklamama, predavanjima, političkim govorima, propovijedima i vicevima. Njezine ste misli čitali u novinskim člancima, udžbenicima i stripovima."

"Dobro", rekla sam. "Mislim da shvaćam što želiš reći."

"To, dakako, nije svojstveno samo tvojoj kulturi, Julie. Svaka kultura ima svoju edukacijsku majku koja je hrani i održava. Zamisli koje su njegovane u tebi i Alanu znatno se razlikuju od onih koje se njeguju u plemenским narodima, ljudima koji i dalje žive onako kako su živjeli njihovi preci prije deset tisuća godina - primjerice Huli s Papue Nove Gvineje ili Macuna Indijanci iz istočne Kolumbije."

"Da, shvaćam."

"Zamisli koje bi se trebale roditi iz tebe i Alana su iste, ali su u različitim stadijima razvoja. Alan Majku Kulturu sluša dvadeset godina duže od tebe pa je njegov unutarnji svijet čvršće utemeljen i jasnije određen."

***

"Da, shvaćam. Kao što je fetus veći u dobi od sedam mjeseci no što je u dobi od dva mjeseca."

"Upravo tako."

"Dobro. I što sada?"

"Sada bih želio da odeš i dopustiš mi razmislići o tome kako će nastaviti s tobom."

"Kamo da odem?"

"Bilo kamo. Kamo god želiš. Kući, ako je imaš."

Namrštila sam se. "Ako je *imam*? Zašto misliš da je nemam?"

"Ne mislim ništa", hladnokrvno je odgovorio Ishmael. "Razljutila si se kad sam te nazvao djetetom i rekla si mi da si dovoljno stara za kradu

automobila, za pobačaj i za preprodavanje *cracka*. Zato sam zaključio kako ne bih trebao nagađati o tvojem stambenom pitanju."

"Ah", rekla sam. "Zar sve shvaćaš toliko doslovno?"

Ishmael se počešao po čeljusti. "Da, mislim da shvaćam. Ustanovit ćeš da imam kakav-takav smisao za humor, ali komično pretjerivanje ne shvaćam."

Rekla sam mu da će to imati na umu - dopustivši si malo komičnog pretjerivanja. A tada sam ga upitala kad bih se trebala vratiti.

"Vrati se kad god želiš."

"Sutra?"

"Svakako", rekao je. "Nedjelja za mene nije neradni dan."

Blagi trzaj oko njegovih usta rekao mi je da bi to trebala biti svojevrsna šala.

***

Kad sam se vratila, mama je već bila ugodno omamljena. Pretpostavljam da misli kako je njezina majčinska dužnost pitati me kako provodim vrijeme odsutnosti, pa me je upitala gdje sam bila. Rekla sam joj pripremljenu laž da sam bila kod prijateljice Sharon Spaley.

Zar je itko očekivao da će joj reći istinu? Da sam ugodno čavrljala s majmunom?

Ma dajte, molim vas.

Prokleti narod

Kad sam sljedećeg jutra stigla pred sobu 105, prislonila sam uho uz vrata. Željela sam ustanoviti je li me Alan bezveznjak preduhitrio. Kad sam se uvjerila da nije, ušla sam.

Ništa se nije promijenilo. To znači da me je oborio miris, a sada znam da je to miris gorile. Ne želim reći da mi je bio odbojan. Nije. Poželjela sam imati ga u boćici. Znate, da se mogu namirisati prije tulumu. *Time* bih zacijelo prodrmala ljude i privukla pozornost.

Ishmael je bio ondje gdje sam ga ostavila. Upitala sam se bi li mogao biti igdje drugdje u toj rupi. Zaključila sam da mora biti još jedna prostorija iza one u koju vidim. Soba iza staklenog zida bila je pre malena da bi itko u njoj živio, a kamoli gorila. Sjela sam i pogledali smo jedno drugo.

Rekla sam: "Što ćeš učiniti ako Alan dođe dok sam ja ovdje?" Načinio je grimasu. Pretpostavljam da je to pitanje smatrao nepotrebnim. No, ipak je odgovorio - upitavši me što bih *željela* da učini.

"Mislim da bih željela da mu kažeš da dođe poslije." "Shvaćam. A trebam li to reći i tebi dok je Alan ovdje?"

"Da."

"Ako je Alan ovdje kad ti dođeš, trebao bih ti reći da dođeš poslije?"

"Tako je."

Odmahnuo je glavom, blago zbumjen. "Morat ću porazgovarati s njim o tome. *Tebi* mogu reći da se vratиш poslije, ali *njemu* ne mogu. Ne bez prethodnog razgovora."

"Ne želim da to učiniš", rekla sam mu. "Ako Alan dođe dok sam ja ovdje, jednostavno ću otići."

"Ali, zašto? Što imaš protiv njega?"

"Ne znam. Jednostavno ne želim da zna za mene."

"Što ne želiš da zna?"

"Ne želim da zna *bilo što*. Ne želim ni da zna da postojim."

"To ti ne mogu obećati, Julie. Ako u ovom trenutku uđe, očito *hoće* dozнати da ti postojiš."

"Toga sam svjesna. Ali, to je jednostavno moj prvi izbor", rekla sam mu. "Ako to ne mogu dobiti, pristat ću na drugu najbolju mogućnost."

"A što je druga najbolja mogućnost?"

"Što god dobijem kad jednostavno odem, to je druga najbolja mogućnost."

Ishmael je odjednom podignuo gornju usnu otkrivši red zlatnosmeđih zuba, velikih poput palčeva. U tome sam odmah prepoznaла osmjeх.

Rekao je: "Čini mi se da je tvoj karakter veoma nalik mojemu, Julie".

Zinula sam.

"Ako sada ne shvaćaš što sam time želio reći, jednoga ćeš dana shvatiti."

Bio je u pravu, nisam shvaćala. A sada, četiri godine poslije, *mislim* da shvaćam. Možda.

U svakom slučaju, kad smo završili neobvezno čavrjanje, Ishmael se udobno smjestio na svojem ležaju od grančica i započeo. "Ti vjeruješ da *netko* u univerzumu mora znati kako se u svijetu može živjeti bez njegova uništavanja. Prepostavljam da to govori tvoj san."

"Pa... zapravo *ne vjerujem* u to."

"Recimo da to smatraš logičnim. Doima ti se mogućim da, ako na nekom drugom mjestu u univerzumu ima inteligentnog života, neki ljudi negdje moraju znati održivo živjeti u svojem svijetu."

"To je točno."

"Zašto se to doima mogućim, Julie?"

"Ne znam."

Majmun se namrštilo. "Bilo bi mi drago kad bi, prije no što kažeš 'Ne znam', na trenutak razmislila i ustanovila znaš li. A čak i ako ustanoviš da doista ne znaš, molim te, pokušaj odgovoriti."

"U redu. Pitaš zašto mi se čini mogućim da ljudi na drugim planetima znaju živjeti održivo."

"Tako je."

Neko sam vrijeme razmišljala o tome, a tada sam mu rekla da je to dobro pitanje.

"Ovo se umijeće u cijelosti sastoji od postavljanja pitanja, Julie. Ove informacije moram na samom početku izvući iz tebe. To će biti temelj našega daljnog rada."

"Shvaćam", rekla sam i vratila se razmišljanju. Nakon nekog vremena rekla sam: "To je teško objasniti".

"Jednostavne je stvari uvijek najteže objasniti, Julie. Lako je pokazati kako valja svezati vezice na cipelama. Ali gotovo da nije moguće objasniti."

"Da", rekla sam. "Doista je tako." Još sam malo razmišljala o tome. Na posljeku sam rekla: "Ne znam zašto je ovaj primjer dobar, ali malo pomaže. Recimo da imamo deset ledomata od deset različitih proizvođača. Ispostavlja se da jedan od njih ne vrijedi ni pišljiva boba. Ali većina radi sasvim dobro."

"Zašto?"

"Vjerljivo zato što ne bismo očekivali da su svi ti proizvodači nesposobni. Većina ih mora biti prosječno sposobna da bi uopće poslovali."

"Drugim riječima, kad bi živjela u svijetu u kojem mnogi ljudi proizvode ledomate, ali ni jedan od njih ne funkcioniра, zaključila bi da je tvoj svijet iznimka. Posjećujući druge svjetove, očekivala bi da ćeš u njima zateći ljude koji znaju proizvoditi funkcionalne ledomate. I opet drugim riječima, pretpostavljaš da nefunkcionalnost nije normalna. Normalno je da stvari funkcioniраju. *Nije* normalno da ne funkcioniраju."

"Da, tako je."

"Odakle ti ta zamisao, Julie? Odakle ti zamisao da je normalno da stvari funkcioniраju?"

"Uh", rekla sam. Doista, *odakle* mi ta zamisao? "Možda ovo: doima se da sve ostalo u univerzumu funkcioniira. Zrak funkcioniira, oblaci funkcioniраju, drveće funkcioniра, kornjače funkcioniраju, bakterije funkcioniраju, atomi funkcioniраju, gljive funkcioniраju, ptice funkcioniраju, lavovi funkcioniраju, crvi funkcioniраju, Sunce funkcioniira, Mjesec funkcioniра - cijeli univerzum funkcioniira! Sve u njemu funkcioniira - osim nas. Zašto? Što nas čini toliko osobitima?"

"Ti znaš što tebe čini osobitom, Julie."

"Znam?"

"Da. Ovo će biti prva spoznaja koju će iz tebe izmamiti na svjetlost dana. Što Majka Kultura kaže o tome? Po čemu se ti razlikuješ od kornjača, oblaka, crva, Sunca i gljiva? Sve to funkcioniра, a ti ne funkcioniраš. Zašto ti ne funkcioniраš, Julie? Što te čini osobitom?"

"Osobiti smo zato jer sve ostalo funkcioniра. A ne funkcioniрамo zato jer smo osobiti."

"Slažem se da postoji cirkularnost po pitanju onoga što si o tome naučila od Majke Kulture. Ali bilo bi korisno da definiraš tu osobitost."

Neko sam vrijeme škiljeći gledala u njega, a tada sam rekla: "S kornjačama, oblacima, crvima i suncima je sve u redu. Zato funkcioniрају. Ali, s *nama* nešto nije u redu. I zato mi ne funkcioniрамo."

"Dobro. Ali što je to, Julie? Što nije u redu s tobom?"

Neko sam vrijeme razmišljala o tome. Na posljetku sam rekla: "Je li to majeutičko poučavanje?"

Ishmael je kimnuo.

"Zadivljena sam. Sviđa mi se. To još nitko nije radio sa mnom. U svakom slučaju, s nama nije u redu to što smo civilizirani. Mislim da je to." Ali kad sam nastavila razmišljati, taj mi se razlog činio manje uvjerljivim. "To je dio," rekla sam, "to što smo civilizirani. Dio je i u *načinu* na koji smo civilizirani. Nismo *dovoljno* civilizirani."

"A zašto?"

"Ah", rekla sam. "Nismo dovoljno civilizirani zato jer s nama nešto nije u redu. Kao da u sebi imamo kap otrova i ta je kap dovoljna da upropasti sve što činimo." Mislim da sam sjedila otvorenih usta jer mi je Ishmael nakon nekog vremena rekao neka nastavim. Nastavila sam.

"Evo što čujem, Ishmaele. Smijem li te zvati Ishmael?"

Gorila je kimnuo i rekao: "Tako me zovu".

"Evo što čujem: *Da bismo preživjeli, moramo se razviti u viši oblik.* Nisam sasvim sigurna odakle to čujem. Kao da dolazi negdje iz zraka."

"Shvaćam."

"Naš je trenutni oblik jednostavno previše primitivan. Jednostavno smo previše primitivni. Moramo se razviti u uzvišeniji, više andeoski oblik."

"Da bismo funkcioniрали jednako dobro kao i gljive, kornjače i crvi."

Nasmijala sam se i rekla: "Da, to je smiješno. Ali, mislim da tako izgleda. Mi ne funkcioniramo dobro kao gljive, kornjače i crvi zato jer smo previše inteligentni, a ne funkcioniramo dobro kao anđeli i bogovi zato jer nismo dovoljno inteligentni. U nezgodnom smo stadiju. Bili smo u redu kad smo bili *manje* od ljudskih bića i bit ćemo u redu kad budemo *više* od ljudskih bića. Ljudska bića jednostavno nisu dobra. Taj oblik nije dobar. Mislim da to govori Majka Kultura."

"Dakle, mana je sama inteligencija - prema Majci Kulturi."

"Tako je. Inteligencija nas čini osobitima, zar ne? Noćni leptiri ne mogu zaribati svijet. Somovi ne mogu zaribati svijet. Za to je potrebna inteligencija."

"U tom slučaju, kako tumačiš potragu iz svojega sna? Hoćeš li, oputivši se u univerzum da bi naučila živjeti, tražiti anđele?"

"Ne. To je smiješno."

Ishmael je nagnuo glavu i upitno me pogledao.

"Tražit ću inteligentne vrste poput nas - koje znaju živjeti bez uništavanja svojih svjetova. Čak smo i osobitiji no što sam mislila."

"Nastavi."

"Kao da smo osobito *prokleti*. Ljudi na ovom planetu."

Ishmael je kimnuo. "U twojoj kulturi prevladava uvjerenje da je ljudska vrsta osobito prokleta - loše ustrojena, u biti manjkava ili čak opterećena božanskim prokletstvom."

"To je točno."

"Zato je u tvojem snu potrebno pretražiti druge dijelove univerzuma te pronaći željeno znanje. Među sobom ga ne možete pronaći jer ste prokleta vrsta. Da biste pronašli znanje koje vam je potrebno za održiv život, morate pronaći vrstu koja *nije* prokleta. A nema razloga pretpostaviti da su *svi* prokleti. Smatraš da *netko* negdje *mora* znati živjeti održivo."

"Tako je."

"Vidiš, Julie, tvoj je san daleko od isprazne besmislice. I uvjeren sam da bi te to putovanje, ako je na njega moguće poći, dovelo do tisuća naroda koji bez teškoća žive održivo."

"Doista? Zašto?"

"Zato jer je vaše prokletstvo vrlo, vrlo ograničeno - unatoč onome što vam govori Majka Priroda. Ni izdaleka se ne proteže na cijelo čovječanstvo. Tisuće naroda ovdje su živjele održivo, Julie. Bez teškoća. Bez napora."

Pa, na to sam, naravno, zinula. "Misliš na... Atlantidu?"

"Ni izdaleka ne mislim na Atlantidu, Julie. Atlantida je bajka."

"Tada nemam pojma o čemu govorиш. Uopće."

Ishmael je polako kimnuo. "Shvaćam. Medu vama je malo onih koji bi znali o čemu govorim."

Čekala sam da dovrši, a budući da to nije učinio, rekla sam: "Zar mi nećeš reći tko su ti narodi?"

"Radije ne bih, Julie. Vidiš, ti nedvojbeno *raspolazeš* tom informacijom, a kad bih ja posegnuo u tvoj unutarnji svijet i izvukao je, bila bi zadivljena, ali ne bi naučila ništa. Primalja pomaže roditi dijete, ali ga ne izvlači sama."

"Želiš reći da ja već znam tko su ti narodi?"

"Ni najmanje ne sumnjam u to, Julie."

Slegnula sam ramenima, okrenula očima, učinila sve uobičajeno i rekla mu neka nastavi.

"Tvoja kultura"

Ishmael je rekao: "U tvojoj je kulturi duboko ukorijenjeno uvjerenje da ne posjedujete mudrost. To govori tvoj san. Znate sastaviti čudesne elektroničke naprave, znate odašiljati letjelice u svemir, znate zaviriti u dubine atoma. Ali najjednostavnije i najpotrebnije znanje - znanje o tome kako živjeti - jednostavno ne posjedujete."

"Da, tako se doima."

"To uvjerenje nipošto nije novo, Julie. U tvojoj je kulturi prisutno već tisućljećima."

"Oprosti", rekla sam. "Neprestano to ponavljaš - ljudi tvoje kulture' - a ja nisam sasvim sigurna što podrazumijevaš pod time. Zašto jednostavno ne kažeš Vi ljudi' ili Vi Amerikanci?"

"Zato jer ne govorim o ljudima ili o Amerikancima. Govorim o ljudima tvoje kulture."

"Pa, mislim da ćeš mi to morati objasniti."

"Znaš li što je kultura?"

"Iskreno rečeno, nisam sigurna."

"Riječ *kultura* nalik je kameleonu, Julie. Nema svoju boju, već preuzima boju okružja. Kultura čimpanzi je jedno, a kultura General Motorsa drugo. Može se reći da postoje samo dvije temeljno različite ljudske kulture. Može se reći i da postoje tisuće ljudskih kultura. Umjesto da ti pokušavam objasniti što je *kultura* sama po sebi (a to je gotovo nemoguće), objasniti će ti samo što podrazumijevam pojmom 'tvoja kultura'. Može?"

"U redu", rekla sam.

"Zapravo, objasnit će ti još jednostavnije. Izložit će ti dva opća pravila pomoću kojih ćeš raspoznavati ljude svoje kulture. Evo jednoga od njih. Znaš da si među ljudima svoje kulture ako je sva hrana *posjedovana*, ako je sva zaključana i osigurana."

"Hmm", rekla sam. "Teško je zamisliti bilo što drugo."

"Ali nekoć je, dakako, bilo drukčije. Nekoć nije bila posjedovana kao ni zrak ili sunce. Uvjeren sam da ti je to jasno."

"Da, mislim da jest."

"Ne doimaš se iznenađenom, Julie, ali osiguravanje hrane jedan je od velikih izuma tvoje kulture. Ni jedna druga kultura u povijesti nikada nije osiguravala hranu - a osiguravanje hrane je temelj vašega gospodarstva."

"Kako to?" upitala sam. "Zašto je to temelj?"

"Kad hrana ne bi bila osigurana i pod ključem, tko bi radio, Julie?"

"Oh, da. Točno. Ah."

"Kad bi posjetila Singapur, Amsterdam, Seoul, Buenos Aires, Islamabad, Johannesburg, Tampu, Istanbul ili Kyoto, opazila bi da se ljudi znatno razlikuju načinom odijevanja, da se razlikuju njihovi bračni običaji, blagdani koje svetkuju, vjerski obredi i ostalo, ali svi očekuju da je hrana pod ključem. Sva je hrana u nečijem vlasništvu, a ako je želite, morate je kupiti."

"Shvaćam. Dakle, želiš reći da svi ti ljudi pripadaju jednoj kulturi."

"Očito je da govorim o osnovama, a ništa nije osnovnije od hrane. Uvjeren sam da ti je teško shvatiti koliko ste po tom pitanju čudni. Posve vam je logično to što morate raditi za ono što je svakom drugom stvorenu na Zemlji besplatno. Samo vi osiguravate hranu sami od sebe, a potom mukotrpno radite da je ponovno dobijete - i uvjereni ste da ništa ne može biti logičnije."

"Da, doista jest čudno kad to tako postaviš. Ali to ne radi samo naša kultura. To radi cijelo čovječanstvo, zar ne?"

"Ne, Julie. Znam da Majka Kultura govori da to čini cijelo čovječanstvo, ali to je laž. To činite samo vi, jedna jedina kultura, a ne cijelo čovječanstvo. Kad završimo, nećeš nimalo sumnjati u to."

"U redu."

"Drugo pravilo za prepoznavanje pripadnika tvoje kulture je sljedeće: pripadnici tvoje kulture smatraju se pripadnicima vrste koja je u biti manjkava te neizbjegno osuđena na patnju i očaj. Budući da su u biti manjkavi, smatraju da je mudrost rijetka i da ju je teško stići. Budući da su neizbjegno osuđeni na propast, ne čudi ih to što žive u siromaštvu, nepravdi i zločinu, ne čudi ih to što su njihovi vladari samozivi i iskvareni, ne čudi ih to što svijet čine nepodesnim za vlastiti život. Sve ih to možda užasava, ali ih ne iznenađuje jer očekuju da bude tako. To im je jednako logično kao i držanje hrane pod ključem."

"Smijem li ti se na trenutak usprotiviti?"

"Dakako."

"Jedan učitelj u školi nas uvijek sažaljivo gleda zato jer je budist, što znači da je daleko napredniji po pitanju svjesnosti, duhovnog prosvjetljenja i ostalog. Za njega su ljudi 'naše kulture' zapravo ljudi sa Zapada, dok ljudi na istoku pripadaju posve drugičkoj kulturi."

"Prepostavljam da je taj čovjek zapadnjak."

"Da, jest. Kak ve to ime veze?"

Ishmael je slegnuo ramenima. "Mnogi zapadnjaci misle da je Istok jedan veliki budistički hram, što je jednako pretpostavci da je Zapad jedan veliki kartuzijanski samostan. Kad bi taj tvoj učitelj otisao na Istok, nedvojbeno bi opazio mnogo toga novoga, ali bi opazio da je hrana pod ključem i da se ljudska bića smatraju jadnima, destruktivnima i pohlepnima, baš kao i na Zapadu. To ih svrstava u tvoju kulturu."

"Zar na svijetu, doista, ima ljudi koji se ne smatraju jadnima, destruktivnima i pohlepnima?"

Ishmael je na trenutak razmislio, a tada je rekao: "Odgovorit ću ti istim pitanjem, izrečenim na drugčiji način. Jesi li u sklopu svojega zamišljenog putovanja univerzumom namjeravala tražiti druge proklete vrste?"

"Nisam."

"Prepostavljaš li da je svaka inteligentna vrsta u svemiru prokleta?"

"Ne."

Ishmael me je neko vrijeme promatrao, a tada je rekao: "Vidim da ti nisam odgovorio na pitanje. Pokušat ću na ovaj način. Unatoč svojoj dobi, vjerojatno si već upoznala onu vrstu ljudi koji su uvjereni da su drugi krivi za sve loše što im se u životu dogodi - sami nikada nisu krivi. Ako nisi upoznala takvu osobu, jamčim ti da ćeš je jednoga dana upoznati. Takva osoba nikada ne uči iz svojih pogrešaka jer, što se nje tiče, ona ne *griješi*. Takva osoba nikada ne otkriva uzroke svojih teškoća zato jer vjeruje da su uzroci u drugima, na koje ne može utjecati. Jednostavno rečeno: za sve loše u svojem životu optuži druge. Takva osoba nikada ne kaže samoj себi: "Problem je u nečemu što radim". Ona uvijek kaže: "Problem je u nečemu što drugi rade. Drugi ljudi su krivi za sve moje nevolje - a njih ne mogu promijeniti pa sam, dakle, bespomoćan."

"Da, poznajem nekog takvog", rekla sam mu. Nisam vidjela razloga da mu kažem kako je to moja majka.

"Tvoja je kultura u cijelosti prihvatile takvo shvaćanje teškoća. Vi ne kažete: 'Problem je u nečemu što radimo'. Kažete: 'Problem je u ljudskoj prirodi. Ljudska priroda kriva je za sve naše nevolje - a to ne možemo promjeniti i zato smo bespomoćni'."

"Da", rekla sam. "Shvaćam."

***

"I ja shvaćam, Julie", rekao je Ishmael. "Učiteljima su potrebni učenici da im pomognu nastaviti njihov put otkrivanja."

Upitno sam ga pogledala.

"Nekoliko puta sam rekao kako ljudi tvoje kulture sebe smatraju manjkavom vrstom osuđenom na propast."

"Jesi", rekla sam mu.

"Sada, zahvaljujući tebi, ovo mogu izraziti mnogo bolje: *Ljudi tvoje kulture za svoje nevolje optužuju ljudsku prirodu*. I dalje je točno da se smatraste manjkavom vrstom osuđenom na propast, ali sada oboje bolje shvaćamo zašto se tako doživljavate. To služi svrsi. Omogućuje vam prebaciti krivnju na nešto čime ne možete upravljati - na ljudsku prirodu. Vi niste krivi. Manjkavost je u samoj ljudskoj prirodi koju vi ne možete promjeniti."

"Tako je. Shvaćam."

"Moram napomenuti da ljudi tvoje kulture tvrde kako poznaju ljudsku prirodu'. Ja ne tvrdim da je poznajem. Kad god uporabim taj izraz, to će biti kao da izlazi iz usta Majke Kulture. Meni je taj pojam stran. Pripada epistemoškom okviru svojstvenom isključivo tvojoj kulturi. Ne okreći očima. Nova riječ ti neće škoditi. Epistemologija je znanost o onome što je moguće spoznati. 'Ljudska priroda' je u tvojoj kulturi nešto što se može spoznati. Za mene je mit, izmišljena da bi se tragalo za njom, poput Svetoga grala ili kamena mudraca."

"U redu", rekla sam mu. "Ali ne znam zašto ustraješ u svemu tome."

Lice mu se razvuklo u osmjeh. "Kroz tebe se obraćam budućim naraštajima, Julie."

"Molim?"

"Učitelji nastavljaju živjeti kroz svoje učenike. To je još jedan razlog zbog kojega su im potrebni. Mislim da ti posjeduješ iznimnu sposobnost pamćenja. Neuobičajeno jasno pamtiš sve što čuješ."

"Da, mislim da je tako."

"Ti ćeš biti moja glasnica. Prenijet ćeš moje riječi izvan zidova ove sobe."

"Kamo ću ih prenijeti?"

"Kamo god ćeš poći - gdje god to bilo."

Dakle, neko sam se vrijeme mrštila nad svim tim. A tada sam rekla: "Što je s Alanom? Je li i on glasnik?"

Ishmael je slegnuo ramenima. "Pretpostavljam da bih mogao načeti tu temu. Imao sam mnogo učenika. Neki od mene nisu ponijeli ništa, neki su uzeli malo, a neki su uzeli mnogo. Ali, nitko nije uzeo sve. Svatko uzima onoliko koliko može ponijeti. Shvaćaš li?"

"Mislim da shvaćam."

"Očito je da ne mogu utjecati na to što će oni učiniti s onime što ponesu. U većini slučajeva nemam pojma što čine s tim - i čine li uopće što. Jedan mi je nedavno pisao i objasnio svoju neobičnu zamisao. Namjerava se preseliti u Europu i ondje djelovati kao putujući predavač ili propovjednik."

"Što si *ti* očekivao od njega?"

"Ah, uopće nije važno što ja želim. Svatko mora učiniti ono čemu ga vodi vlastiti kompas. Ta mi je zamisao čudna samo zato što mi je nezamisliva. Ja znam povesti ljudi samo u *ovom* kontekstu - kroz dijalog. Jednostavno ne mogu zamisliti da to činim u dvorani za predavanja. To je moja manjkavost, a ne njegova."

"Ne shvaćam, Ishmaele. U kakvoj je to vezi s Alanom i sa mnom?"

"Kad sam te nazvao svojom glasnicom, upitala si je li i Alan glasnik. Želim ti objasniti da je ovo što povjeravam tvojem sjećanju vrlo različito od onoga što povjeravam njegovu sjećanju. Dva jednaka puta ne postoje zato jer ne postoji dva jednaka učenika."

"U redu. To je logično."

***

"Malo smo skrenuli s puta kako bih te poučio prepoznavati pripadnike vlastite kulture. Hajdemo se sada vratiti glavnom putu s kojega smo sišli.. Rekao sam daje u tvojoj kulturi duboko ukorijenjeno uvjerenje da među vama nema mudrosti te da to uvjerenje u njoj postoji već tisućljećima."

"Da, sjećam se."

"Shvaćaš li zašto to govorim?"

"Ne, zapravo ne."

"U snu uzimaš zdravo za gotovo da se mudrost nalazi negdje drugdje - milijardama kilometara daleko od ovoga planeta. Zato si i morala osmislići san. Duboko u sebi znaš da se tajna za kojom tragaš ne nalazi ovdje."

"Da, to je točno. Shvaćam što želiš reći."

"Zatim želim da uvidiš kako se gubitak te tajne dogodio u vašoj povijesti. To nije nedostatak vaših gena. Čovječanstvo se nije rodilo manjkavno. To se dogodilo isključivo ljudima tvoje kulture."

"U redu. Ali zašto želiš da to uvidim?"

"Zato... Jesi li ikada što izgubila? Ključ, knjigu, oruđe, pismo?"

"Naravno."

"Sjećaš li se kako si to pokušavala pronaći?"

"Pokušala sam se sjetiti gdje sam bila kad sam to zadnji put imala."

"Dakako. Ako znaš gdje si nešto izgubila, znaš i gdje ćeš to tražiti, zar ne?"

"Da."

"Upravo ti to želim pokazati: gdje ste i kada izgubili tajnu koja je poznata svim drugim vrstama na ovom planetu - i svim drugim inteligentnim vrstama u univerzumu, ako postoje."

"Ah", rekla sam. "Očito smo vrlo osobiti kad svaka druga vrsta u univerzumu zna ono što mi ne znamo."

"Doista, jeste osobiti, Julie. U tome se vaša Majka Kultura i ja potpuno slažemo."

Povijest čovjeka u sedamnaest sekundi

Ishmael je rekao: "Samo je jedno mjesto s kojega se kreće sa svakim učenikom, Julie, a to mjesto je ono na kojem se učenik nalazi. Shvaćaš li što želim reći?"

"Mislim da shvaćam."

"Najčešće doznajem gdje ste tako što mi vi to kažete. I ti to sada moraš učiniti. Molim te da mi kažeš što znaš o ljudskoj povijesti."

Zastenjala sam, a Ishmael me je upitao zašto. "Povijest nije moj omiljeni predmet", rekla sam mu.

"To mogu shvatiti", rekao je, "jer znam da su učitelji u twojoj školi prisiljeni poučavati je. Ali ne tražim od tebe da mi izrecitiraš ono što si naučila (ili propustila naučiti) u školi. Čak i da u školi nisi provela ni jedan jedini dan, imala bi opći dojam o tome što se ovdje dogodilo samo zbog toga što si u ovoj kulturi dvanaest godina živjela otvorenih očiju i ušiju. Imala bi ga čak i osoba koja nije čitala ništa drugo osim stripova."

"U redu", rekla sam i tada povezala. "Je li to inačica ljudske povijesti kakvu bi iznijela Majka Kultura?"

Ishmael je kimnuo. "To tražim od tebe. Želim ustavoviti koliko si je usvojila."

"Shvaćam", rekla sam mu i predala se mislima. Nakon otprilike tri minute Ishmael se počeo meškoljiti što je, s obzirom na njegovu veličinu, bio dojmljiv prizor. Upitno sam ga pogledala.

"Neka bude jednostavno, Julie. Ovo nije školski rad za koji ćeš dobiti ocjenu. Jednostavno iznesi osnovne crte koje svi shvaćaju. Ne tražim tisuću riječi, čak ni pet stotina. Dovoljno će biti pedeset."

"Mislim da pokušavam dokučiti kako da uklopim piramide i Drugi svjetski rat."

"Započnimo s osnovama. Kad ih ustavovimo, možemo 'uklopiti' što god želimo."

"U redu. Ljudska su se bića ovdje pojavila prije koliko - pet milijuna godina?"

"Tri milijuna je općeprihvaćena procjena."

"U redu, tri milijuna. Ljudska su se bića pojavila prije tri milijuna godina. Bili su pobirači. Je li to prava riječ?"

"U početku su možda bili pobirači. Ali, mislim da je prava riječ *skupljači*"

"Da, tako je, bili su skupljači. Nomadi. Živjeli su od zemlje, kao nekoć američki domoroci."

"Dobro. Nastavi."

"Pa, od zemlje su živjeli sve do prije otprilike deset tisuća godina. Tada su zbog nekog razloga odustali od nomadskog načina života i počeli obrađivati zemlju. Je li to točno - deset tisuća godina?"

Ishmael je kimnuo. "Novi nalazi mogli bi pomaknuti tu odrednicu dalje u prošlost, ali do tada je općeprihvaćena brojka od deset tisuća."

"U redu, tada su se nastanili na jednom mjestu i počeli obrađivati zemlju i to je zapravo bio početak civilizacije. Svega ovoga. Gradova, država, ratova, parobroda, bicikla, raketa prema Mjesecu, atomskih bombi, nervnih plinova i tako dalje."

"Odlično", rekao je gorila. "Alanu sam dao isti zadatak, ali su njemu bila potrebna gotovo dva sata da ga izvede."

"Do ista? Zašto?"

"Dijelom zbog toga što je muško pa se mora malo praviti važan. A dijelom zbog toga što Majku Kulturu sluša toliko dugo da njezin glas smatra svojim vlastitim. Teško ih razlučuje."

"Shvaćam", rekla sam pazeći da ne zvučim samodopadno.

"U svakom slučaju, temeljna je laž uspostavljena: ljudi su prije otprilike deset tisuća godina odustali od skupljačkog načina života te utemeljili naselja kako bi se bavili zemljoradnjom."

Razmatrala sam to otprilike minutu, a zatim ga upitala koji je dio pogrešan. "Vrijeme je točno, nije li?"

Kimnuo je.

"I dio o skupljačkom načinu života je točan, zar ne? Hoću reći, ljudi su bili skupljači prije no što su postali zemljoradnici, je li tako?"

Ponovno je kimnuo.

"Tada su počeli obrađivati zemlju. To su učinili, zar ne?"

"Jesu."

"U čemu je tada laž?"

"Laž je skrivena u jedinom dijelu te tvrdnje koji nisi razmotrila."

"Hoćeš li je ponoviti?"

"Ljudi su prije otprilike deset tisuća godina odustali od skupljačkog načina života te utemeljili naselja kako bi se bavili zemljoradnjom."

"Ah", rekla sam. "Ne vidim čak ni gdje tu ima *mjesta* za laž."

"Većina ljudi u twojoj kulturi ne bi to vidjela. Na posljetku, to je vaša inaćica povijesti pa vam se, naravno, doima posve uobičajenom. Opazit ćeš da se ponavlja (u ovom ili nekom drugom obliku) u svim vašim udžbenicima. Opazit ćeš da se neprestano ponavlja u novinskim člancima. Budeš li dobro gledala, susrest ćeš je, u ovom ili onom obliku, dva do tri puta tjedno. Opazit ćeš da je povjesničari rutinski ponavljaju, iako bi u njoj nedvojbeno prepoznali laž kad je ne bi tako rutinski ponavljali."

"Ali gdje je laž?"

"Laž je u riječi *ljudi*, Julie. To nisu učinili *ljudi*, već ljudi twoje kulture - jedne od desetaka tisuća kultura. Laž je da su vaši postupci ujedno postupci čovječanstva. Laž je da vi činite čovječanstvo, da je vaša povijest ljudska povijest. Istina je da je prije deset tisuća godina *jedan narod* odustao od skupljačkog načina života i utemeljio naselja u svrhu zemljoradnje. Ostatak čovječanstva - preostalih devedeset i devet posto - nastavilo je živjeti kao i prije."

Na minutu ili dvije pala sam u komu, a tada sam rekla: "Evo kako se to doima. Kao da je to bio sljedeći korak u ljudskoj evoluciji. *Homo skupljač* je izumro i zamijenio ga je *homo zemljoradnik*."

Ishmael je kimnuo. "Vrlo pronicljivo, Julie. Nisam to opazio. Dojam je upravo takav, ali to, dakako, nije točno."

"Kako to znaš?"

Prije svega, zato što *homo skupljač* nije izumro - do danas nije izumro. A drugo, zato što skupljači i zemljoradnici uopće ne čine dvije različite vrste. Biološki su istovjetni. Razlika je isključivo kulturna. Doneseš li dijete skupljača među zemljoradnike, postat će zemljoradnik. Doneseš li dijete zemljoradnika među skupljače, postat će skupljač."

"U redu. Ali unatoč tome, to je kao... ne znam. Kao da je orkestar zasvirao novu melodiju i svi širom svijeta počeli su plesati uz nju."

Ishmael je kimnuo i rekao: "Znam da tako zvuči, Julie. Tvoji su povijesni udžbenici doista to sveli na vrlo jednostavnu priču. No, ta je priča zapravo iznimno zamršena i složena - i presudno je važno da je doznaju svi pripadnici tvoje kulture. Vaša budućnost ne ovisi o razumijevanju pada Rima, Napoleonovog uspona, Američkog građanskog rata ili čak svjetskih ratova. Vaša budućnost ovisi o tome hoćete li shvatiti kako ste postali takvi kakvi jeste, i to je priča koju ti pokušavam otkriti."

Ishmael je zastao, a pogled mu je otprilike deset minuta bio odsutan. Na posljeku se namrštil i odmahnuo glavom, na što sam ga upitala što nije u redu.

"Pokušao sam domisliti način da ti tu priču razumljivo iznesem u jednom pripovijedanju, ali mislim da to nije moguće izvesti na taj način. Moram ti je iznijeti u nekoliko različitih inačica, a svaka će iznijeti drukčiji niz tema. Shvaćaš li što želim reći?"

"Ne, baš i ne, iskreno rečeno. Ali svakako sam spremna poslušati."

"Dobro. Slijedi oblik te priče utemeljen na twojoj metafori melodije i plesača. Iako može zvučati bajkovito, nije ni približno bajkovita kao priče u tvojim udžbenicima 'koje su, povijesno gledano, korisne koliko i priče za malu djecu.'

Melodije i plesači

Terpsihora je među onim mjestima koja bi uživala posjetiti u univerzumu (rekao je Ishmael). Bio je to planet (usput, nazvan prema muzi plesa) na kojemu su se ljudi na uobičajen način pojavili u zajednici života. Neko su vrijeme živjeli kao i svi drugi jednostavno jedući ono što im je došlo pod ruku. Ali nakon dva milijuna godina takvog načina življenja, opazili su da nije teško potaknuti ponovno rast njihove omiljene hrane. Moglo bi se reći da su otkrili nekoliko lakih koraka koji će ih dovesti do tog rezultata. Te korake nisu morali prelaziti da bi preživjeli, ali su pomoću njih svoju omiljenu hranu mogli uvijek imati na raspolaganju. To su, dakako, bili koraci plesa.

Nekoliko plesnih koraka izvedenih samo tri ili četiri dana mjesečno znatno su obogaćivali njihove živote, gotovo bez ikakva truda. Kao i ovdje na Zemlji stanovništvo toga planeta nije obuhvaćalo jedan narod, već mnogo njih, a svaki je narod s vremenom razvio svoj pristup tom plesu. Neki su nastavili plesati tek nekoliko koraka tri ili četiri dana mjesečno. Drugi su zaključili kako bi bilo dobro da imaju više svoje omiljene hrane pa su nekoliko plesnih koraka izvodili svaki drugi ili treći dan. Neki nisu vidjeli razloge zbog kojih ne bi živjeli uglavnom od svoje omiljene hrane pa su svaki dan izvodili po nekoliko plesnih koraka. Narodi toga planeta tako su nastavili nekoliko desetaka tisuća godina smatrajući da žive u rukama bogova i da sve prepuštaju njima. Zbog toga su se nazivali Ostaviteljima.

Ali jedna se skupina Ostavitelja s vremenom upitala: "Zašto bismo samo *djelomično* živjeli od hrane koja nam je najdraža? Moramo samo posvetiti više vremena plesu." Stoga je ta skupina počela plesati po nekoliko sati dnevno. Smatrali su da svoju sreću uzimaju u svoje ruke pa ćemo ih nazvati Uzimateljima. Rezultati su bili čudesni. Uzimatelji su imali obilje svoje omiljene hrane. Uskoro se pojavio upravljački sloj koji će nadzirati prikupljanje i pohranjivanje viška - što nije bilo potrebno dok su svi plesali samo nekoliko sati tjedno. Pripadnici tog upravljačkog sloja bili su previše zaposleni da bi i sami plesali, a budući da je njihov posao bio toliko važan, uskoro su ih počeli smatrati društvenim i političkim vodama. Ali, vođe Uzimatelja za nekoliko su godina počeli opažati da se proizvodnja hrane smanjuje pa su izašli ustanoviti što je pošlo po zlu.

Ustanovili su da plesači zabušavaju. Nisu plesali nekoliko sati dnevno, već samo sat ili dva, a katkad ni toliko. Vođe su ih upitale zašto zabušavaju.

"Što je svrha svega tog plesanja?" upitali su plesači. "Nije potrebno plesati sedam ili osam sati dnevno da bismo dobili hranu koja nam je potrebna. Imamo je dovoljno čak i ako plešemo samo sat vremena dnevno. Nikada nismo gladni. Pa, zašto se ne bismo opustili i živjeli lagodnije, onako kako smo navikli?"

Dakako, vođe su o tome imale posve drugčije mišljenje. Kad bi se plesači vratili prijašnjem načinu života, i vođe bi uskoro morale slijediti njihov primjer, a to im se nije nimalo sviđalo. Razmotrili su i iskušali mnogo različitih načina da plesače potaknu, nagovore, namame, postide ili prisile plesati duže, ali ništa nije pomoglo sve dok jedan od njih nije došao na zamisao zaključavanja hrane.

"Kakve koristi od toga?" upitali su ga.

"Plesači sada ne plešu zato jer samo moraju ispružiti ruke i uzeti željenu hranu. Kad bismo hranu zaključali, ne bi to mogli."

"Ali kad bismo zaključali hranu, plesači bi umrli od gladi!"

"Ne, ne, ne razumijete", rekao je ovaj s osmijehom. "Plesanje ćemo povezati s primanjem hrane - toliko hrane za toliko plesanja. Dakle, budu li malo plesali, dobit će malo hrane, a budu li plesali mnogo, dobit će mnogo hrane. Na taj će način zabušanti uvijek biti gladni, a plesači koji plešu duže, imat će pune želuce."

"Nikada neće prihvati takav sustav", rekli su mu.

"Neće imati drugog izbora. Hranu ćemo zaključati u spremišta, a plesači će plesati ili će gladovati."

"Jednostavno će provaliti u skladišta."

"Nekima od njih dat ćemo ulogu stražara. Oslobodit ćemo ih zadaće plesanja i dati im zadaću čuvanja spremišta. Plaćat ćemo im jednako kao što ćemo plaćati plesačima, hranom - toliko hrane za toliko sati čuvanja."

"To nećeći", rekli su mu.

Ali začudo, islo je. Funkcioniralo je čak bolje nego prije, neko vrijeme, a budući da je hrana bila pod ključem, uvijek je bilo mnogo plesača voljnih plesati, a mnogi su bili sretni ako im je bilo dopušteno svaki dan plesati deset, dvanaest, pa čak i četrnaest sati.

Zaključavanje hrane imalo je i druge posljedice. Primjerice, obične košare u prošlosti su bile sasvim dobre za spremanje proizvedenog viška. Ali budući da je novi sustav rađao golemim viškom, košare su postale preslabe. Pletenje košara zamijenjeno je lončarstvom, a lončari su morali naučiti izradjivati veće posude no ikada do tada, što je podrazumijevalo izgradnju većih i djelotvornijih peći. A budući da neki plesači nisu ljubazno prihvatali zamisao zaključavanja hrane, stražare je bilo potrebno opremiti boljim oružjem pa su proizvođači oruđa počeli tražiti nove sirovine kojima će zamijeniti kameni oružje iz prošlosti - bakar, broncu i drugo. Kad su kovine postale raspoložive za izradu oružja, počeli su ih koristiti i drugi obrtnici. Svaki je novi zanat radao druge zanate.

No, prisiljavanje plesača na plesanje deset do dvanaest sati dnevno imalo je još važnije posljedice. Rast stanovništva neizostavno ovisi o raspoloživosti hrane. Ako povećate količinu hrane dostupne bilo kojoj populaciji bilo koje vrste, ta će se populacija povećati - pod uvjetom da za to ima dovoljno prostora. A Uzimatelji su, dakako, imali mnogo prostora za širenje - prostor njihovih susjeda.

Bili su posve spremni za miroljubivo širenje u prostor susjeda. Okolnim su Ostaviteљima rekli: "Čujte, zašto i vi ne počnete plesati kao što mi plešemo? Pogledajte što smo sve postigli na taj način. Imamo ono o čemu vi ne možete ni sanjati. Vi plešete strašno neučinkovito i neunosno. Mi plešemo onako kako bi ljudi *trebali* plesati. Zato nam dopustite da se proširimo na vaše područje, a mi ćemo vam pokazati kako se to radi."

Neki su susjedi zaključili kako je to dobra zamisao te prihvatali način Uzimatelja. Ali drugi su rekli: "Nama je dobro ovako kako jest. Plešemo nekoliko sati tjedno i više od toga ne želimo plesati. Mislimo da ste ludi jer se iscrpljujete plešući pedeset ili šezdeset sati tjedno, ali to je vaša stvar. Ako vam se tako sviđa, nastavite. Ali mi nećemo."

Uzimatelji su se proširili oko nepopustljivih i s vremenom ih izolirali. Jedan od tih nepopustljivih naroda bili su Singe, koji su navikli plesati dva sata dnevno kako bi uzgojili omiljenu hranu. Isprva su živjeli kao i prije. Ali s vremenom su njihova djeca postala zavidna na svemu što su imala djeca Uzimatelja pa su Uzimateljima počeli nuditi usluge od nekoliko sati plesa dnevno te pomoći pri čuvanju spremišta. Pripadnici naroda Singe nakon nekoliko su naraštaja potpuno usvojili uzimateljski način života i zaboravili da su ikada bili Singe.

Drugi nepopustljiv narod bili su Kemke, koji su navikli plesati samo nekoliko sati tjedno i uživali su u slobodnom vremenu koje im je pružao takav način života. Odlučili su da se njima neće dogoditi ono što se dogodilo narodu Singe i ustrajali su u svojoj odluci. Ali Uzimatelji su uskoro došli k njima i rekli: Čujte, ne možemo dopustiti da imate svu tu zemlju usred našega područja. Ne koristite je učinkovito. Počnite plesati kako mi plešemo ili ćemo vas morati preseliti u jedan kutak vašega područja kako bismo iskoristili preostali dio." Ali Kemke nisu željeli plesati poput Uzimatelja, pa su ih ovi potisnuli u kutak njihova područja koji su nazvali "rezervatom", što je značilo da je taj dio "rezerviran" za Kemke. Ali Kemke su bili navikli uglavnom skupljati hranu, a njihov mali rezervat jednostavno nije bio dovoljno velik za održavanje skupljačkog naroda. Uzimatelji su im rekli: "Nema problema, mi ćemo vas opskrbljivati hranom. Od vas samo očekujemo da nam ne smetate i da ostanete u svojemu rezervatu." I tako su ih Uzimatelji počeli opskrbljivati hranom. Kemke su postupno zaboravili loviti i skupljati, a što su više zaboravljali, to su, dakako, bili više ovisni o Uzimateljima. Počeli su se osjećati poput ništavnih prosjaka, potpuno su izgubili samopoštovanje te podlegli alkoholizmu i suicidalnoj depresiji. Na posljeku njihova djeca nisu vidjela razloga da ostanu u rezervatu pa su ga napustila i počela plesati deset sati dnevno za Uzimatelje.

Još jedan nepopustljiv narod bili su Waddi, koji su plesali samo nekoliko sati mjesečno i bili su savršeno sretni s takvim načinom života. Vidjeli su što se dogodilo narodima Singe i Kemke i odlučili su da se njima to neće dogoditi. Zaključili su da mogu izgubiti više no što su izgubili Singe i Kemke, koji su ionako bili navikli plesati mnogo više da bi imali svoju omiljenu hranu. Kad su ih Uzimatelji pozvali da im se pridruže, Waddi su ljubazno zahvalili na pozivu te rekli da su sretni sa svojim načinom života. Kad su Uzimatelji došli i rekli im da se moraju preseliti u rezervat, Waddi su rekli da ni to ne namjeravaju učiniti. Uzimatelji su im objasnili da po tom pitanju ne nude izbor. Ako se dobrovoljno ne presele u rezervat, bit će preseljeni silom. Waddi su odvratili da će na silu odgovoriti silom i upozorili Uzimatelje da su spremni boriti se do smrti kako bi sačuvali svoj način života. Rekli su: "Gledajte, vi imate svu zemlju u ovom dijelu svijeta. Nije vam potreban ovaj mali dio na kojemu mi živimo. Tražimo samo da nam dopustite nastaviti živjeti onako kako želimo. Nećemo vam smetati."

Ali, Uzimateљи su rekli: "Ne shvaćate. Vaš način života nije samo neučinkovit i beskoristan, već je i pogrješan. Ljudi ne bi trebali živjeti tako kako vi živite. Ljudi bi trebali živjeti ovako kako živimo mi Uzimateљи."

"Kako uopće možete znati takvo što?" upitali su Waddi.

"Očito je", rekli su Uzimateљи. "Pogledajte koliko smo uspješni. Kad ne bismo živjeli onako kako bi ljudi trebali živjeti, ne bismo bili toliko uspješni."

"Nama se uopće ne doimate uspješnima", odvratili su Waddi. "Ljude prisiljavate plesati deset do dvanaest sati dnevno samo da bi preživjeli i to je užasan način života. Mi plešemo samo nekoliko sati mjesecno i nikada nismo gladni jer je sva hrana ponuđena i možemo je slobodno uzimati. Živimo lagodno i bezbrižno, a to je jedini smisao uspjeha."

Uzimateљи su rekli: "To uopće nije smisao uspjeha. Vidjet ćete što je uspjeh kad vam pošaljemo naše vojnike koji će vas otjerati na zemlju koju smo vam odredili."

I Waddi su, doista, vidjeli što je uspjeh - ili barem što Uzimateљи smatraju uspjehom - kad su ih njihovi vojnici došli otjerati iz njihove postojbine. Uzimateљи nisu bili osobito hrabri ili vješti vojnici, ali su bili brojčano nadmoćniji od pripadnika naroda Waddi pa su lako nadomještali žrtve, što Waddi nisu mogli. Uljezi su imali i naprednije oružje te, što je najvažnije, neograničenu količinu hrane, koju Waddi nipošto nisu imali. Vojnici Uzimateљa nisu morali brinuti zbog hrane jer su im svježe pošiljke svaki dan stizale od kuće gdje su se proizvodile neprestano i u velikim količinama. Rat se odužio pa je pripadnika naroda Waddi bilo sve manje, njihova je sila bila sve slabija, i uljezi su ih uskoro potpuno istrijebili.

Taj se obrazac nije nastavio samo godinama, već stoljećima i tisućljećima. Proizvodnja hrane nezaustavljivo se povećavala, a populacija Uzimateљa neograničeno je rasla i prisiljavala ih zauzimati nove teritorije. Kamo god su pošli, nailazili su na ljude koji su plesali po nekoliko sati tjedno ili mjesecno i svim su tim narodima dali isti izbor: *pridružite nam se i dopustite da svu vašu hranu stavimo pod ključ - ili ćemo vas uništiti*. Međutim, taj je izbor na posljetku bio samo privid jer su narodi bili uništeni bez obzira na to što su učinili, bez obzira na to jesu li odlučili pridružiti se Uzimateljima, jesu li dopustili da ih se otjera u rezervate ili su uljeze pokušali odbiti silom. Harajući svijetom, Uzimateљи za sobom nisu ostavljali ništa osim Uzimateљa.

I na posljetku, nakon otprilike deset tisuća godina, gotovo je cijelo stanovništvo Terpsihore bilo uzimateljsko. Nekoliko preostalih ostaviteljskih naroda sakrilo se u pustinjama i džunglama koje Uzimatelji ne žele ili još nisu došle na red. A među Uzimateljima nitko nije sumnjao da bi ljudi trebali živjeti na taj način. Ima li što ljepše od zaključavanja hrane i prisilnog plesanja osam, deset ili dvanaest sati dnevno samo da biste preživjeli?

To je povijest koju njihova djeca uče u školama. Ljudi poput njih živjeli su tri milijuna godina, ali najveći dio toga vremena nisu bili svjesni da bi ples mogao potaknuti ponovni rast njihove omiljene hrane. Tu su činjenicu prije samo deset tisuća godina otkrili utemeljitelji njihove kulture. Veselo zaključavši hranu kako ne bi mogli do nje, Uzimatelji su odmah počeli plesati osam ili deset sati dnevno. Susjedni narodi nikada do tada nisu plesali, ali su oduševljeno prihvatali taj pristup uvidjevši da bi ljudi tako trebali živjeti. Izuzev nekoliko raspršenih naroda koji su bili previše tupavi da bi uvidjeli očite prednosti zaključavanja hrane, Velika plesna revolucija poharala je svijet ne nailazeći na otpor.

Razmatranje parbole

Ishmael je zašutio, a ja sam se zagledala u prostor pred sobom kao žrtva eksplozije bombe. Nakon nekog vremena sam mu rekla da moram izaći, uzeti nešto kofeina i razmisliti o tome. Ili sam možda jednostavno odteturala bez riječi, zapravo se ne sjećam.

Vratila sam se u robnu kuću Pearson's i neko se vrijeme vozila pokretnim stepenicama. Ne znam zašto, ali to me smiruje. Drugi ljudi odlaze šetati šumama. Ja odlazim na vožnju pokretnim stepenicama u robnoj kući.

Potom sam svratila na Coca-colu. Kad se osvrnem, opažam da drugi put spominjem Coca-colu. Ne bih željela da itko pomisli kako je promičem. Ako se mene pita, svi bi trebali prestati kupovati Coca-colu, ali katkad ipak popijem pokoju.

Nakon četrdeset i pet minuta i dalje sam se osjećala kao žrtva eksplozije bombe iako nisam patila ili takvo što. Osjećala sam da sada shvaćam što je učenje. Učenje, dakako, može biti traženje značenja neke riječi. To, doista, jest učenje pomalo nalik sađenju vlati trave na travnjaku. Ali postoji oblik učenja koji bismo mogli usporediti s uništavanjem cijelog travnjaka kako bi se počelo ispočetka, a to je za mene učinila Ishmaelova priča o plesačima. Na posljeku su mi se u umu počela pojavljivati pitanja, pa sam se vratila u sobu 105 kako bih ih postavila.

Rekla sam: "Zanima me jesam li dobro shvatila to što sam čula".

"Dobar plan", složio se Ishmael.

"Pod 'plesanjem' podrazumijevaš poljoprivrednu."

Kimnuo je.

"Kažeš da poljoprivreda nije samo naša potpuna, sveobuhvatna zemljoradnja. Kažeš da je poljoprivreda poticanje ponovnog rasta omiljene hrane."

Ponovno je kimnuo. "Što bi drugo mogla biti? Kad bi se našla na pustom otoku, ne bi mogla uzgajati kokoši i slanutak - ako ih ne bi ondje zatekla. Ponovno možeš uzgojiti samo ono što već raste."

"Dobro. I kažeš da su ljudi poticali ponovni rast svoje omiljene hrane mnogo prije poljoprivredne revolucije."

"Nedvojbeno! U tome nema ničega tajanstvenog. Ljudi pametni poput tebe na ovom su svijetu živjeli čak dvije tisuće godina prije no što je započela 'revolucija'. U svakom je naraštaju bilo ljudi dovoljno pametnih da bi bili doktori znanosti, ali ti ne moraš biti doktorica znanosti da bi shvatila kako biljke izrastaju iz sjemenki. Ne moraš biti doktorica znanosti da bi shvatila kako je pametno staviti nekoliko sjemenki u zemlju prije no što napustiš određeno područje. Ne moraš biti doktorica znanosti da bi malo plijevila. Ne moraš biti doktorica znanosti da bi znala da je u lovu uvijek bolje usredotočiti se na mužjaka nego na ženu. Nomadske lovce samo jedan korak dijeli od lovaca/pastira koji donekle nadziru kretanja svojih omiljenih životinja i tjeraju njihove predatore. A njih samo korak dijeli od pravih pastira koji potpuno nadziru svoje životinje i pripitomljuju ih."

"Dakle, želiš reći da je revolucija zapravo u tome što su ljudi počeli stalno raditi ono što su tisućama godina radili povremeno."

"Dakako. Ni jedan se izum ne razvija u jednom jedinom koraku, ni iz čega. Ljudi su morali iznjedriti deset tisuća izuma da bi Edison mogao izumiti električnu žarulju."

"Dobro. Ali kažeš i da istinski izum naše revolucije nije bilo uzgajanje hrane već njezino zaključavanje."

"Da, to je, doista, bilo ključno. Bez toga se vaša revolucija ne bi odvila. Bez toga bi i *danas* zastala."

"To je bilo posljednje što sam namjeravala pitati. Kažeš da ta revolucija nije završila."

"Tako je. Ali, uskoro će završiti. Funksionirala je dokle god je bilo prostora za širenje, ali sada ga više nema."

"Prepostavljam da bismo je mogli prenijeti na druge planete."

Ishmael je odmahnuo glavom. "Čak bi i to bilo privremeno rješenje, Julie. Recimo da šest milijardi stanovnika čini prihvatljiv planetarni maksimum za vašu vrstu (iako prepostavljam da je šest milijardi zapravo mnogo više od zdravog maksimuma). Brojku od šest milijardi doseći ćete mnogo prije završetka ovoga stoljeća. I recimo da imate trenutan pristup svim nastanjivim planetima u univerzumu, na koje biste odmah mogli početi prevoziti ljudе. Vaša se populacija trenutno udvostruči otprilike

svakih trideset i pet godina, što znači da biste za trideset i pet godina napučili i drugi planet. Za sedamdeset godina napučili biste četiri planeta. Za stotinu i pet godina napučili biste osam planeta. I tako dalje. Uz taj tempo udvostručenja, do otprilike 3000. godine napučili biste milijardu planeta. Znam da to zvuči nevjerljivo, ali vjeruj mi, matematika je točna. Do otprilike 3300. godine napučili biste stotinu milijardi planeta; tom biste brojkom mogli nastaniti cijelu galaksiju kad bi svaka zvijezda bila nastanjiv planet. Kad biste se nastavili množiti trenutnim tempom, za sljedećih trideset i pet godina napučili biste još jednu galaksiju. Trideset i pet godina poslije bile bi napučene četiri galaksije, a za sljedećih trideset i pet godina bilo bi napučeno osam galaksija. Do 4000. godine napučili biste planete milijuna galaksija. Do 5000. godine napučili biste planete bilijuna galaksija - drugim riječima, sve planete u univerzumu. Sve u samo tri tisuće godina te pod neutemeljenom pretpostavkom da je svaka pojedina zvijezda u univerzumu nastanjiv planet."

Rekla sam mu kako su brojke nevjerljive.

"Pokušaj jednom sama izračunati, tada nećeš morati vjerovati jer ćeš znati. Što god neograničeno raste, s vremenom mora završiti napučivanjem univerzuma. Antropolog Marvin Harris jednom je izračunao da kad bi se ljudska populacija udvostručila u svakom naraštaju - svakih dvadeset godina u odnosu na svakih trideset i pet - cijeli bi se univerzum za manje od dvije tisuće godina pretvorio u krutu masu ljudske protoplazme."

Neko sam vrijeme sve to pokušavala svesti na shvatljivije omjere. Na posljeku sam mu ispričala o jednoj znanici, djevojci koja je zamalo sišla s uma kad joj je se netko napokon sjetio reći odakle dolaze djeca. "Kao da je odrasla na dnu bunara ili takvo što", rekla sam mu.

Nagradio me je pristojno upitnim pogledom.

"Pretpostavljam da je prije svega osjećala da ju je iznevjerio Bog, koji je domislio tako ružnu metodu za nastavak ljudske vrste. Potom je osjećala da su je iznevjerili svi koji su to znali, a nisu joj rekli. Zatim se osjećala poniženo kad je shvatila da je posljednja na svijetu doznala tu jednostavnu činjenicu."

"Pretpostavljam da je to na neki način vezano uz našu temu?"

"Jest. Zanima me jesam li ja posljednja na svijetu čula to što si mi danas otkrio tom pričom o plesačima."

"Prije svega, ustanovimo da *znamo* što sam ti rekao. Kakav je učinak te priče?"

Pitanje nije bilo preteško. O tome sam razmišljala tijekom svojega zračnog putovanja u robnoj kući Pearson's. Rekla sam: "Opovrgava laž koja govori da su prije deset tisuća godina svi odustali od skupljanja te utemeljili naselja kako bi se bavili zemljoradnjom. Opovrgava laž koja govori da je to bio događaj kojega se oduvijek čekalo. Opovrgava laž koja govori da prevladavanje našega načina života mora biti dokaz da bi ljudi 'trebali' živjeti na taj način."

"Dakle, jesli li posljednja na ovom svijetu doznala sve to? Teško. Mnogi će, čuvši tu priču, osjetiti da su to 'oduvijek znali' ili su pretpostavljali da je bilo 'otprilike tako'. Mnogi su to mogli dokučiti - oni koji raspolažu svim činjenicama - ali nisu. Nemaju *volje* dokučiti to."

"Što time želiš reći?"

"Želim reći da ljudi malokad revno traže ono što ne žele pronaći. Od takvih stvari odvraćaju pogled. Trebao bih dodati da u tom opažanju nisam ni prvi ni jedini."

"Ne shvaćam", rekla sam mu nakon nekog vremena. "Mislim da smo ponovno odlutali s puta."

"Nismo odlutali, Julie - barem ne bescijljno. Dio onoga što moraš razmotriti nije moguće vidjeti s glavnog puta pa s vremena na vrijeme moramo poći sporednim stazicama. Ali one nas uvijek vraćaju na glavni put. Vidiš li kamo vodi?"

"Naslućujem, ali nisam sigurna."

"Glavni put vodi odgovoru na pitanje zašto ljudi tvoje kulture moraju mudrost tražiti podalje od svojega planeta: na nebesima, u domu Boga i njegovih anđela; u svemiru, domu 'naprednih' izvanzemaljskih vrsta; u zagrobnom svijetu, domu duhova i preminulih."

"Oh", rekla sam. "Zar je *to* naše odredište? Nije mi bilo ni na kraj pameti da bi moj san mogao biti u skladu s tim obrascem. To želiš reći, zar ne?"

"Da, to želim reći. Smatrate da vam nedostaje presudno važno znanje. Oduvijek ste bili takvi. To je u vašoj prirodi. To je znanje osobito upravo zbog nedostupnosti. Nedostupno je zato jer je osobito, a osobito je zato jer je nedostupno. Štoviše, toliko je nedostupno da mu možete pristupiti samo nadnaravnim putevima: molitvom, prizivanjem duhova,

astrologijom, meditacijom, otkrivanjima prošlih života, kanaliziranjem, gledanjem u kristalne kugle, proricanjem iz karata i tako dalje."

"Drugim riječima, čiribu-čiriba", dodala sam.

Ishmael je na trenutak zurio u mene, a tada je trepnuo, dva puta. "Čiribu-čiriba?"

"Sve što si upravo pobrojio: prizivanje duhova, astrologija, kanaliziranje, anđeli i sve to."

Protresao je glavom, kao što biste protresli soljenku da ustanovite ima li čega u njoj. Tada je nastavio. "Želim da shvatiš kako ljudi tvoje kulture prihvaćaju činjenicu da je to znanje nedostupno. To ih ne čudi, čak ih ni ne zbunjuje. Ne traže objašnjenja. Oni *očekuju* da je to znanje teško doseći. Primjerice, ti si bila uvjereni da ga možeš postići ni manje ni više nego obilaskom galaksije."

"Da, sada shvaćam."

Ishmael je odmahnuo glavom. "Još nisam uspio potpuno izraziti ono što želim reći. Pokušat ću ponovno. Mislioci nisu ograničeni onime što znaju jer svoje znanje uvijek mogu proširiti. Ograničeni su onime što ih zbunjuje jer nije moguće osjetiti zanimanje za ono što te ne zbunjuje. Ljudi jednostavno *ne mogu* propitivati ono što je izvan dosega njihove radoznalosti. Takvo što je u mrtvom kutu - na mjestu za koje ni ne znate ako vam netko ne skrene pozornost na njega."

"A to ti pokušavaš učiniti sa mnom."

"Upravo tako. Nas dvoje istražujemo nepoznat teritorij - cijeli kontinent smješten u mrtvom kutu tvoje kulture." Na trenutak je zastao, a tada je rekao kako mu se čini da je to dobro mjesto da završimo za taj dan. Mislim da sam se složila s njim. Ne mogu reći da sam bila umorna, ali sam se osjećala kao da sam pojela tri kriške pite.

Ustala sam i rekla mu da će doći sljedeće subote. Budući da trideset sekundi nije odgovorio, rekla sam: "Je li to u redu?"

"Nije baš savršeno", rekao je.

Rekla sam mu da je škola tek počela, a ja sam prvih nekoliko tjedana uvijek nastojala biti dobar primjer samoj sebi. To je značilo tijekom tjedna ozbiljno pristupati zadaćama.

"Objasnit će ti situaciju, Julie. U teškom sam položaju." Mahnuo je pokazavši svoje okružje. "U ovim me prostorijama držala moja dugogodišnja prijateljica Rachel Sokolow. Umrla je prije dva mjeseca."

"Žao mi je", rekla sam, kako to ljudi inače govore.

"Svoj sam položaj opisao kao težak, ali je mnogo gori od toga. Za dva tjedna bit će prisiljen napustiti ovaj prostor."

"Kamo ćeš poći?"

Odmahnuo je glavom. "Još uvijek tražim rješenje. Trenutno je važno da shvatiš kako mi ovdje nije preostalo mnogo vremena. To znači da tvoje dolaženje isključivo vikendima nije izvedivo."

Nekoliko sam trenutaka razmišljala o tome, a tada sam upitala pomaže li mu Alan Lomax.

"Zašto to pitaš?"

"Ne znam. Pretpostavljam da odavde gotovo i ne možeš izaći bez pomoći."

"Alan mi ne pomaže", rekao je Ishmael. "On ne zna ništa o tome. Nema potrebe da dozna za to. Ali *ima* potrebe da ti doznaš za to zato jer si mislila da imamo beskrajno mnogo vremena." Mislim da je shvatio kako me time nije zadovoljio jer je nastavio.

"Alan je sa mnom već dva tjedna, dolazi gotovo svaki dan i uskoro ćemo završiti put koji možemo prijeći zajedno."

Uza sve to, očito je bilo još nešto što je pomno skrивao, i zato Alanu o tome nije rekao ništa. Čak i ako nije bilo *potrebe* da dozna za Ishmaelovo skorašnje preseljenje, zašto ne bi znao za to?

Tada mi je Ishmael pokazao da se može izražavati i bez riječi. Na neki mi je način prenio stav koji bi se mogao prevesti kao: *to nije tvoja stvar*.

No, nije bio ni približno ravnodušan i osoran kao što se doima izražen riječima. A, naravno da sam ionako već znala da to nije moja stvar. Njuškala uvjek točno znaju što jest, a što nije njihova stvar.

Posjet Kaliopi

Doimalo se da mu je lagnulo kad je iznio taj problem. Bili smo vremenski ograničeni i nismo si mogli priuštiti odugovlačenje. No, našu sljedeću raspravu ipak sam započela pitanjem koje je vjerojatno bilo suvišno:

"Ako si znao da ti je ovdje preostalo samo nekoliko tjedana, zašto si dao oglas u novine?"

Uzdahnuo je. "Oglas sam dao upravo zato jer mi je ovdje preostalo još samo nekoliko tjedana. To bi mogla biti moja zadnja prilika."

"Zadnja prilika za što?"

"Da pronađem nekoga tko će ovo *ponijeti*."

"*Ovo* je ono što je u twojoj glavi?" Kimnuo je. "Ispričavam se ako će ispasti glupa, ali mislila sam da si imao mnogo učenika."

"To je točno, ali ni jedan od njih nije ponio ono što ćeš ti ponijeti, Julie. Nitiško od njih nije ponio ono što će Alan ponijeti. Svatko od vas na drukčiji način tumači tu poruku. Svatko je primio drukčiju inačicu i prenijet će drukčiju inačicu iste poruke."

"Alan nije čuo priču o plesačima?"

"Nije, a ti nećeš čuti priču o nesretnom zrakoplovcu. Čut ćeš priče koje su osmišljene upravo za tebe, upravo u trenucima kad ih imaš potrebu čuti, kao što će Alan čuti priče koje su osmišljene samo za njega, u trenucima kad ih on ima potrebu čuti. Nakon tog uvoda ispričavat će ti sljedeću, koju sam sinoć pripremio za tebe. Sjećaš se da sam rekao kako će ti morati u nekoliko inačica rastumačiti kako ste postali ovakvi kakvi jeste."

"Da."

"Priča o Terpsihori bila je prva inačica. Druga je priča o Kaliopi (nazvanom po muzi epske poezije)."

***

"Taj bi planet također trebala posjetiti u svojoj potrazi za prosvjetljenjem", započeo je Ishmael. "Život se na Kaliopi pojavio na gotovo isti način kao i na Zemlji. Oni koji žele vjerovati da je Bog stvorio sve vrste u njihovu konačnom, nepromjenjivom obliku, slobodno mogu

vjerovati u to, ali ja ne mogu prihvati tako primitivan scenarij. Ako prihvatimo zamisao Boga kao roditelja, moramo se upitati kakav bi roditelj svoju djecu stvorio kao potpuno odrasle osobe, sposobne letjeti poput orlova, vidjeti poput sokola, trčati poput geparda, loviti poput morskog psa i misliti poput informatičara. Mislim da bi to učinio samo krajnje nemaštovit i nesiguran roditelj.

Kako bilo, bića Kaliope nastala su procesom općepoznatim kao evolucija. Nemamo razloga pretpostaviti da je taj proces svojstven isključivo Zemlji. Štoviše, zbog razloga koji će uskoro biti očiti, bilo bi čudno kad bi bilo tako.

Nema ni potrebe ni razloga za podrobno razmatranje toga procesa. Dovoljno je uvidjeti i shvatiti barem nekoliko njegovih rezultata. Primjerice, skrenuo bih pozornost na biće koje se na Kaliopi pojavilo prije otprilike deset milijuna godina - bodljikavi gušter duge njuške pogodne za rovanje po mravinjacima. Kad kažem da se pojavio, to ne znači da nije imao prethodnika. Dakako da jest - vjerujem da to razumiješ."

Rekla sam da razumijem.

"Taj je bodljikavi gušter (nazovimo ga bodšter) ipak bio neobično stvorenje - ili bi se barem meni doimao neobičnim kao i dikobraz ili mravojed. Pitam te što očekuješ od tog bića? Očekuješ li da će biti uspješan novi član zajednici života na Kaliopi?"

Rekla sam kako nemam temelja za ikakvo očekivanje. Kako bih ga mogla imati? Ishmael je kimnuo kao da taj odgovor smatra razboritim.

"Prenesimo cijelu stvar na poznatije područje. Pretpostavimo da biolozi u najvećim dubinama džungli Nove Gvineje otkriju bodštera. Takvo što nije nemoguće. Znanstvenici neprestano otkrivaju nove vrste."

"U redu."

"Što bi očekivala u tom slučaju? Bi li očekivala da će takvo biće biti uspješan stanovnik džungli Nove Gvineje?"

"Svakako. Zašto ne bi bio?"

"To nije pitanje na koje tražim odgovor, Julie. Pitanje koje razmatramo glasi: što ti očekuješ? Ti si odgovorila da očekuješ da će biti uspješno. Sljedeće pitanje glasi: zašto očekuješ da će biti uspješno?"

"Zato jer... kad ne bi bilo uspješno, ne bi bilo ondje."

"Gdje bi bilo?"

"Ne bi bilo nigdje. Nestalo bi."

"Zašto?"

"Zašto? Zato... Zato jer neuspješni nestaju. Nije li tako?"

"Julie, radije bih da u ovom slučaju odgovoriš sama. Nestaju li neuspješni ili ne nestaju?"

Nestaju. *Moraju* nestati. Ako određena vrsta postoji, očito je da nije neuspješna."

"Upravo tako. Bez obzira na to koliko se nama doimala neobičnom. Stoga je ptica koja ne leti, poput emua, za sada uspješna u svojoj sredini, koliko god se to doimalo nevjerojatnim. To nije jamstvo za životni vijek planeta. Ptica dodo je bila uspješna - u svojoj sredini i u svoje vrijeme. A kad su se uvjeti promjenili, više nije mogla uspijevati - u svojem okružju i u svoje vrijeme - pa je propala i nestala."

"Shvaćam."

"Temeljna je činjenica sljedeća: zajednica života koju ovdje opažamo u bilo kojem trenutku nije tek nasumična zbirka. To je zbirka *uspjeha*. To je podsjetnik preostao nakon što su neuspješni nestali."

"U redu."

"Vratimo se Kaliopi. Ponovno te pitam što očekuješ od bodštera."

"Očekujem da će biti uspješan jer da je neuspješan, ne bi bio ondje."

"To je točno. Ni jedna se vrsta ne pojavi putem neuspjeha. Zajednica rađa uspjesima - vrstama koje su sposobne izaći nakraj s uvjetima u kojima se nalaze. Zbog toga kažem da je proces koji opažamo u toj situaciji, vrlo vjerojatno proces koji ćemo opaziti u bilo kojoj drugoj situaciji. U bilo kojem trenutku i na bilo kojem mjestu zajednice se u velikoj mjeri sastoje od vrsta koje funkcioniraju."

"Da, mislim da drukčije ne bi moglo biti."

"Međutim, bilo koja vrsta u zajednici može slabiti. Za dvadeset godina možda je neće biti. No, to ne opovrgava naša opća očekivanja. Svaka vrsta može *nestati* zbog neuspjeha, ali zasigurno nije *nastala* zbog neuspjeha. Ni jedna vrsta ne nastaje putem neuspjeha. To je jednostavno nezamislivo."

"Da, shvaćam."

"Vratimo se Kaliopi. Dočarat će ti reproduktivan život bodštera. Krajne su promiskuitetni. Ni mužjaci ni ženke ne prepoznaju svoje mladunce, ali ženke prepoznaju svoje gnijezdo i prihvatiće svakog mladunca kojeg u njemu zateknu. Ako ženka na svojem teritoriju otkrije nezaštićeno gnijezdo druge bodšterice, ući će u njega i pobiti sve mladunce koje ondje zatekne."

Upitala sam zašto bi to učinila.

"Njezine namjere, dakako, ne možemo znati, ali ubijanjem tih mladunaca doista povećava svoj reproduktivni uspjeh. Bez tih mladunaca veća je vjerojatnost da će njezini mladunci prenijeti njezine gene u genofond. Shvaćaš li što govorim?"

"Mislim da shvaćam. Možda pomalo maglovito, ali mislim da shvaćam."

"Dobro. Mužjaci se ponašaju na suprotan način. Kao što sam upravo objasnio, ženka ubija suparnike svojih mladunaca *unutar* svojega teritorija. Mužjak ubija mladunce *izvan* svojega teritorija"

"Zašto izvan umjesto unutar?"

"Zato jer bi mladunci unutar njegova teritorija mogli biti njegovi. Ženkini su mladunci na njezinom teritoriju samo oni u njezinu gnijezdu. Mužjakovi mladunci su posvuda na njegovu teritoriju."

"Počinje mi se magliti. Kako svoj reproduktivni uspjeh povećava ubijajući mladunce izvan svojega teritorija?"

"Drukčije no što ubijanje mladunaca povećava ženkine izglede za reproduktivni uspjeh. Mužjak koji se kreće izvan svojega teritorija, traži mogućnosti za parenje, a tih će mogućnosti biti više ako ženke na koje naiđe u tom trenutku ne hrane mladunce. Ako ubije taj naraštaj mladunaca, sljedeći će nositi samo njegove gene."

"Oh, dakle, ubijanje mladunaca nije ni u kakvoj vezi s kontrolom populacije", dodala sam.

"Pojedinci su usredotočeni na poboljšanje svoje zastupljenosti u genofondu, ali takav pristup, dakako, ima i mnoge druge posljedice. Kad je populacija brojna na ženkinih području, veća je vjerojatnost da će naići na gnijezda svojih suparnica - a time i vjerojatnost da će ubiti njihove mladunce. S druge strane, ako je populacija malobrojna, mužjak na svojem području ima manje mogućnosti za parenje pa odlazi dalje. A što dalje odlazi, to je veća vjerojatnost da će naići na mladunce koje će ubiti.

Drugim riječima, u slučaju malobrojnosti populacije na vlastitom području, ženka ubija manje mladunaca, a mužjak ih na drugim područjima ubija mnogo. Ako je populacija na vlastitom području brojna, ženka ubija mnogo mladunaca, a mužjak malo. Cjelokupan učinak doista stabilizira populaciju. Ništa ne može doista uspjeti ako ima suprotan učinak."

"U redu."

"Dakle, što očekuješ od tog sustava? Očekuješ li da će biti uspješan za bodštete ili neuspješan?"

Pitanje mi se učinilo prilično besmislenim, pa sam mu to i rekla. "Tako kako si postavio, svaki bi sustav bio uspješan. Možeš izmisliti bilo što, a ja će morati reći da očekujem uspješnost. Mogao bi izmisliti sustav u kojem se bodšteri uopće ne pare, a ja će morati reći da funkcionira jer u suprotnom ne bi postojao, zar ne?"

"Osnovana primjedba". Složio se. "Međutim, ovo nije moja izmišljotina. Upravo je to opaženo među bjelonogim miševima, *Peromyscus leucopus*, kakvi žive u šumama gorja Allegheny. No, time ne želim reći da je ta pojava svojstvena samo njima. Slični obrasci opaženi su među voluharicama, gerbilima, leminzima i među nekoliko vrsta majmuna."

"Dobro. Mislim da baš i ne shvaćam na što ciljaš svime time."

"Pokazat će ti put. Ponašanje bodšteta (ili bjelonogih miševa) doima se neobičnim - sve dok ne uvidiš kako pridonosi njihovu uspjehu. Možda se čak doima sablažnjivim, ponašanjem koje bi pravedni ljudi trebali zaustaviti."

"Da, to je točno."

"Međutim, želio bih da shvatiš kako bi vjerojatno izumrli nakon samo nekoliko naraštaja kad bi ih preobratila na ponašanje koje smatraš uzvišenijim i plemenitijim. Stručnim jezikom, naše razmatranje tih strategija otkriva da su evolucijski stabilne. Zamisli da su te vrste, kako ih trenutno opažamo, plod stotina tisuća pokusa izvedenih u razdoblju od deset milijuna godina. U tom su razdoblju iskušane razne reproduktivne strategije. Mnoge od njih pokazale su se kao autoeliminacijske, poput tvojega primjera - potpunog izostanka parenja. Životinje koje se ne pare, ne daju svoj doprinos genofondu. Iz naraštaja u naraštaj, životinje koje nemaju sklonost parenju, ne ostvaruju reprodukciju. Ta je sklonost iz naraštaja u naraštaj sve manje prisutna. Shvaćaš li?"

"Da, svakako."

"U tom se razdoblju iskušavaju deseci strategija, a one koje pogoduju reproduktivnom uspjehu, jačaju sa svakim naraštajem, a slabe one koje smanjuju reproduktivni uspjeh. Je li i to jasno?"

"Da."

"Na kraju tog razdoblja prevladava jedan skup strategija. Kad njihov teritorij postane prenapučen, ženke ubijaju mladunce u gnijezdima svojih suparnica. Ako mogućnosti parenja postanu oskudne, mužjaci napuštaju svoje područje i ubijaju mladunce gdje god ih nađu. Analiza tih strategija otkrit će ti zašto ih nije moguće poboljšati, ali nije ni vrijeme ni mjesto za takvu analizu. Budući da analizu izostavljamo, molim te da mi po tom pitanju vjeruješ na riječ. Te su dvije strategije evolucijski stabilne, što znači da ih nije moguće zamijeniti drugim strategijama. Svaka druga strategija će podbaciti. Jedinke koje u opisanim okolnostima ne ubijaju mladunce, po pitanju reprodukcije neće biti uspješne poput jedinki koje ubijaju mladunce. To znači da je svaki napad na te strategije zapravo napad na bio lošku održivost tih vrsta."

"U redu, magli mi se u glavi, ali mislim da sam shvatila."

"Infanticidni obrasci do imaju ti se prilično čudnima. Rekao bih da to nije zbog toga što su sami po sebi neobični, već zbog toga što nisi odrasla uz njih kao što si odrasla uz druge obrasce. Dokumentarni film o bjelonogim miševima nećeš vidjeti jer oni jednostavno nisu zanimljive filmske teme. Ali *hoćeš* vidjeti dokumentarne filmove o velikim, dojmljivim stvorenjima poput kozoroga, ovnova i morskih slonova. No, neće ti prikazati ponašanja koja povećavaju izglede za reproduktivni uspjeh jedinki. Primjerice, u svakom filmu o kozorogu nedvojbeno ćeš vidjeti kako mužjaci nasrću jedan na drugoga u vrijeme parenja. Jednako tako, u svakom filmu o morskim slonovima nedvojbeno ćeš vidjeti kako golemi mužjaci divlje napadaju jedan drugoga kako bi osvojili harem. Ljude zabavljuju takvi prizori, ali ih neće zabaviti prizor bjelonogog miša koji odgriza glavu bespomoćnom mladuncu ne većem od palca."

"Vjerujem."

"No unatoč tome, borbe spomenutih stvorenja nisu manje pogubne. Samo ih je uzbudljivije gledati."

"Istina, pretpostavljam. Ali, nisam sigurna da znam što želiš reći."

"Pokušavam ti približiti činjenicu da ono što ti se doima čudnim, zapravo nije čudnije od onoga što se doima uobičajenim. Navikla si na agresivnost životinja pa ti se agresivnost kozoroga i morskih slonova ne doima osobitom. Ali nisi navikla vidjeti da životinje ubijaju mladunce svojih suparnika, pa ti se infanticidno ponašanje bjelonogih miševa doima neobičnim i možda čak sablažnjivim. No, obje su strategije jednakо neobične i jednakо uobičajene. Moglo bi se reći da bih želio da svoje bližnje u zajednici života prestaneš gledati kao likove iz *Bambija* - ljudska bića pod krinkama životinja. Dva jelena koja se bore u vrijeme parenja, u Disneyjevom crtanom filmu bila bi prikazana kao odvažni i junački ratnici. Bjelonogi miš, koji kradomice uđe u gnijezdo suparnika kako bi ubio mladunca, nedvojbeno bi bio prikazan kao užasan i kukavički zlikovac."

"Da, to shvaćam."

Kaliopa, drugi dio

Julie, mislim da moram iznijeti nekoliko općih opaski o nadmetanju u zajednici života."

"U redu."

"Alan i ja razmatramo temu nadmetanja *među vrstama*. U zajednici života razvio se skup pravila ili strategija koje osiguravaju živo, ali ograničeno nadmetanje među vrstama. Okvirno rečeno, možemo ih sažeti na sljedeći način: 'Nadmeći se koliko god možeš, ali nemoj loviti svoje suparnike, ne uništavaj njihovu hranu i ne onemogućuj im pristup hrani!' Ti i ja (za slučaj da nisi primijetila) razmatramo drugu vrstu nadmetanja, nadmetanje *unutar vrsta* - nadmetanje među pripadnicima iste vrste."

"Da", rekla sam veselo. "U redu."

"Kao što možeš lako opaziti u slučaju bjelonogih miševa, pravila nadmetanja među vrstama ne vrijede i za nadmetanje unutar vrsta. Bjelonoga mišica potrudit će se ubiti mladunce suparnice, ali nikada ne bi pokušala ubiti mladunce rovke. Zanima me možeš li dokučiti zašto je tako."

Kratko razmislivši o tome, rekla sam: "Prema mojoj shvaćanju, ubijajući suparničke mladunce, bjelonoga mišica povećava izglede za vlastiti reproduktivni uspjeh. Njezini će geni dosjeti u genofond, a ne geni njezine suparnice. Nije li to točno?"

"Potpuno točno."

"Tada joj ubijanje rovkih mladunaca neće donijeti tu prednost."

"Zašto neće?"

"Ubijanje rovkih mladunaca neće joj donijeti korist. Geni rovke odlaze u genofond rovki, zar ne? Jesam li to dobro shvatila?"

Ishmael je kimnuo. "Dobro si to shvatila. Geni rovki odlaze isključivo u genofond rovki."

"Tada bjelonoga mišica ubijanjem rovki ne može povećati svoju zastupljenost u genofondu, kao što je ne može povećati ni ubijanjem sova ili aligatora."

Ishmael je toliko dugo zurio u mene da sam se počela meškoljiti. Na posljetku sam ga upitala što nije u redu.

"Sve je u redu, Julie. Tvoja sposobnost iznošenja takvog odgovora jednostavno me potiče da se upitam jesu li već proučavala to područje."

"Nisam", rekla sam. "Nisam čak ni sigurna što je to područje?"

"Nije važno. Vrlo si oštroumna. Morat ću paziti da se ne umisliš. U svakom slučaju, tvoj je zaključak malo previše općenit. Bjelonoga mišica imala bi *određenu* korist od ubijanja rovkinih mladunaca jer se rovkinji mладunci s njezinima nadmeću za *određene* izvore."

"Zašto ih tada ne ubije?"

"Zato jer postoje tisuće vrsta koje se s njezinim mladuncima nadmeću za *određene* izvore - a ne može ih sve pobiti. Samo se jedna vrsta *potpuno* nadmeće s njezinim mladuncima - za *sve* izvore."

Na trenutak nisam shvatila, a tada sam, naravno, dokučila: "Drugi bjelonogi miševi".

"Dakako. Ubijanje legla rovkinih mladunaca donijelo bi joj vrlo ograničenu dobrobit. Ali ubijanje legla bjelonogih miševa donosi očitu i nesumnjivu dobrobit."

"Da, shvaćam."

"Zbog toga se pravila nadmetanja *među* vrstama znatno razlikuju (i moraju se razlikovati) od pravila nadmetanja *unutar* vrste. Nadmetanje unutar vrste uvijek je napornije od nadmetanja među vrstama. To je zbog toga što se jedinke iste vrste neprestano nadmeću za iste izvore. Osobito po pitanju parenja. Mnogo je stotina vrsta koje bi se s bjelonogim mišem mogle nadmetati za plod duda, ali se samo drugi bjelonogi miš može nadmetati za njega i za mogućnost parenja s drugom bjelonogom mišicom."

"Ah", rekla sam.

"Što znači 'ah'?"

"Ah' znači... vraćamo se borbama morskih slonova i ovnova u vrijeme parenja. Jesam li u pravu?"

"Ne sasvim", rekao je gorila. "Usredotočeni smo na općenito nadmetanje unutar vrsta - za sve izvore, ne samo za reproduktivne."

"U redu. Ali... je li to, doista, glavni put? Napredujemo li i dalje prema objašnjenju zašto se obraćamo duhovima, anđelima i ufonautima da bismo otkrili kako valja živjeti?"

"Koliko god se to doimalo nevjerojatnim, nedvojbeno jesmo na tom putu."

"Dobro."

***

"Evolucija rađa ono što funkcionira. Primjerice, ustanovili smo da ubijanje suparničkih mladunaca funkcionira za bjelonoge miševe. Ali ubijanje vlastitih mladunaca ne bi funkcioniralo. Ta se strategija nikada ne bi razvila. *Ne bi se mogla razviti* zato jer je autoeliminacijska. Uvјeren sam da to shvaćaš."

"Shvaćam."

"Sada ćemo razmotriti što funkcionira po pitanju sukobljavanja među pripadnicima iste vrste. Budući da se pripadnici iste vrste neprestano nadmeću za iste izvore, s mogućnostima sukoba suočavaju se svaki dan, pa čak i svakog sata. Stoga je evolucija očito morala iznjedriti manje pogubne načine razrješavanja takvih sukoba. Kad bi svaki sukob zbog izvora bio rješavan borbom na život i smrt, to ne bi funkcioniralo."

"Da, shvaćam."

"Sukobljeni pripadnici iste vrste mogu prihvatiti određeni broj strategija, ali ih na ovom mjestu nije potrebno navoditi. Umjesto toga, želio bih da se ponovno vratimo na Kaliopu te razmotrimo a-ove kako bismo ustanovili kakve je strategije razrješavanja sukoba iznjedrila njihova evolucija."

"Što su a-ovi?"

"A-ovi su nešto poput križanaca majmuna i nojeva, ako možeš zamisliti tako bizarnu kombinaciju. Isprva su bili ptice, ali su se toliko udomaćili na drveću da im je sposobnost letenja postala suvišna. Zbog toga su više nalik nojevima jer imaju zakržljala krilca, a majmunima su nalik u tome što imaju udove nalik rukama, vrlo korisne za hvatanje i ljuštanje te repove koji im omogućuju umaknuti gotovo svakom grabežljivcu koji se namjeri na njih. Za razliku od mnogih vrsta u kojima je mužjak suvišan nakon što oplodi ženku, mužjak a-ova mora ostati uz ženku kako bi joj pomogao hraniti novorođeno potomstvo. A do trenutka kad više nije potreban da bi prikupljao hranu za mladunce, tri ili četiri ženke pod

njegovom zaštitom ponovno su spremne za parenje. Stoga *SLOVI žive* očito obiteljskim životom.

Kad se dva a-ova sukobe oko ukusnog ploda, u pravilu se događa sljedeće: zure jedan u drugoga, pokazuju zube i kriče. Ako je jedan od njih očito manji od drugoga, vjerojatno će vrlo brzo odustati i udaljiti se. Ali, ne uvijek. U dva od pet slučajeva (možda ovisno o tome koliko je gladan) počet će skakati na očito prijeteći način. Drugi tada najčešće popušta, čak i ako je veći. Ali također, ne uvijek. U možda jednom od pet slučajeva neće se dati zastrašiti pa će i sam pribjeći zastrašivanju, skakati i pokazivati zube. Time će najčešće otjerati drugoga s repom među nogama - ali opet, ne uvijek. U možda jednom od deset slučajeva manji će neoprezno nastaviti prijetiti većem pa će se upustiti u borbu u trajanju od dvadeset do trideset sekundi, kojom će jedan drugome nanijeti manje ozljede prije no što pobednik odnese plod.

Strategija svih a-ova može se okvirno izraziti na sljedeći način: 'Ako se suočiš sa suparničkim a-om, budi agresivan, ali popusti ako je drugi očito veći - osim ako ti sporni izvor nije doista potreban; u tom slučaju katkad možeš biti agresivniji, tek toliko da ustanoviš hoće li drugi popustiti. Ako drugi odgovori još većom agresivnošću, bježi osim ako ti sporni izvor nije doista potreban i ako osjećaš da ti je sreća naklonjena.' Dakako, ne želim reći da je ta strategija razumno razrađena. Ali da jest razumno razrađena i izražena riječima, zvučala bi otprilike tako. A-ovi se *ponašaju* kao da slijede nepromjenjivu strategiju, otprilike onaku kakvu sam opisao.'

"Shvacam."

"Takvo ponašanje uopće nije neuobičajeno. Većina zemaljskih vrsta na taj način rješava sukobe zbog izvora unutar vrsta. Ne isplati se zbog svakog žira ulaziti u ozbiljnu bitku, ali se ne isplati ni odustajati od svakog žira. Važno je biti predvidljiv do određene mjere, ali je jednakovo važno biti nepredvidljiv. Primjerice, ako pokazujete zube, vaš bi suparnik trebao znati da ćete ga vrlo vjerojatno napasti. S druge strane, vaš suparnik ne bi trebao računati na to da ćete popustiti samo zato jer vam je pokazao zube."

"Točno."

"I ta se strategija razvila zato jer *funkcionira* - nastavlja funkcionirati za kojekakve vrste i vrlo vjerojatno u cijelom univerzumu."

"Da, to je logično."

Ishmael je zastao i zamislio se. "Želim reći da bi na putovanju iz svojega sna posvuda opazila isto opće evolucijsko podrijetlo jer je evolucija posvuda (ne samo na ovom planetu) proces koji prirodno i neizostavno rađa svime što funkcionira, a ono što funkcionira neće se znatno razlikovati od planeta do planeta. Kamo god pošla u univerzumu, opazit ćeš vrste koje *izumiru* zbog neuspjeha, ali nećeš opaziti vrste koje *nastaju* zbog neuspjeha. Kamo god pošla u univerzumu, ustanovit ćeš da se *nikada* ne isplati na smrt boriti za svaku mrvu hrane."

Zatvorila sam oči i naslonila se kako bih razmislila o tome. Kad su mi se misli razbistrele, rekla sam: "Govoriš mi o mudrosti koju bih otkrila kad bih, doista, mogla poći u obilazak galaksije."

Kimnuo je. "Da. Nas dvoje na neki način ovdje ostvarujemo to putovanje ne napuštajući tlo. Da nastavim... Na početku razmatranja strategija kojima a-ovi pribjegavaju u nadmetanju, zaključio sam kako je vrlo važan element teritorijalnosti najbolje ostaviti za kasnije. Sada ću se usredotočiti na njega. Ljudi često pogrešno shvaćaju životinjsku teritorijalnost jer je promatraju u ljudskom kontekstu. Skupina ljudi u pravilu će najprije pronaći svoj teritorij - mjesto koje mogu nazvati svojim. Odrede dio zemlje i kažu: 'Ovaj teritorij je naš i branit ćemo sve na njemu'. Zbog toga prepostavljaju da životinja izražava isto dok označava teritorij svojim mirisom. Taj antropomorfizam dovodi u veliku zabludu. Ne samo zato što životinje nisu sposobne za takvu razinu apstraktnog razmišljanja već i zato što o teritorijima ne znaju ništa i uopće ih ne zanimaju. Da krenemo ispočetka: životinja nikada ne odlazi u potragu za teritorijem u tom smislu riječi - za područjem koje će odrediti kao svoje. Životinja traži hranu i mogućnost parenja, a kad ih pronađe, oko njih povlači granice koje suparnicima iste vrste govore: Izvori unutar ovih granica su zauzeti i bit će branjeni!. To ne govori ništa o samom teritoriju, a kad bi izvori u njemu nestali, životinja bi ga napustila bez osvrtanja."

"To se doima prilično logičnim", dodala sam.

Ishmael je slegnuo ramenima. "Svaki je put prohodan kad se otvari. Međutim, ustanovivši razliku, možemo nastaviti kao da nije važna. Braneći svoje izvore, životinje se uglavnom ponašaju kao da brane svoj teritorij. Možemo reći da životinje svoj teritorij ne brane od svih tisuća vrsta koje ulaze u njega - to ne bi mogle i nemaju potrebu za tim. Jedina vrsta od koje ga moraju braniti jest njihova vlastita, zbog razloga koje smo već razmotrili.

Teritorijalnost dodaje još jednu dimenziju sukobljavanju među pripadnicima iste vrste. Nizozemski zoolog Nikolaas Tinbergen je prije četrdeset godina osmislio sjajnu demonstraciju uz pomoć dvije koljuške koje su uredile gnijezda na suprotnim krajevima akvarija. Tinbergen je pomoću dva staklena cilindra zarobio koljuške i pomicao ih po akvariju. Nazovimo ih Crvena i Plava. Kad ih je pomoću cilindara obje doveo u sredinu akvarija, reagirale su jednakom neprijateljski. Ali kad ih je približio gnijezdu Crvene, njihovo se ponašanje promijenilo. Crvena je pokušavala napasti, a Plava se pokušavala povući. Kad ih je pomaknuo bliže gnijezdu Plave, uloge su se promjenile: Plava je pokušavala napasti, a Crvena se pokušavala povući. (Usput, to dokazuje i pogrešnost teorije "teritorijalnosti"; koljuške se očito ne bore za vodu.) To je element koji teritorijalnost dodaje strategiji tipičnoj za sukobljene pripadnike iste vrste: 'Ako živiš na tom području, napadni; ako si uljez, povuci se'. Ako imaš mačku ili psa, tu ćeš strategiju često opažati u blizini svojega doma." "Da, ali spominjanje mačaka i pasa dovodi do pitanja životinja i teritorijalnosti. Mnoge mačke i psi žele se vratiti u stari dom čak i nakon što se njihova ljudska obitelj preselila u novi."

Ishmael je kimnuo. "Potpuno si u pravu, Julie. Pritom nisam mislio na pripitomljene životinje. Pripitomljene životinje iskazuju vrlo ljudski stav prema teritoriju i to je, dakako, jedna od važnih značajki koje ih čine pripitomljenim. Pripitomljavanje podrazumijeva vezanje ili navikavanje na dom. No, ako ih se napusti i pusti na slobodu, ubrzo će izgubiti značajku vezanosti uz dom, koja im je u nepripitomljenom stanju krajnje beskorisna."

"Da, shvaćam", rekla sam.

***

"Vratimo se Kaliopi i a-ovima", rekao je Ishmael. "Dakle, od našega prošlog posjeta prošlo je otprilike pet milijuna godina i dogodile su se važne klimatske promjene. Više nema gustih krošnji stabala koje su nekoć štitele a-ove, ali ipak nisu nestale toliko brzo da se a-ovi nisu stigli prilagoditi promjenama. Sada nalazimo vrstu koja ne živi na drveću već na tlu, a budući da, doista, čine novu vrstu, trebali bismo im dati novo ime. Nazovimo ih b-ovi. B-ovi više nisu sposobni pobjeći grabežljivcima tako što će se spretno popeti u krošnje, kao što su to mogli njihovi preci. Ali tada je svaka životinja bila sama za sebe i to je funkcionalo savršeno. No, sada se moraju držati zajedno i braniti se kao skupina, a jedinka koja se odvoji, vjerojatno će postati žrtvom grabežljivca.

Preci b-ova jeli su sve što su našli na drveću: plodove, orahe, lišće i raznorazne kukce. Nisu bili dovoljno spretni za hvatanje odraslih ptica, ali su im nezaštićena gnijezda bila omiljena poslastica. Budući da su bili prisiljeni postupno silaziti s drveća u potrazi za hranom, i dalje su jeli sve na što su našli, ali su uvjeti na tlu bili znatno drukčiji. Prije svega, hrana im se nije nudila kao nekoć. A na tlu su imali mnogo suparnika za ono što je bilo na raspolaganju. Po pitanju prehrane morali su razviti pustolovan duh. Mnogi od njihovih suparnika bili su savršeno dobri za jelo, ali ih je bilo teže uhvatiti jer b-ovi na tlu nisu bili ni približno onoliko spretni kao u krošnjama. S vremenom su razvili nešto čime su nadoknadili pojedinačnu sporost: timski rad koji će ih pretvoriti u uspješne lovce - što njihovi preci nisu morali biti.

Priroda nadmetanja među njima se promijenila. Iako se jedinke i dalje nadmeću za izvore, opći uspjeh svake jedinke ujedno ovisi i o suradnji s drugim jedinkama, u cilju uspjeha skupine. Kao što sam rekao, a-ovi su u slučaju napada jednostavno bježali u krošnje, ali b-ovi na tlu nisu dovoljno brzi za to. Moraju se okupiti i boriti se kao skupina. A-ovi su bili isključivo pojedinačni skupljači, što je na drveću funkcionalo savršeno dobro, ali b-ovi, ograničeni na tlo, uspješnije skupljaju u skupinama. Opažamo da se primarno nadmetanje više ne odvija među jedinkama, već među skupinama. No, iako se jedinica nadmetanja promijenila, strategije su iste: 'Ako tvoja skupina živi na tom području, napadnite; ako ste uljezi, povucite se! Ako ni jedna skupina ne živi na tom području i nije uljez, slijedite kombiniranu strategiju. Zaprijetite drugoj skupini, a ako se povuče, dobro. Ali ako vam uzvrati prijetnjom, katkad napadnite, a katkad se povucite. Ili, ako vam zaprijeti druga skupina, katkad uzvratite prijetnjom, a katkad se povucite.' Te strategije skupinama b-ova omogućuju suživot bez međusobnog pokoravanja. Istodobno se za potrebne izvore mogu nadmetati bez potrebe da se za svaku sitnicu bore na život i smrt."

"Da, shvaćam", rekla sam hrabro ustrajući.

***

"Napuštamo Kaliopu i vraćamo se za pet milijuna godina. Nakon kraćeg istraživanja otkrivamo da b-ovi i dalje napreduju, ali se jedna skupina razvila u novu vrstu koju ćemo nazvati c-ovi. Neću nagadati koji je oblik pritiska potaknuo taj evolucijski pomak. Trebalо bi nam biti dovoljno to što se dogodio. C-ovi se u mnogočemu doimaju sličnim b-ovima no što su b-ovi bili slični a-ovima, koji su, sjetit ćeš se, živjeli u krošnjama, pojedinačno skupljali hranu i bježali u slučaju napada. C-ovi su

nalik b-ovima u tome što žive na tlu, hranu traže u skupinama, a u slučaju napada, bore se jedan uz drugoga. C-ovi su u tome jednostavno načinili ogroman korak naprijed. Oni su kulturna bića. To znači da roditelji svakoga naraštaja svojoj djeci prenose ono što su sami naučili od svojih roditelja, kao i sve novo što su sami naučili za svojega života. Prenose im znanja prikupljena u različitim razdobljima svoje prošlosti. Primjerice, svako dijete nauči da se s grančice određenog stabla mogu skinuti listovi i da je se može uporabiti kao štap za pecanje mrvava iz mravinjaka. Ta je tehnika stara tri ili četiri milijuna godina. Svako dijete nauči štaviti kožu životinje, kako bi je se moglo uporabiti za izradu vezica i odjeće, a ta je tehnika stara dva do tri milijuna godina. Svako dijete nauči načinuti uže od kore drveta, zapaliti vatru, od kamena načinuti oruđe za sječenje, izraditi koplje i pomagalo za bacanje koplja, a sve su te tehnike stare milijun godina. Tisuće umijeća i tehnika - različite starosti - prenose se s jednog naraštaja na drugi.

Premda c-ovi žive u skupinama kao i njihovi prethodnici b-ovi, ne bi bilo ispravno nazvati ih skupinama jer su skupine u osnovi iste. C-ovi žive u plemenima - J-ovi, K-ovi, L-ovi, M-ovi, N-ovi i tako dalje - koja se međusobno znatno razlikuju. Svako pleme ima svoju kulturnu zbirku koju prenosi s naraštaja na naraštaj, zajedno s raznim tehnikama koje sam maloprije spomenuo i koje su zajedničko nasljeđe a-ova. Plemensko nasljeđe obuhvaća pjesme, priče, mitove i običaje koji mogu biti stari desetke ili čak stotine tisuća godina. U današnje vrijeme to nisu pismeni narodi, ali čak i da jesu, njihove zabilješke ne bi sezale desetke tisuća godina u prošlost. Kad biste ih upitali koliko je sve to staro, mogli bi vam samo reći da to nitko ne zna. Koliko je njima poznato, sve to postoji oduvijek. Koliko je J-ovima poznato, postoje doslovce oduvijek. Isto vrijedi i za K-ove, L-ove, M-ove i sve druge.

Određene razlike među plemenima doimaju se prilično proizvoljno. Jedno pleme voli glinene posude s uzorkom pletera, drugo voli posude s rebrastim uzorkom. Jedno pleme voli tkanja u kojima prevladavaju crna i bijela, a drugo voli šarenija tkanja. No, postoje i važnije razlike. U jednom je plemenu majka nositeljica lože, a u drugom je otac. U jednom plemenu stariji članovi imaju osobit utjecaj na plemenska pitanja, a u drugom svi odrasli imaju jednak utjecaj. U jednom je plemenu na snazi nasljedna vladavina, a drugo ima vođu koji vlada sve dok ga netko ne porazi u dvoboju. U plemenu M-ova najvažniji članovi obitelji su majka i ujaci, a otac nema osobitu važnost. U plemenu L-ova muškarci i žene ne žive

zajedno kao supružnici; svi muškarci žive u jednoj dugoju kući, a žene u drugoj. U jednom plemenu vlada poliandrija (više muževa), u drugom poliginija (više žena). I tako dalje i dalje.

Od svega toga još su važniji plemenski zakoni kojima je zajedničko samo jedno: posrijedi nisu popisi svega zabranjenoga, već postupci rješavanja problema koji se neizbjegno pojavljuju u životu zajednice. Što učiniti ako netko svojom naprasitošću neprestano narušava mir? Što učiniti u slučaju nevjere supružnika? Što učiniti kad netko ozlijedi ili ubije drugog pripadnika plemena? Za razliku od zakona koje ti poznaješ, Julie, te zakone nije izmislio nikakvo povjeranstvo. Razvili su se među članovima plemena kao što su se razvile i strategije - dosljednim odbacivanjem onoga što nije funkcionalo, onoga što nije rađalo onime što su ljudi željeli - tijekom više desetaka tisuća godina. L-ovi na vrlo stvaran način *jesu* zakoni L-ova. Ili, još bolje, zakoni svakog plemena predstavljaju *volju* toga plemena. Njihovi su zakoni za njih apsolutno logični u kontekstu njihove cjelokupne kulture. Zakoni L-ova ne bi bili logični M-ovima, ali zar je to važno? M-ovi imaju svoje zakone koji su njima apsolutno logični, iako se očito znatno razlikuju od zakona L-ova ili drugih plemena.

Takvo što ćeš teško zamisliti, ali svakom su plemenu njihovi zakoni posve dovoljni. Budući da su nastajali tijekom cijelog vijeka plemena, gotovo da nije moguće zamisliti situaciju s kojom se pleme još nije suočilo. Za svaki naraštaj ništa nije važnije od primanja zakona u cijelosti. Postajući N-ovi ili M-ovi, mladi pripadnici svakoga naraštaja usvajaju volju plemena. Plemenski zakoni govore što znači biti pripadnik plemena M-ova ili K-ova. To nisu vaši zakoni, Julie, koji su u velikoj mjeri beskorisni, posvuda kršeni i prezreni te vječno podložni promjeni. Ti zakoni ostvaruju onu svrhu koju bi zakoni trebali ostvarivati, iz godine u godinu, iz naraštaja u naraštaj, iz vijeka u vijek."

"Pa", rekla sam, "to zvuči sjajno, barem mislim, ali zvuči i pomalo ustajalo. Iskreno rečeno."

Ishmael je kimnuo. "Od tebe svakako očekujem iskrenost, Julie. Uvijek. No, upamti da ti zakoni u svakom slučaju predstavljaju volju plemena, a ne volju nekoga izvana. Ništa ih ne prisiljava prihvatići te zakone. Ni jedan ih sud neće poslati u zatvor ako odbace svoje nasljede. Posve su slobodni napustiti ga kad god požele."

"U redu."

"Još samo nešto moramo učiniti prije no što završimo za danas: razmotriti nadmetanje među c-ovima. Među njima su se razvili obrasci vrlo slični onima koji vladaju među b-ovima. Za svakog pripadnika plemena najbolje je podupirati i braniti pleme; premda svi pripadnici plemena imaju potrebu za istim izvorima, najlakše će ih dobiti ako surađuju. Kao i u slučaju b-ova kod kojih se nadmeću skupine, kod c-ova se nadmeću plemena. U tom području opažamo da se poznatim strategijama pridružila nova strategija. Mogli bismo je nazvati strategijom nepredvidljive osvete: Vrati milo za drago, ali nemoj biti previše predvidljiv'.

Vrati milo za drago u praksi znači da ako te M-ovi ne gnjave, nemoj ni ti njih gnjaviti, ali ako te gnjave, svakako im uzvrati. *Nemoj biti previše predvidljiv* znači da čak i ako te M-ovi ne gnjave, nije loše s vremena na vrijeme povući neprijateljski potez protiv njih. Oni će se, dakako, osvetiti, vratiti milo za drago, ali to je cijena koju morate platiti kako biste im dali do znanja da ste ovdje i da se niste smekšali. Kad poravnate račune, možete se sastati, upriličiti veliku zabavu pomirenja kako biste proslavili svoje vječno prijateljstvo i malo se upustili u ljubavno posredništvo (jer, naravno, nije dobro ako se unedogled množite unutar istoga plemena).

Iako strategija nepredvidljive osvete može zvučati prilično ratoborno, zapravo je posrijedi strategija održavanja mira. Zamislite dvoje ljudi koji se svađaju oko toga hoće li poći u kino ili u kazalište. Umjesto da svađu riješe šakama, bacaju novčić prethodno se dogovorivši da glava znači odlazak u kino, a pismo znači odlazak u kazalište. Isto se postiže dogовором да ћете napasti ako ste stanovnik одређеног подручја те побјеђији ако сте улјез. Bitka se izbjegава ако обје стране слижеде исту стратегију. Но, унатаоч током, кад бисмо годину дана проматрали J-ове, K-ове, L-ове, M-ове, N-ове, O-ове и тако даље, опазили бисмо да су готово непрестано у стању врло блаже зараћености. То не знаћи да ратују сваки дан или чак сваких мјесец дана, иако би погранични окршaji могли бити толико уестали. Желим рећи да је свако племе непрестано у стању припремности. А свако племе једном годишње нападне једно или више сусједних племена. За прападника твоје културе то би била загонетка. Прападник твоје културе питао би кад ће c-ови напокон изгладити нesporazume и naučiti živjeti u miru. Могу ти одговорити само да ће c-ови изгладити nesporazume и naučiti živjeti u miru чим kozorozi izglade nesporazume и nauče živjeti u miru, чим koljuške izglade nesporazume и nauče živjeti u miru и чим morski slonovi izglade nesporazume и nauče živjeti u miru. Drugим ријечима, стратегије надметanja c-ова не бисмо смјели shvaćati kao poremećaje, kao karakterne

mane ili kao 'probleme' koje valja riješiti, kao ni strategije nadmetanja bjelognogih miševa, vukova ili jelena. To nipošto nisu mane koje bi trebalo odbaciti, već ono što je preostalo kad su sve druge strategije odbačene. Ukratko, evolucijski su stabilne. Za c-ove funkcioniраju. Iskušavane su milijunima godina, a svaka druga strategija uspoređena s njima odbačena je kao nedjelotvorna."

"Uh", rekla sam. "Zvuči kao da je to vrhunac."

"I jest", rekao je Ishmael. "I još nešto prije no što završimo za danas. Zašto se N-ovi samo osvećuju za napade svojih susjeda i tek povremeno sami krenu u napad? Zašto jednostavno ne unište svoje susjede?"

"Zašto bi to učinili?"

Ishmael je odmahnuo glavom. "To nije pravo pitanje, Julie. Nije važno zašto bi to učinili. Pitanje je zašto to ne bi funkcionalo? Ili možda *bi* funkcionalo. Možda bi funkcionalo bolje od druge strategije. Stoga J-ovi ovaj put, umjesto manjeg okršaja s M-ovima, odlaze na njihov teritorij i istrijebe ih."

"To potpuno mijenja igru", rekla sam.

"Nastavi."

"To bi bilo kao da bacaju novčić, ali tada odbiju prihvatiš ishod."

"Zašto, Julie?"

"Zato jer se M-ovi *ne mogu* osvetiti ako ih istrijebe. Pravilo igre glasi: Vi znate da ćemo vam se osvetiti ako nas napadnete, a mi znamo da ćete se vi nama osvetiti ako vas napadnemo'. Ali ako vas istrijebimo, ne možete se osvetiti. Igra je završena."

"To je točno, ali što dalje, Julie? Pretpostavimo da su J-ovi istrijebili M-ove. Što će K-ovi, L-ovi, N-ovi i O-ovi misliti o tome?"

Napokon mi je sinulo. "Sada shvaćam na što ciljaš", rekla sam mu. Reći će: 'Ako J-ovi počnu istrebljivati protivnike, tada mi moramo primijeniti novu strategiju prema njima. Ne možemo si priuštiti da nastavimo postupati s njima kao da se i dalje igraju nepredvidljive osvete jer oni više ne igraju tu igru. Moramo im pristupiti kao da igraju igru istrebljenja jer će inače istrijebiti *nas*.'"

"A kako će se morati postaviti prema njima u slučaju igre istrebljenja?"

"Rekla bih da to ovisi o situaciji. Kad bi se J-ovi vratili igri nepredvidljive osvete, tada bi vjerojatno mogli jednostavno prijeći preko

toga. Ali kad bi J-ovi nastavili igru istrebljenja, preživjeli će se morati udružiti protiv njih i istrijebiti *njih*."

Ishmael je kimnuo. "To su američki domoroci učinili kad su im europski doseljenici napokon jasno dali do znanja da će s njima igrati samo igru istrebljenja. Američki su urođenici međuplemenske zadjevice pokušali ostaviti po strani i udružiti se protiv doseljenika - ali su predugo čekali."

Stanka

Osjećam da bih između dvije seanse u sobi 105 trebala upriličiti glazbenu međuigru, iznijeti koju duboku misao ili takvo što, kako bi ljudi mogli ustati i protegnuti se, otići na zahod i prigristi nešto. Moram priznati da je Alan to u svojoj knjizi riješio prilično dobro, ali on je profesionalac, zar ne? On bi to *trebao* dobro riješiti. Najbolje što ja mogu ponuditi jest plesna točka u trajanju od deset do dvadeset minuta.

Ne, istina je da sam zapravo malo lijena. Ne želim razmišljati o onome što mi se događalo u četrdeset i osam sati, koliko je prošlo između seanse koju sam upravo opisala i sljedeće seanse.

Ne, to nije točno. Zapravo ne želim da itko *dozna* što mi se događalo. To je bilo previše važno. Ishmael me je izvrnuo i okrenuo naopačke, a to nisam mogla nikome reći. Još uvijek ne mogu. Žao mi je.

Osim toga, divim se kako je Alan svaki svoj posjet pretvorio u događaj. No, koliko se sjećam, kad sam sljedeći put stigla pred sobu 105, jednostavno sam ušla i sjela, a Ishmael je podignuo glavu i uputio mi upitan pogled.

Pogledala sam ga i pristojno upitala: "Je li to celer?"

Namrštilo se pogledavši stabljiku koju je držao u ruci. "To *jest* celer", odvratio je službeno.

"Za mene je celer nešto što se poslužuje prigodom kartaškog druženja, uz salatu od tune."

Ishmael je na trenutak razmislio o tome, a tada je rekao: "Za mene je celer nešto što gorile jedu kad ga pronađu u divljini, što se događa s vremenom na vrijeme. Niste ga vi *izumili*, znaš?"

Tako smo započeli tu seansu.

***

Kad je smijeh utihnuo, rekla sam: "Nisam sigurna kako bih trebala shvatiti tvoju priču o a-ovima, b-ovima i c-ovima. Da ti kažem kako *mislim* da bih je trebala shvatiti?"

"Molim te, kaži."

"C-ovi su primjer ljudskih bića kakva su ovdje živjela prije deset tisuća godina."

Ishmael je kimnuo. "I još uvijek tako žive ondje gdje ih ljudi tvoje kulture još nisu stigli uništiti."

"U redu. Ali čemu sve to s a-ovima, b-ovima i c-ovima?"

"Objasnit će ti svoj misaoni put pa ćeš možda shvatiti. Strategija nadmetanja današnjih plemenskih naroda vrlo je slična strategiji nepredvidljive osvete koju sam pripisao c-ovima: Vrati milo za drago, ali nemoj biti previše predvidljiv'. Medu njima je opaženo upravo ono što sam opisao kao svojstveno c-ovima: svako pleme neprestano živi u stanju pripravnosti - u stanju neprestane, ali vrlo blage zaraćenosti sa susjedima. Kad se uzimateljski narodi - ljudi tvoje kulture - susretnu s njima, ne zanima ih zašto ti ljudi tako žive, ima li to smisla u bilo kojem referentnom okviru i funkcioniра li za njih. Jednostavno kažu: To nije primjerena način življenja i nećemo ga dopustiti'. Nikada im ne bi palo na pamet pokušati promijeniti način života bjelonogih miševa, kozoroga ili morskih slonova, ali se, naravno, smatraju stručnjacima za ljudski način življenja."

"To je točno", rekla sam.

"Sljedeće pitanje koje valja razmotriti jest koliko su dugo plemenski narodi živjeli na taj način? Evo odgovora! Nemamo razloga pretpostaviti da je takav način življenja novost za plemenske narode - kao što nemamo razloga pretpostaviti da je spavanje zimskog sna novost za medvjede, da su seobe novost za ptice ili da je izgradnja brana novost za dabrove. Štoviše, u strategiji nadmetanja plemenskih naroda opažamo evolucijski stabilnu strategiju koja se razvijala tijekom stotina tisuća, a možda čak i milijuna godina. Zapravo ne znam kako se ta strategija razvila. Umjesto toga nudim teoretsku priču o tome kako se *mogla* razviti. Konačno stanje te strategije nije prijeporno, ali o njezinom ćemo putu do konačnog stadija zauvijek moći samo načaćati. Pomaže li to?"

"Da, pomaže. Ali reci mi još jednom gdje smo na glavnom putu."

"Evo gdje smo! Ako posjetiš plemenske narode, opazit ćeš da ne gledaju u nebesa u potrazi za saznanjem o tome kako valja živjeti. Njima nije potreban andeo ili svemirac da ih prosvijetli. Oni *znaju* kako valja živjeti. Njihovi zakoni i običaji pružaju im podrobne i zadovoljavajuće smjernice. Time ne želim reći da Akoa Pigmeji iz Afrike smatraju da znaju kako bi sva ljudska bića trebala živjeti, da stanovnici aljaškog otoka Ninivak smatraju da znaju kako bi sva ljudska bića trebala živjeti ili da

pripadnici plemena Bindibu u Australiji smatraju da znaju kako bi sva ljudska bića trebala živjeti. Daleko od toga. Oni znaju samo da njima njihov način potpuno odgovara. Zamisao univerzalno ispravnog načina življenja svih na svijetu za njih bi bila besmislena."

"U redu," rekla sam, "ali kamo nas to vodi?"

"Održava nas na glavnom putu, Julie. Pokušavamo ustanoviti zašto se ljudi tvoje kulture razlikuju od tih plemenskih naroda koji među sobom otkrivaju kako valja živjeti. Pokušavamo ustanoviti zašto je pripadnicima tvoje kulture tako teško doseći to znanje, zašto se moraju obraćati bogovima, anđelima, prorocima, svemircima i duhovima preminulih da bi ustanovili kako valja živjeti."

"Shvaćam. U redu."

"Trebao bih te upozoriti da će ti ljudi reći kako je moja predodžba plemenskih naroda romantizirana. Ti ljudi vjeruju da Majka Kultura govori neupitnu istinu poučavajući da su ljudska bića prirođeno manjkava i osuđena na patnju. Uvjereni su da je svaki plemenski način života u mnogočemu pogrješan i, dakako, da je njihov način ispravan - ako 'pogrješnim' određuješ ono što se *tebi* ne sviđa. U svim kulturama koje sam spomenuo mogla bi pronaći ponešto što će po tvojem mišljenju biti obojno, nemoralno ili odvratno. Ali, činjenica je da se antropolozi pri susretima s plemenskim narodima uvijek suočavaju s ljudima koji ne pokazuju znakove nezadovoljstva, ne žale se na patnju ili nepravdu, ne kipe od bijesa, ne muče ih neprestana depresija, tjeskoba, otuđenje.

Ljudi koji smatraju da idealiziram takav način života, ne shvaćaju da svaka pojedina plemenska kultura postoji zato jer je opstajala tisućama godina, a opstajala je tisućama godina zato jer su njezini pripadnici zadovoljni njome. Moguće je da se pokoje plemensko društvo razvilo na načine koji njihovim pripadnicima nisu bili prihvatljivi, ali su takva društva nestala zbog vrlo jednostavnog razloga: ljudi nisu imali dovoljno uverljiv razlog za njihovo održavanje. Samo je jedan način na koji ljude možeš prisiliti na prihvatanje neprihvatljivog načina života."

"Da", rekla sam. "Staviti hranu pod ključ."

Plodni polumjesec

Spremni smo za treću i posljednju inačicu priče, Julie, koja je smještena u Plodni polumjesec prije deset tisuća godina. To nipošto nije bio pust dio svijeta - hoću reći, nije bio nenaseljen. Plodni je polumjesec u to doba bilo područje bujne vegetacije, a ne pustinja kakva je danas, a ljudska su bića ondje živjela najmanje stotinu tisuća godina. Kao i današnji lovci-skupljači ti su se ljudi u određenoj mjeri bavili poljoprivredom, odnosno poticali su ponovni rast svoje omiljene hrane. Kao i na Terpsihori svaki je narod poljoprivredi pristupao na svoj način. Neki su joj posvećivali samo nekoliko minuta tjedno. Drugima se sviđalo imati više omiljene hrane pa su se poljoprivredom bavili nekoliko sati tjedno. Neki su zaključili da bi mogli živjeti isključivo od svoje omiljene hrane pa su njezinoj proizvodnji posvećivali sat ili dva dnevno. Sjećaš se da sam u priči o Terpsihori te ljude nazvao Ostaviteljima. Istim imenom možemo nazvati i njihove zemaljske pandane jer su i oni smatrali da žive u rukama bogova i da sve ostavljaju njima.

S vremenom je, baš kao i na Terpsihori, jedna skupina Ostavitelja rekla: 'Zašto bismo samo *djelomično* živjeli od hrane koja nam je najdraža? Zašto ne bismo živjeli *isključivo* od hrane koja nam je najdraža? Moramo samo nešto više vremena posvetiti sijanju, plijevljenju, stočarstvu i tako dalje.' Stoga je ta skupina počela nekoliko sati dnevno raditi u poljima. Njihova odluka o zemljoradnji s punim radnim vremenom možda nije donesena u jednom naraštaju. Možda se razvijala postupno, kroz desetke naraštaja, ili se možda razvila brzo, u samo tri ili četiri naraštaja. Oba se scenarija mogu napisati na uvjerljiv način. Ali, polagano ili brzo, neka su plemena u području Plodnog polumjeseca nedvojbeno postala potpuno zemljoradnička. Sada mi ti reci u kakvoj su situaciji ti narodi."

"Kako to misliš?"

"Kad si zadnji put bila ovdje, mnogo smo vremena posvetili razmatranju nadmetanja unutar vrste - raznih strategija koje suparnicima omogućuju razriješiti sukobe bez bitke za život i smrt za svaku sitnicu. Primjerice, teritorijalna strategija kaže: 'Napadni ako živiš na tom području; ako si uljez, pobjegni'."

"Da, shvaćam."

"Dakle, reci mi u kakvoj su situaciji ti narodi u području Plodnog polumjeseca."

"Pretpostavljam da igraju igru nepredvidljive osvete. Vrati milo za drago, ali nemoj biti previše predvidljiv."

"To je točno. Kao što sam rekao, nemamo nikakvog razloga pomisliti da su plemenski narodi prije deset tisuća godina živjeli drukčije no što žive danas. Neprestano su bili spremni za bitku, vraćali su milo za drago i povremeno su izveli kakvu nepodopštinu kako nitko ne bi došao u iskušenje da ih shvati zdravo za gotovo. No, ta strategija nije postala nedjelotvorna zato jer su plemena počela živjeti isključivo od zemljoradnje. U Novom je svijetu bilo poljoprivrednika koji su sasvim dobro živjeli s tom strategijom - nisu pokoravali svoje susjede, a susjedi nisu pokoravali njih. Ali prije deset tisuća godina jedna je skupina poljoprivrednika na Bliskom istoku ipak počela pokoravati svoje susjede.

Pod pokoravanjem susjeda podrazumijevam ono što su njihovi europski potomci s vremenom učinili domorodačkim narodima Novog svijeta. Kad su europski doseljenici počeli dolaziti ovamo, domoroci su, dakako, i dalje primjenjivali strategiju nepredvidljive osvete. Za njih je funkcionalna od pamтивјека па su je dosljedno primjenjivali i s došljacima koji su, blago rečeno, njome bili zbumjeni. Baš kad bi sve lijepo sredili - po njihovu mišljenju! - domoroci bi odjednom krenuli u brutalan i neizazvan napad (kao što su to navikli činiti među sobom). Domorocima je to bilo posve logično jer je prilično dugo sasvim dobro funkcionalo. Bijeli su doseljenici razvili duboko poštovanje prema nepredvidljivosti domorodaca. Ali s vremenom su brojčano porasli toliko da su mogli ukinuti domorodačku strategiju. U nekim su se slučajevima doselili i prihvatali domoroce. U drugim su se slučajevima doselili i domoroce otjerali živjeti ili umrijeti negdje drugdje. A u nekim su se slučajevima jednostavno doselili i istrijebili ih. Ali u svakom su ih slučaju uništili kao plemenske entitete. Uzimateљji nipošto nisu željeli biti okruženi plemenima koja igraju igru nepredvidljive osvete - u Novom svijetu ili u području Plodnog polumjeseca. Razlog ti je jasan."

Složila sam se da jest.

"Kad si zadnji put bila ovdje, pomislila si što bi se dogodilo da je jedno pleme nepredvidljivih osvetnika počelo igrati igru istrebljivanja. Sjećaš li se?"

"Da. Njihovi bi se susjedi nakon nekog vremena udružili kako bi ih zaustavili."

"To je točno i to bi u pravilu funkcioniralo savršeno dobro. Zašto nije funkcioniralo protiv Uzimatelja u području Plodnog polumjeseca?"

"Pretpostavljam da ondje nije funkcioniralo zbog istog razloga zbog kojega nije funkcioniralo ovdje u Novom svijetu. Uzimatelji su uspijevali proizvoditi neograničenu zalihu hrane koja im je omogućavala odnositi pobjede u ratovima. Zbog toga ih pleme nisu mogla pobijediti, čak i kad su se udružila."

"Da, to je točno. Nove okolnosti mogu osujetiti bilo koju strategiju, čak i onu koja je milijunima godina funkcionala besprijekorno, a pleme koje raspolaže gotovo neograničenim poljoprivrednim izvorima i koje igra igru istrebljivanja nedvojbeno je novina. Uzimateljima se nitko nije mogao oduprijeti i zbog toga su si umislili da su izvršitelji ljudske sudbine. I dakako, još uvijek tako misle."

"Doista."

"Sada ćemo razmotriti revoluciju u njezinoj pedesetoj godini. Uzimatelji su pokorili četiri plemena na sjeveru koje ćemo nazvati Hullas, Puala, Cario i Albas. Pleme Puala živjelo je uglavnom od poljoprivrede i prije no što su ih pokorili Uzimatelji pa je promjena za njih bila najblaža. S druge strane, pripadnici plemena Hullas bili su lovci-skupljači i tek su se minimalno bavili onime što bismo mogli nazvati poljoprivredom. Pripadnici plemena Albas neko su vrijeme bili pastiri-skupljači. Pripadnici plemena Cario uzgajali su nekoliko osnovnih usjeva te ih nadopunjivali lovom i skupljanjem. Prije no što su ih Uzimatelji pokorili, ta su plemena živjela na uobičajen način, vraćala milo za drago i povremeno napadala jedno drugo. Samo da provjerim jesu li upamtila, čemu služi ta strategija nepredvidljive osvete?"

"Čemu služi?"

"Zašto je primjenjuju? Zašto im je uopće potrebna strategija?"

"Zato jer su suparnici. Ta ih strategija održava u ravnopravnom položaju."

"Ali Uzimatelji su stali na kraj igri nepredvidljive osvete jer će pleme Hullas, Puala, Cario i Albas nadalje biti Uzimatelji. Tako bi ljudi trebali živjeti, zar ne?"

"Da."

"Dakle, strategija nepredvidljive osvete više ne dolazi u obzir."

"Tako je."

"Ali čime će tada održavati ravnopravan odnos?"

"Oh", rekla sam. "To je dobro pitanje... Možda se nemaju oko čega nadmetati?"

Ishmael je oduševljeno kimnuo. "Iznimno zanimljiva zamisao, Julie. Što misliš, kako bi se to postiglo?"

"Pa, moglo bi se reći da su sada na istoj strani."

"Drugim riječima, plemenski je život možda bio *uzrok* nadmetanja umjesto razvijenog načina *rješavanja* nadmetanja. S nestankom zasebnih plemena nestaje i nadmetanje, a iz toga proizlazi svjetski mir."

Rekla sam mu kako baš nisam sigurna u svjetski mir.

"Recimo da si pripadnica plemena Cario. Ljeto je bilo sušno, a tvoji sjeverni susjedi, pleme Hullas, izgradili su branu na rijeci koja je natapala tvoje usjeve. Budući da ste sada svi na istoj strani, hoćeš li samo slegnuti ramenima i dopustiti da ti usjevi usahnu?"

"Neću."

"Dakle, to što su svi na istoj strani ipak ne znači kraj nadmetanja unutar vrste. Što ćeš učiniti?"

"Pretpostavljam da bih pripadnike plemena Hullas zamolila da uklone branu."

"Dakako. A oni kažu da to ne namjera vaju učiniti. Branu su izgradili kako bi mogli natapati svoje usjeve."

"Možda bi mogli dijeliti vodu."

"Kažu da to ne žele. Potrebna im je sva voda."

"Mogla bih se obratiti njihovom osjećaju za pravednost."

Zvuk teškog hripanja dopro je do mene kroz staklo pa sam podignula pogled i opazila da se Ishmael smije s užitkom. Kad je završio, rekao je: "Pretpostavljam da se šališ".

"Da, šalim se."

"Dobro. Dakle, što ćeš učiniti s branom, Julie?"

"Mislim da ćemo se zaratiti."

"To je, dakako, jedna mogućnost."

"Ali, nešto mi je palo na pamet. Pretpostavljam da su plemena Cario i Hullas bila u takvom sukobu i prije no što su postala Uzimatelji."

"Apsolutno moguće", rekao je Ishmael. "Što sam ono rekao, kako se pleme Hullas prehranjivalo prije no što je potpuno prešlo na zemljoradnju? Budući da imaš izvrsno pamćenje, uvjeren sam da se sjećaš."

"Bili su lovci-skupljači."

"Zašto bi lovci-skupljači izgradili branu, Julie? Nemaju usjeva koje bi trebali natapati."

"Istina, ali pretpostavimo da su bili zemljoradnici."

"U redu. Ali, koliko se sjećam, pleme Cario bilo je samo djelomično ovisno o zemljoradnji. Gubitak rijeke ne bi ugrozio njihov način života."

"I to je točno," rekla sam, "ali ipak pretpostavimo da su se bavili isključivo zemljoradnjom."

"U redu. Dakle, pleme Cario će se upustiti u vrlo brutalnu i vrlo nepredvidljivu osvetu. Suočeno s time, pleme Hullas morat će odlučiti je li im brana toliko vrijedna."

"Dakle, ratovat će u oba slučaja", rekla sam mu. "To što su postali Uzimatelji ne čini razliku."

Ishmael je odmahnuo glavom. "Maloprije si rekla, govoreći kao pripadnica plemena Cario, da ćete se 'zaratiti' zbog brane. Je li 'zaračivanje' isto što i osveta?"

"Ne, pretpostavljam da nije."

"U čemu je razlika, po tvojem mišljenju?"

"Osveta je vraćanje istom mjerom; zaračivanje je pokoravanje drugoga kako bi učinio ono što ti želiš."

"Dakle, iako možemo reći da će 'ratovati u oba slučaja', ti su ratovi drukčiji, ciljevi im se razlikuju. Cilj osvete jest pokazati da možemo biti ljubazni i opaki, ovisno o tome jesu li *oni* ljubazni ili opaki. Cilj zaračivanja jest pobijediti ih i pokoriti. Dva vrlo različita pojma, a nepredvidljiva osveta odnosi se na prvi, a ne na drugi."

"Da, mislim da je tako."

Ishmael je nekoliko trenutaka šutio, a tada je upitao jesam li među današnjim Uzimateljima opazila nepredvidljivu osvetu. Nakon kraćeg

razmišljanja rekla sam mu da je opažam u slučaju ratovanja maloljetničkih bandi.

"Vrlo pronicljivo, Julie. Upravo je nepredvidljiva osveta strategija koju te bande primjenjuju da bi održale ravnopravan položaj. A što ljudi tvoje kulture žele učiniti s maloljetničkim bandama?"

"Žele ih ugušiti, nedvojbeno. Iskorijeniti ih."

"Naravno", rekao je Ishmael kimajući. Ali strategiju nepredvidljive osvete primjenjuju i drugi, istaknutiji borci, zar ne?"

"Oh," rekla sam, "da, prepostavljam. Misliš na one sumanute ljude u Bosni."

"Upravo tako. A što ljudi tvoje kulture žele učiniti s njima?"

"Žele zaustaviti njihove borbe."

"Žele da prestanu s nepredvidljivom osvetom."

"Točno."

"Zaračivanje' vam je prihvatljivo, ali vam nepredvidljiva osveta nije prihvatljiva i nikada vam nije bila prihvatljiva. Uzimatelji su od samog početka dosljedno neskloni takvoj plemenskoj strategiji. Prepostavljam da je razlog to što nepredvidljiva osveta u biti upravlja sama sobom te nije podložna vanjskim utjecajima. A Uzimatelji ne vjeruju ničemu što upravlja samo sobom. Oni žele upravljati svime i ne podnose da se oko njih događa nešto na što ne mogu utjecati."

"Vrlo točno. Ali želiš li reći da bismo ih trebali ostaviti na miru i dopustiti da ratovanjem riješe svoje nesuglasice?"

"Nipošto, Julie. Do sada bi već trebala znati da si ne umišljam da znam što bi ljudi 'trebali' činiti. Nepredvidljiva osveta nije 'dobra', a njezino gušenje nije 'zlo'. Ono što se događa u tom dijelu svijeta samo je najnovija nesreća u nesretnoj povijesti koju nije moguće ispraviti ni na koji način."

"Da, tako se doima", rekla sam.

"Iako smo se udaljili s glavnog puta, želio bih ti skrenuti pozornost na nešto novo. Objasnio sam ti kako nadmetanje među pripadnicima iste vrste može biti složenije od nadmetanja među pripadnicima različitih vrsta. Crveni kardinali se međusobno nadmeću složenije nego s plavim šojkama ili s vrapcima, a ljudi se međusobno nadmeću složenije nego s medvjedima ili s jazavcima."

"Da."

"Sada si u položaju uvidjeti da je nadmetanje među narodima koji žive na isti način neizostavno složenje od nadmetanja među narodima koji žive drukčije. Zemljoradnici se s drugim zemljoradnicima nadmeću složenije nego s lovcima-skupljačima."

"Oh, to je točno", rekla sam. "Dakle, napučivši svijet zemljoradnicima, maksimalno smo povisili razinu nadmetanja."

"Takva je situacija među plemenima Hullas, Puala, Cario i Albas, Julie. Učestalo su se nadmetali čak i dok su živjeli na drukčije načine. Sada svi žive na isti način pa se moraju nadmetati još intenzivnije (nipošto nisu izbjegli nadmetanje)."

"Da, shvaćam."

"Razmatrajući strategije nadmetanja, uvidjeli smo da suparnicima omogućuju suživot bez borbe na život i smrt zbog svake sitnice. Plemena Hullas, Puala, Cario i Albas više ne mogu živjeti jedno uz drugo igrajući igru nepredvidljive osvete. Ta je strategija odbačena. Bez nje je, po pitanju brane na rijeci, tvoja jedina zamisao: 'Zaratimo se'. Drugim riječima, hajdemo se odmah upustiti u bitku na život i smrt. Ali uvjeren sam da sada shvaćaš kako za plemena Hullas, Puala, Cario i Albas neće biti dobro da zbog svake sitnice ulaze u rat."

"Shvaćam."

"Nekadašnja strategija održavanja mira bila je: Vrati milo za drago, ali nemoj biti previše predvidljiv'. Uzimatelji su je odbacili. Što su Uzimatelji domislili da bi je zamijenili?"

Nekoliko sam minuta razmišljala o tome, a tada sam rekla: "Pa, moram reći da su domislili sebe. Sebe su postavili za čuvare mira."

"Upravo tako, Julie. Proglasili su se upraviteljima kaosa i otada se time bave, iz naraštaja u naraštaj improviziraju, s manje ili više uspjeha. Na početku svoje revolucije uzeli su održavanje mira u svoje ruke i otada je tako. Kad su stigli u Novi svijet, ovdje nitko nije održavao mir, kao što ti je poznato. Štoviše, mir se održavao na tradicionalan način tako što su ljudi vraćali milo za drago i pazili da ne budu predvidljivi. Uzimatelji su svemu tome stali na kraj i sada je održavanje mira u njihovim sposobnim rukama. Zločin je industrija koja okreće milijarde dolara, djeca preprodaju drogu na ulicama, a pomahnitali građani oružjem iskaljuju svoj bijes jedni na drugima."

Plodni mjesec, drugi dio

Prije no što su Uzimatejlji pokorili plemena Hullas, Puala, Albas i Cario, svako od njih imalo je svoj pristup situacijama, dar desetaka tisuća godina kulturnog iskustva. Pleme Hullas postupalo je drukčije od plemena Puala, pleme Puala postupalo je drukčije od plemena Albas, a pleme Albas postupalo je drukčije od plemena Cario. Jedina zajednička značajka bila je *funkcionalnost* - za pleme Hullas funkcionirao je njihov pristup, za pleme Puala njihov pristup, za pleme Albas pristup plemena Albas, a za "pleme Cario pristup plemena Cario.

Za sve je te narode bilo presudno važno raspolažati pristupima ljudskim bićima kakva su bili. Oni ljudska bića nisu smatrali manjkavim bićima, ali ih nisu smatrali ni andelima. Dobro su znali da ljudska bića mogu biti problematična, svadljiva, sebična, zla, okrutna, pohlepna, nasilna i tako dalje. Ljudska su bića i te kako strastvena i nedosljedna i nije potreban golem intelekt da bi se to zaključilo. Sustav koji funkcionira deset tisuća godina neće biti sustav koji funkcionira samo za ljude koji su uvijek ljubazni, spremni pomoći, nesebični, velikodušni, dobri i blagi. Deset tisuća godina može funkcionirati samo sustav koji funkcionira za ljude koji su uvijek *sposobni* biti problematični, svadljivi, sebični, pohlepni, okrutni i nasilni. Shvaćaš li?"

"Potpuno."

"Među plemenskim narodima nećeš pronaći zakone koji *zabranjuju* poremećeno ponašanje. To bi po njihovu shvaćanju bilo krajnje besmisleno. Umjesto njih, pronaći ćeš zakone koji služe smanjivanju štete koja nastaje zbog poremećenog ponašanja. Primjerice, ni jedno pleme neće osmisliti zakon o zabrani preljuba. Umjesto takvog zakona pronaći ćeš zakon koji propisuje kako valja postupiti u slučaju preljuba. Taj zakon propisuje postupke smanjivanja štete prouzročene tim činom nevjere, koji nije povrijedio samo supružnika, već i cijelu zajednicu jer je obezvrijedio brak u očima djece. Cilj također nije kažnjavanje, već ispravljanje, poticanje iscjeljivanja, kako bi se sve što više vratilo u normalno stanje. Isto bi vrijedilo za napad. Prema shvaćanju plemena uzaludno je reći ljudima: 'Ne smijete se tući'. Ali nije uzaludno točno znati što je najbolje učiniti u slučaju tučnjave kako bi šteta za sve bila što manja. Želim da

uvidiš koliko se to razlikuje od učinka vaših zakona koji ne smanjuju štetu, već je povećavaju i šire po cijelom društvu uništavajući obitelji, uništavajući živote i ostavljavajući žrtve da same liječe vlastite rane."

"Shvaćam", rekla sam mu.

"Mislim da je iz svega što sam do sada rekao jasno da je jedan imperativ bio zajednički svim plemenima: *Napadajte druga plemena, branite jedni druge*. Drugim riječima, unatoč svim unutarnjim razmiricama i zavadama, cijelo se pleme suprotstavljalo svijetu. Ako ste pripadnik plemena Hullas, posve je u redu napasti pripadnika plemena Cario ili Puala, ali ne biste smjeli napasti pripadnika svojeg plemena. Ako ste pripadnik plemena Cario, posve je u redu napasti pripadnika plemena Hullas ili Puala, ali ne biste smjeli napasti drugog pripadnika plemena Cario. Shvaćaš li zašto tako mora biti?"

"Mislim da shvaćam. Kad bi zakon plemena Cario poticao međusobno napadanje, pleme bi s vremenom izumrlo. A kad bi zakon plemena Cario zabranjivao napasti plemena Hullas ili Puala, strategija nepredvidljive osvete bila bi zaboravljena, a pleme Cario bi s vremenom također izumrlo."

"Točno. Tvoje je pleme, koje sam nazvao Uzimateljima, na početku svoje revolucije bilo potpuno nalik plemenima Hullas, Puala, Albas i Cario - što više, desecima tisuća tadašnjih plemen. Hoću reći da je njihov način života funkcionirao, a zakoni su im omogućavali djelotvorno rješavanje problema poremećenog ponašanja. Što misliš, što se dogodilo s tim izvornim načinom življenja koji je za Uzimatelje tako dobro funkcionirao?"

"Ne mogu zamisliti", rekla sam.

"Pokušat ćemo to zajedno zamisliti, Julie. Jedno je izvjesno: Uzimatelje njihov plemenski način života nije ni na koji način pripremio za odgovornost koju su preuzezeli kad su na početku revolucije pokorili svoje susjede."

"Kako to možeš znati?"

"Plemenska je kultura ljudima govorila kako valja izlaziti nakraj sa svime što im se u prošlosti događalo. Nije im govorila kako valja izaći nakraj s onime što se u povijesti svijeta još nije dogodilo - a vaša je revolucija bila upravo takva situacija. Ljudi su se oduvijek nadmetali i sukobljavali. Znali su održavati svoj položaj primjenjujući strategiju

nepredvidljive osvete. Ali tada je jedno pleme, vođeno porivom kakvoga ljudska bića do tada nisu osjetila, bilo spremno preuzeti moć kakvu do tada još nitko nije preuzeo. Budući da im je populacija rasla zahvaljujući obilju hrane, Uzimatelji se više nisu zadovoljavali održavanjem svojega položaja među susjedima. Morali su hraniti više ljudi, bilo im je potrebno više zemlje i imali su moć pokoriti susjede - pripojiti ih, otjerati ili istrijebiti (svejedno). Ali kad su pokorili svoje susjede, našli su se na nepoznatom teritoriju. Što učiniti s njima? Zasigurno se neće vratiti igri nepredvidljive osvete. To ne bi imalo smisla. Osim toga, ni njima neće dozvoliti da među sobom igraju igru nepredvidljive osvete. Ni to ne bi imalo smisla. Shvaćaš li zašto?"

"Da, mislim da shvaćam. Nepredvidljiva osveta je metoda održavanja neovisnosti i ravnopravnog položaja sa susjedima. Uzimatelji su bili protiv toga. Nisu željeli da plemena Hullas, Puala i Cario budu zasebni entiteti i da se neprestano sukobljavaju."

"Što je govorio stari uzimateljski zakon o sukobljavanju? Mislim na zakon kojega su se pridržavali prije revolucije. Opazivši da ga bijedo gledam, dodao je: "Posrijedi je zakon o sukobljavanju zajednički svim plemenskim narodima."

"Oh, misliš na zakon: Borite se sa susjedima, a ne među sobom!"

"Tako je. Taj su zakon slijedila sva plemena u području Plodnog polumjeseca, sva plemena na Bliskom istoku i sva plemena na svijetu."

"Shvatila sam", rekla sam mu.

"Ali kad su Uzimatelji počeli pokoravati svoje susjede, morali su domisliti novi zakon. Nisu željeli da se pokorena plemena nastave sukobljavati."

"I to sam shvatila."

"Dakle, što je nalagao novi zakon, Julie?"

"Novi zakon morao je nalagati: 'Ne sukobljavaj se *ni s kim!*'"

"Dakako. A kao što si maloprije rekla, to je značilo kraj strategije nepredvidljive osvete - a s njom i plemenske neovisnosti. Uzimatelji su željeli upravljati svijetom u kojemu ljudi rade, a ne svijetom u kojemu ljudi energiju trate na igru nepredvidljive osvete."

"Da, to je logično."

"Nekadašnje plemenske granice izgubile su značenje - geografsko i kulturnalno - ne samo za plemena Hullas, Puala, Cario i Albas već i za same Uzimatelje. Uzimatelji u novi sustav nisu uveli svoje stare plemenske običaje. Ti bi običaji drugima bili besmisleni. Svi su stari plemenski običaji bili jednako besmisleni u novom svjetskom poretku koji su uspostavljali Uzimatelji. Za pripadnike plemena Hullas bilo je besmisленo poučavati djecu onome što je za njih funkcionalo desetke tisuća godina jer više nisu bili pripadnici plemena Hullas. Za pripadnike plemena Cario bilo je besmisleno poučavati djecu onome što je za njih funkcionalo desetke tisuća godina jer više nisu bili pripadnici plemena Cario.

Ali unatoč novom svjetskom poretku, ljudi nisu prestali biti problematični, svadljivi, sebični, pohlepni, okrutni i nasilni, zar ne? Stara su se ponašanja nastavila, ali bez plemenskog zakona koji bi ublažavao njihove posljedice. Čak i da su plemenski zakoni sačuvani u sjećanju, Uzimatelji ih ne bi mogli provoditi. Način na koji je pleme Hullas rješavalo problematično ponašanje bio je dobar za pripadnike plemena Hullas, ali ne bi bio prihvatljiv za pripadnike plemena Cario. Uvjeren sam da to shvaćaš."

"Shvaćam."

"Dakle, kako će Uzimatelji pristupiti problematičnom ponašanju među ljudima kojima upravljuju? Što će učiniti u slučaju preljuba, napada, silovanja, krade, ubojstva i tako dalje?"

"Zakonom će ih zabraniti."

"Dakako. Zabranjivanje se u plemenskom poretku nije provodilo. Umjesto toga, zakoni su služili ublažavanju štete i pomirenju. Plemenski zakoni nisu govorili: Takvo što se *nikada* ne smije dogoditi' jer su dobro znali da se takvo što *hoće* dogoditi. Zbog toga su njihovi zakoni govorili: 'Kad se takvo što dogodi, evo što je potrebno učiniti da bi se situacija ispravila koliko je god to moguće'."

"Shvaćam."

"Približavamo se kraju, Julie. Još je samo jedno pitanje koje moramo razmotriti. Prema plemenskom načinu razmišljanja krajnje je glupo osmislići zakon za koji *zname* da će biti kršen. Osmislići zakon za koji znate da će biti kršen znači cijelu zamisao zakona dovesti na zao glas. Najočitiji primjer zakona za koji *zname* da će biti kršen jesu zapovijedi u obliku *nemoj*. Nije važno što slijedi nakon tih riječi. Ne ubij, ne laži, ne čini preljuba, ne kradi, ne povrjeđuj - sve su to zakoni za koje znate da će biti

kršeni. Budući da plemenski narodi nisu tratili vrijeme na zakone koji će nedvojbeno biti kršeni, neposluh za njih nije bio problem. Plemenski zakon nije zabranjivao problematično ponašanje, ali je propisivao načine *ispravljanja* počinjene štete pa su ga se ljudi rado pridržavali. Taj im je zakon koristio; zašto bi ga kršili? Ali zakon Uzimateљa od samoga je početka obuhvaćao pravila za koja se *znalo* da će biti kršena - i deset tisuća godina su doista kršena iz dana u dan (što nimalo ne iznenađuje)."

"Da. To je nevjerojatno - nevjerojatan kut gledanja."

"A budući da se pri donošenju vaših zakona podrazumijevalo da će biti kršeni od prvoga dana, morali ste ustanoviti kako ćete postupati s prijestupnicima."

"Da. Prijestupnici su morali biti kažnjeni."

"Točno. Što drugo s njima? Opteretivši se problemom zakona za koje *očekujete* da će biti kršeni, niste iznašli ništa smislenje od kažnjavanja ljudi za ono što ste i očekivali od njih. Deset tisuća godina donosite i množite zakone za koje očekujete da će biti kršeni pa prepostavljam da ih sada imate doslovce milijune, a mnogi od njih krše se nekoliko milijuna puta dnevno. Poznaješ li ijednog čovjeka koji nije prijestupnik?"

"Ne."

"Uvjeren sam da si već u ovoj dobi prekršila desetke zakona." . "Stotine", rekla sam samouvjereni.

"Zakone krše čak i dužnosnici kojima dajete dužnost njihova provođenja. A vaši stupovi društva nekako pronalaze način da se užasnu nad činjenicom da neki ljudi imaju vrlo malo poštovanja prema zakonu."

"To *jest* nevjerojatno", rekla sam mu.

***

"Ukidanje plemenskog zakona i strategije nepredvidljive osvete nije se moglo dogoditi postupno, tijekom stotina ili tisuća godina. Moralo se dogoditi odmah, na mjestu prve pobjede Uzimateљa. Plemenski zakon i strategija nepredvidljive osvete bili su utvrde koje je valjalo srušiti na samom početku. Kako god se doista nazivala, plemena Hullas, Cario, Albas i Puala morala su nestati kao plemenski entiteti. Okolna su plemena u sljedećih nekoliko desetljeća morala nestati na isti način, plemensku neovisnost dobrovoljno ili prisilno zamijeniti vladavinom Uzimateљa. Revolucija se iz toga središta širila poput vatre spaljujući kulturno nasljeđe koje je sezalo sve do vaših primatskih početaka.

Sjećanje na pripadnost plemenu Hullas, Cario, Albas i Puala nije nestalo u jednom jedinom naraštaju, ali nije ni preživjelo duže od četiri ili pet naraštaja - recimo čak i deset naraštaja, što čini samo dva stoljeća. Nakon tisuću godina potomci plemena Hullas, Cario, Albas i Puala neće se ni u samom središtu sjećati da je ikada postojalo nešto nalik plemenskom životu. To će sjećanje, dakako, biti sačuvano na rubovima uzimateljskog širenja, ali su ti rubovi do tada već obuhvaćali Perziju, Anatoliju, Siriju, Palestinu i Egipat. U sljedećih tisuću godina rubovi će prodrijjeti duboko na Daleki istok, u Rusiju i u Europu. Uzimatelji su zbog širenja i dalje nailazili na plemenske narode te ih pripajali, ali to je bilo prije osam tisuća godina, Julie.

Središte revolucije i dalje su bili Bliski istok te područje Plodnog polumjeseca. Mezopotamija, područje između rijeka Tigris i Eufrat, je bila New York toga doba. Ondje su počeli iskušavati najvažniji izum tvoje kulture (nakon totalitarističke poljoprivrede i zaključavanja hrane) - pisanje. Ali proći će još pet tisuća godina prije no što će logografi u staroj Grčkoj početi razmišljati o primjeni tog izuma u svrhu bilježenja ljudske povijesti. Kad su napokon počeli bilježiti ljudsku povijest, pojavila se sljedeća slika: *Ljudska se vrsta rodila prije samo nekoliko tisuća godina u blizini Plodnog polumjeseca. Rodila se ovisna o usjevima te ih je sadila instinkтивno, kao što pčele grade košnice. Prirođen joj je i instinkt civiliziranosti. Stoga je ljudska vrsta odmah po rođenju počela sijati usjeve i stvarati civilizaciju.* Dakako, nije preostao ni trag sjećanja na plemensku prošlost čovječanstva koja je sezala stotine tisuća godina u povijest. To je sjećanje netragom nestalo zbog onoga što jedan od mojih učenika zaigrano (ali prilično primjereno) naziva Velikim zaboravom.

Ljudi pametni poput tebe stotinama su tisuća godina živjeli na način koji im je odgovarao. Ponegdje još uvijek možemo pronaći potomke tih ljudi, a gdje god ih nađemo u neizmijenjenom stanju, uvjerljivo svjedoče da su sasvim zadovoljni svojim načinom života. Ne ratuju pojedinci, ne ratuju naraštaji i ne ratuju slojevi. Ne muče ih patnja, tjeskoba, depresija, mržnja prema sebi, zločin, ludilo, alkoholizam i ovisnost o drogama. Ne žale se na tlačenje i na nepravdu. Svoje živote ne opisuju kao besmislene i isprazne. Ne kipe od mržnje i gnjeva. Ne upiru pogled u nebo žudeći za povezivanjem s bogovima, anđelima prorocima, svemircima i duhovima preminulih. I ne priježljkuju da dođe netko tko će im reći kako valja živjeti. To je zato što već znaju kako valja živjeti, kao što su ljudska bića cijelog svijeta deset tisuća godina znala kako valja živjeti. Ali ljudi tvoje kulture

morali su unišiti znanje o tome kako valja živjeti da bi mogli zavladati svijetom.

Bili su uvjereni da će uništeno biti sposobni zamijeniti nečim jednako dobrim i otada se bave time iskušavajući razne zamjene, dajući ljudima sve čega se dosjete ne bi li ispunili tu prazninu. Arheologija i povijest pripovijedaju priču dugu pet tisuća godina o tome kako su uzimateljska društva, jedno za drugim, pokušavala domisliti nešto što će ih umiriti i nadahnuti, nešto što će ih zabaviti i odvratiti im pozornost, nešto što će im pomoći da zaborave patnju koja, zbog nekog nepoznatog razloga, jednostavno ne nestaje. Svetkovana, slavlja, pompa, hramske svečanosti, ceremonije, kruh i igre, vječno prisutna nada u stjecanje moći, bogatstvo i raskoš, igre, drame, natjecanja, športovi, ratovi, pohodi, političke spletke, viteške pustolovine, istraživanje svijeta, počasti, titule, alkohol, droge, kockanje, prostitucija, opera, kazalište, umjetnosti, vlada, politika, karijere, politička prednost, alpinizam, radio, televizija, filmovi, industrija zabave, videoigre, računala, munjevito brz prijenos informacija, novac, pornografija, osvajanje svemira - za svakoga ponešto, dakako, nešto što će život učiniti vrijednim življenja, nešto što će popuniti prazninu, nešto što će nadahnuti i utješiti. I doista, sve je to za mnoge od vas ispunilo prazninu. Ali samo se mali dio vas mogao nadati da će postići sve dobro što je nekoć bilo na raspolaganju, kao što se i danas samo mali postotak vas može nadati da će živjeti poput ljudi koji moraju (svakako moraju!) živjeti životom vrijednim življenja - milijarderi, filmske zvijezde, športski šampioni i supermodeli. Veliku većinu vas oduvijek su činili siromasi. Je li ti taj izraz poznat?"

"Siromasi? Jest."

"Plemenski život nije bio utemeljen na podjeli između bogatih i siromašnih. Zašto bi ljudi trpjeli takvo što, osim ako nisu prisiljeni na to? Sve dok se hrana nije našla pod ključem, ljudi ni na koji način niste mogli prisiliti da to trpe. Ali podjela na bogate i siromašne oduvijek je bila temelj uzimatelskog načina života. Siromasi su uvek bili u većini, a kako su mogli otkriti izvor svoje bijede? Koga su mogli zamoliti da im objasni zašto je svijet ustrojen tako kako jest, na način koji pogoduje šačici ljudi, dok većina ljudi mukotrplno radi, ali su i dalje gladni, goli i beskućnici? Jesu li to pitanje mogli postaviti svojim vladarima? Robovlasnicima? Nadzornicima? Ništa."

Prije otprilike 2500 godina počele su se razvijati četiri zasebne eksplanativne teorije. Vjerojatno najstarija teorija govorila je da je svijet tvorevina dvaju vječno zaraćenih bogova: boga dobrote i svjetlosti te boga zla i tame. To je nedvojbeno bilo logično u svijetu koji se doimao vječno podijeljenim na one koji žive u svjetlosti i one koji žive u tami; tu su teoriju promicali zoroastrizam, maniheizam i druge religije. Druga je teorija govorila da je svijet tvorevina zajednice bogova koji su, zaokupljeni vlastitim pitanjima, njime upravljali po svojoj volji, a kad su se na njemu pojavili ljudi, mogli su se sprijateljiti s njima, iskoristiti ih, uništiti, ugađati im ili ne obraćati pozornost na njih, kako im se prohtjelo; tu su teoriju, dakako, prihvatile stara Grčka i Rim. Treća je teorija govorila da je patnja sastavni dio života, neizbjegna sudbina svih živih te da mir mogu postići samo oni koji se oslobođe svih žudnji. Tu je teoriju svijetu ponudio Gautama Buddha. Četvrta teorija govorila je da je prvi čovjek Adam živio u Mezopotamiji prije nekoliko tisuća godina, da je otkazao poslušnost Bogu, pao u nemilost te je otjeran iz raja kako bi zauvijek živio u znoju lica svoga, ispaćen, otuđen od Boga i sklon grijehu. Na tom hebrejskom temelju nastalo je kršćanstvo nudeći mesiju koji je propovijedao da će u kraljevstvu Božjem prvi biti posljednji, a posljednji prvi - što znači da će bogati i siromašni zamijeniti mjesta. Za Kristova života te u sljedećim desetljećima većina ljudi je smatrala da će kraljevstvo Božje biti zemaljsko kraljevstvo pod izravnom vladavinom Boga. No, kad se to nije dogodilo, ljudi su kraljevstvo Božje protumačili kao raj, dostupan tek nakon smrti. Islam se također razvio na hebrejskom temelju, ali je odbacio Isusa kao mesiju te propovijedao da će dobra djela biti nagrađena nakon smrti.

Ali kao što dobro znaš, te vas teorije nikada nisu u potpunosti zadovoljile, osobito ne u proteklih nekoliko stoljeća, te najmanje u proteklih nekoliko desetljeća, jer golema praznina u središtu vaših života guta beskonačnu bujicu religija, pomodnih duhovnih aktivnosti, gurua, proroka, kultova, terapija i mističnih iscijeljenja - ali je ništa ne zadovoljava."

"To je točno", rekla sam mu.

Ishmael se ozbiljno zagledao u mene. "Sada možda shvaćaš zašto toliko mnogo ljudi u tvojoj kulturi podiže pogled prema nebu, žudi za povezivanjem s bogovima, anđelima, prorocima, svemircima i duhovima preminulih. Sada možda shvaćaš zašto mnogi ljudi u tvojoj kulturi sanjaju snove poput onoga koji si mi opisala za svojega prvog posjeta."

"Shvaćam."«

"Sada znaš kamo vodi glavni put. Iako, dakako, ne završava ovdje."

"Pa, drago mi je da to napokon čujem", rekla sam.

Prokleti ponos

Nadam se da znaš da imam milijun pitanja", rekla sam mu kad sam stigla u subotu, dva dana poslije.

"Da, očekivao sam pokoje", rekao je Ishmael.

"Čuvši sve to što si mi do sada rekao, mnogi bi ljudi rekli: 'O, Bože, nema nam spasa'!"

"Zašto?"

"Pa, ne možemo se vratiti životu u špiljama, zar ne?"

"Vrlo malo plemenskih naroda živi u špiljama, Julie."

"Znaš što želim reći. Ne možemo se vratiti *plemenskom* načinu života."

Ishmael se namrštilo. "Zapravo nisam siguran da to *jest* ono što želiš reći?"

"U redu. Želim reći da se ne možemo vratiti i početi ispočetka. Ne možemo se vratiti životu kakvim smo živjeli prije no što smo postali Uzimatelji."

"Ali što time želiš reći, Julie? Želiš li reći da se ne možete vratiti načinu života koji ljudima odgovara?"

"Ne. Mislim da ne možemo ponovno postati lovci-skupljači."

"Dakako da ne možete. Jesam li i jednom predložio takvo što?"

"Nisi."

"I neću. Desetak planeta ove veličine ne bi moglo omogućiti život šest milijardi lovaca-skupljača. Ta je zamisao krajnje besmislena."

"Što tada?" upitala sam.

"Zaboravila si zašto si zapravo došla k meni, Julie. Došla si otkriti kako drugi ljudi u univerzumu uspijevaju živjeti bez uništavanja vlastitih svjetova."

"To je točno."

"Sada znaš kako, zar ne? Samo se nisi morala ukrcati u svemirski brod da bi to doznala. Izvanzemaljci koje si tražila zapravo su bili tvoji

preci, koji su stotinama tisuća godina uspjevali sasvim lijepo živjeti i bez uništavanja svijeta - tvoji preci i njihovi kulturni potomci, plemenski narodi koji žive i danas. Zbunjuje te to što zamišljaš da sam ti pružio odgovore, iako sam ti zapravo samo pokazao gdje ih valja *tražiti*. Ti misliš da kažem: 'Živite poput plemena Hullas', iako zapravo govorim: 'Shvatite zašto je način života plemena Hullas *funkcionirao* - i nastavlja jednako dobro funkcioniрати gdje god još postoji'. Kao Uzimateљi već deset tisuća godina mukotrпno nastojite *izumiti* način života koji će funkcioniрати i do sada ste bili krajnje neuspјеши u tome. Domislili ste milijune stvari koje *funkcioniraju* - zrakoplove, tostere, računala, orgulje, parobrode, videorekordere, satove, atomske bombe, vrtuljke, crpke za vodu, električnu rasvjetu, grickalice za nokte i kemijske olovke - ali vam je funkcionalan način života oduvijek izmicao. A što vas je više, to je taj neuspјeh očitiji, rašireniji i bolniji. Ne uspjevate izgraditi dovoljno zatvora za sve svoje zločince. Nuklearna obitelj pada u zaborav. Učestalost ovisnosti o drogama, samoubojstava, mentalnih bolesti, razvoda, zlostavljanja djece, silovanja i serijskih ubojstava nastavlja rasti.

Nije čudno da do sada još niste uspjeli domisliti način života koji bi funkcioniрао. Od samog ste početka podcijenili zahtjevnost tog zadatka. Zašto je plemenski način života funkcioniрао, Julie? Ne mislim na mehanizam, već te pitam kako je moguće da je takav način života funkcioniрао?"

"Pretpostavljam da je funkcioniрао zato jer je iskušavan od ljudskih početaka. Preživjelo je ono što je funkcioniрало, a ono što nije funkcioniрало, nije preživjelo."

"Dakako. Funkcionirao je zato jer je bio podložan istom evolucijskom procesu koji je iznjedrio funkcionalne načine života za čimpanze, lavove, jelene, pčele i dabrove. Ne možeš jednostavno sklepati nešto i očekivati da će funkcioniрати jednako dobro kao i sustav koji je iskušavan i usavršavan tri milijuna godina."

"Sada shvaćam."

"Ali koliko god to bilo neobično, gotovo svaka vaša improvizacija funkcioniрала bi *da...*"

"Da što?"

"Želim da ti odgovoriš na to pitanje, Julie. Mislim da si sposobna za to. Mezopotamsko bi carstvo funkcioniрало pod Hamurabijevim zakonikom *da...* što? Osamnaesta egipatska dinastija funkcioniрала bi pod nadahnutim

vjerskim vodstvom faraona Eknatona *da ... što?* Golemo Perzijsko carstvo funkcioniralo bi nakon što ga je Aleksandar osvojio *da ... što?* Još veće Rimsko Carstvo funkcioniralo bi pod Pax Romanom cara Augusta *da ... što?* Neću nabrajati primjere iz svakog razdoblja, improvizaciju za improvizacijom. Svet koji najbolje poznaješ (Sjedinjene Američke Države s vjerojatno najprosvjetljenijim ustavom u povijesti čovječanstva) funkcionirao bi *da... što?*"

"Da su ljudi bolji."

"Dakako. Sve bi to divno funkcioniralo, Julie, kad bi ljudi samo bili bolji no što su ikada bili. Bili biste velika, sretna obitelj kad biste samo bili bolji no što su ljudi ikada bili. Zaraćene strane na Balkanu bi se pomirile. Saddam Hussein razoružao bi svoj ratni stroj i zaredio se. Zločin bi nestao preko noći. Nitko ne bi kršio ni jedan zakon. Mogli biste ukinuti sude, policiju i zatvore. Svi bi odustali od vlastitih interesa te surađivali u cilju poboljšavanja života siromašnih te iskorjenjivanja gladi, rasizma, mržnje i nepravde. Mogao bih satima nabrajati sve divote koje bi uslijedile... kad bi ljudi samo bili bolji no što su ikada bili."

"Da, uvjerena sam u to."

"To je golema vrlina plemenskog načina života: njegov uspjeh nije ovisio o tome hoće li ljudi biti bolji. Funkcionirao je za ljude onakve kakvi su bili - neplemeniti, neprosvijetljeni, problematični, svadljivi, sebični, zli, okrutni, pohlepni i nasilni. A uzimatelji se nikada nisu ni približili takvom uspjehu. Štoviše, nikada to nisu ni pokušali. Umjesto toga, računali su da će biti sposobni *poboljšati* ljude, kao da su loše osmišljeni proizvodi. Računali su da će ih kaznama potaknuti da budu bolji, da će ih moći nadahnuti da budu bolji, da će ih moći obučiti da budu bolji. A čak ni nakon što deset tisuća godina pokušavaju poboljšati ljude - bez naznake uspjeha - ni ne pomišljaju na to da se usredotoče na nešto drugo.

"Ne pomišljaju, to je točno. Prilično sam uvjerena da bi većina ljudi, čuvši ovo što sam ja čula, ipak rekla: 'Da, pa sve je to divno i krasno, ali mi smo, doista, obvezni nastaviti s nastojanjem da poboljšamo ljude. Ljudi mogu biti bolji. Mi samo još nismo dokučili kako da to postignemo.' Ili bi rekli: 'Ipak vrijedi raditi na tome. Zamislite samo koliko bi ljudi bili *gori* da nismo neprestano nastojali poboljšati ih'."

"Bojim se da si u pravu, Julie."

***

"Unatoč tome," rekla sam, "i dalje se osjećam zaglavljeno. Što bismo trebali *učiniti* s time? Ne očekuješ valjda da ćemo ponovno uvesti strategiju nepredvidljive osvete, zar ne?"

Ishmael je zurio u mene pune dvije minute, ali se nisam dala zastrašiti. Znala sam da nije nezadovoljan mnome, samo je razmišljao o nečemu. Kad je napokon bio zadovoljan onime što je domislio, započeo je još jednu priču.

"Od davne prošlosti drveni je most povezivao dva naroda koja su od pamтивјека bila saveznici. Izgrađen je na rijeci koja je na svim drugim mjestima bila preširoka da bi se je premostilo. Doimalo se da je to mjesto stvoreno upravo za tu svrhu jer su se na obje obale nalazile goleme stijene kao potpora mostu. Međutim, nakon nekoliko stoljeća ljudi su zaključili kako im je za povezivanje dvije zemlje potrebno nešto naprednije od drvenoga mosta, pa je tim građevinara načinio nacrt za metalni most kojim će ga zamijeniti. Most je primjereno izgrađen, ali se za nekoliko desetljeća iznenada srušio. Proučavajući ostatke srušenog mosta, druga je skupina graditelja zaključila da očiti zamor metala govori da su graditelji uporabili čelik slabije kvalitete. Most je ponovno izgrađen od najboljih raspoloživih sirovina, ali se za samo četrdeset godina ponovno srušio. Nova skupina građevinara sastala se kako bio razmotrila taj problem, ali su se usredotočili na prvi nacrt te zaključili da je manjkav na nekoliko presudno važnih načina. Načinili su novi nacrt i most je izgrađen - ali se ponovno srušio, taj put nakon samo trideset godina.

Do tada su gradili s kontinualnim gredama postavljenim na dva temelja na obalama. Kontinualne grede odlučili su zamijeniti višestrukim povezanim gredama, uvjereni da će na taj način riješiti problem. Kad je i taj most popustio nakon samo trideset godina, odlučili su izgraditi ograđeni lučni most. Taj je trajao samo dvadeset i pet godina, pa su potom izgradili lučni most s nosačima i kolnikom, pa s portalnim stupovima, ali su se oba srušila za samo dvadeset i pet godina.

Graditelja prvoga, drvenog mosta nije bilo već stoljećima, ali je u toj zemlji živio majstor koji je proučavao njegov rad i koji je tada graditeljima objasnio zašto su njihovi metalni mostovi bili kratkoga vijeka. 'Promet na mostu izaziva vibriranje metala', rekao je. To je za očekivati. Ta se vibracija prenosi na stijene koje koristite kao potpore, što je također za očekivati. Ali ne očekuje se snažna rezonancija koju ta vibracija izaziva u stijenama. Metal rezonanciju vraća mostu, koji se zbog toga brzo raspadne. Izvorni drveni most stijenama gotovo nije prenosio vibraciju pa se u njima

nije stvarala povratna rezonancija. Zbog toga je prvotni most trajao toliko dugo, a da ga niste srušili, još uvijek bi stajao i služio dobro kao uvijek.'

Ne moram reći da graditelji nisu bili osobito oduševljeni tim objašnjenjem. Majstoru nisu zahvalili, već su rekli: 'Pa, što predlažeš? Želiš li reći da bismo ponovno trebali izgraditi *drveni* most?!"

Ishmael mi je uputio dug, upitan pogled, koji sam mu, razmišljajući o tome, uzvraćala dvije minute. A tada sam rekla: "Pa, *nije li* im predložio da ponovno izgrade drveni most?"

"Nipošto, Julie. Pokušao im je pružiti dio slagalice, koji im je nedostajao i zbumjivao ih, kako bi mogli početi razmišljati konstruktivno. Usput, trebao bih dodati kako je u stvarnom životu malo vjerojatno da bi graditelji nastavili graditi mostove na tako neinteligentan način. Niti bi na tu novu informaciju reagirali onako kako su reagirali graditelji iz priče. Štoviše, očekivao bih da će graditelji u stvarnom životu biti snažno nadahnuti tom informacijom, čiji im je nedostatak onemogućavao uspjeh. Ta informacija omogućava istraživanje raznih mogućnosti koje inače ne bi bile istražene."

"Shvaćam. Mislim da ne uviđam koje si mogućnosti ti ponudio *meni* - ili, kao što neprestano ponavljaš, ljudima moje kulture."

Ishmael je neko vrijeme razmišljao o tome, a tada je rekao: "Julie, pretpostavimo da možemo poći na galaktičko putovanje o kojemu si sanjarila. I pretpostavimo da pronađemo planet na kojemu ljudi vrlo slični vama žive vrlo zadovoljavajućim i održivim načinom života koji funkcioniра stotinama tisuća godina. I pretpostavimo da taj planet možemo obuhvatiti lasom i dovući ga ovamo na Zemlju, gdje biste ga svi mogli proučavati koliko kod vam srce želi i koliko god dugo želite. Biste li ga razmotrili i zaključili da nemate što istraživati?"

"Ne bismo."

"Molim te, objasni mi razliku."

"Pa, mislim da jednostavno ne želim živjeti onako kako su ljudi živjeli prije deset tisuća godina."

Naglo je podignuo desnu obrvu. "Oprosti ako zurim u tebe, Julie. Do sada si bila vrlo razborita."

"Ni sada nisam nerazborita, samo sam iskrena."

Odmahnuo je glavom. "Odbijaš prijedlog koji ti nije ni ponuđen, Julie, a to se ne može nazvati razboritim. Ni jednom ti nisam savjetovao živjeti onako kako su ljudi živjeli prije deset tisuća godina. Nisam čak ni dao naslutiti takvo što. Kad bih ti rekao da je jedan biokemičar na isusovačkom sveučilištu otkrio lijek za rak, bi li ga odbacila zato jer ne želiš postati rimokatolkinja?"

"Ne bih."

"Tada te ponovno molim da mi objasniš razliku."

"Mislim da to o čemu govoriš nije nimalo nalik lijeku za rak."

Nekoliko me trenutaka ozbiljno promatrao, a tada je rekao: "Možda bi trebala poći sat vremena proučavati tapete ili što god činiš kad ti je potreban predah."

Skočila sam sa stolca, odlučnim korakom pošla u drugi dio sobe i zagledala se u knjige na Ishmaelovoj nakrivljenoj, staroj polici. Čak sam otvorila nekoliko njih u nadi da će mi se s njihovih stranica ponuditi kakva sjajna misao, ali ništa mi se nije ponudilo. Nakon deset minuta ponovno sam prišla stolcu i sjela.

"To je neka vrsta prokletog ponosa", rekla sam mu.

"Nastavi."

"Kad bismo na raspolaganju imali planet nastanjen pripadnicima druge vrste - željela sam reći *naprednije* druge vrste - to bi bilo jedno. Bilo bi *podnošljivo* to što oni znaju ono što mi ne znamo. Ali nije podnošljivo to što ti prokleti *divljaci* znaju ono što mi ne znamo."

"Shvaćam, Julie. Barem mislim da shvaćam. Ali, ti moraš shvatiti sljedeće: mi ne istražujemo što su ti ljudi *znali*. Kad bi o plemenskom načinu života razgovarala sa svim pripadnicima plemena na ovom svijetu, ni jedan ti ne bi spontano opisao strategiju nepredvidljive osvete. Ali kad bi je ti opisala *njima*, odmah bi je prepoznali i vjerojatno bi rekli nešto poput: 'Pa, to svi znamo. Nismo to rekli zato jer je previše očito da bismo govorili o tome' - a ja se slažem s time. Bio nam je potreban jedan od najvećih znanstvenih umova svih vremena da nam kaže kako svi slobodni predmeti padaju prema središtu Zemlje, što zna svaki normalan petogodišnjak - ili bi nedvojbeno mislio da zna kad biste mu skrenuli pozornost na to."

"Nisam sasvim sigurna što želiš reći."

"Iskreno rečeno, Julie, ni ja nisam sasvim siguran. Morat ćeš se strpjeti dok pohvatam odgovore koji će te zadovoljiti.. Znanstvenici s različitih područja zanimaju se za bioluminescenciju - svojstvo proizvodnje svjetlosti u živih bića - ali ni jedan od njih ne pokušava doznati što ta bića *znaju* o proizvodnji svjetlosti. Nije važno što ona *znaju* o proizvodnji svjetlosti. Prije nekog vremena razmatrali smo ponašanje koje bjelonogim miševima omogućuje uspješnost. Ali nismo pokušavali otkriti što bjelonogi miševi *znaju* o uspješnosti. Je li ti to jasno?"

"Jest."

"Isto vrijedi i u ovom slučaju. Ne zanima nas što Ostavitelji *znaju* o življenju kao što nas ne zanima ni što bioluminescentna bića *znaju* o svjetlosti. Ne proučavamo njihovo znanje. Proučavamo njihov *uspjeh*."

"U redu. To shvaćam. Ali ne shvaćam kako se njihov uspjeh odnosi na *nas*."

Ishmael je kimnuo. "I upravo zato to nikada niste proučavali, Julie. Nikada vam se nije doimalo važnim proučavati ljudi čije je jedino postignuće bilo to što su tri milijuna godina živjeli na ovom planetu, ali ga pritom nisu uništili. Ali kad se na svojem putu prema izumiranju približite točki s koje nema povratka, proučavanje te značajke doimat će vam se vrlo važnim."

"Da, shvaćam što želiš reći. Donekle."

"Poznato je da su Vikanzi Novi svijet posjetili pet stotina godina prije Kolumba. Ali njihovi suvremenici nisu bili oduševljeni njihovim otkrićem jer im se doimalo nevažnim. To ste otkriće mogli objavljivati na svakom koraku, ali bi se ljudi pitali zašto se uzbudujete zbog toga. Ali kad je Kolumbo pet stotina godina poslije došao do istog otkrića, *njegovi* su suvremenici bili oduševljeni. Otkriće novoga kontinenta tada je bilo doista važno. Julie, do sada sam poput Leifa Erikssona lutao golemim, čudesnim kontinentom za koji nitko ne mari i nitko ne želi slušati o njemu. Taj je kontinent već više od jednoga stoljeća dostupan i na raspolaganju za proučavanje vašim misliocima, pedagozima, ekonomistima i politolozima, ali mu nitko od njih nije uputio više od nezainteresiranog pogleda. Njegovo postojanje u njima ne izaziva ništa osim zjevanja. Ali opažam da se situacija počinje mijenjati - a, sjećaš se, i meni je zamalo promaknuo. Opažam da je sve više vas zabrinuto zbog strmoglavnog pada u katastrofu. Opažam da sve više vas traži nove zamisli."

"Da. Ali na žalost, sve više nas traži i egzotičnije oblike čarobiranja."

"To se moglo očekivati, Julie. Ono što trenutno proživljavate ravno je kulturnom kolapsu. Deset tisuća godina vjerovali ste da je vaš način života jedini ispravan. Ali u protekla tri desetljeća to je vjerovanje iz godine u godinu sve klimavije. To ti se može doimati čudnim, ali pripadnici tvoje kulture primaju najteži udarac neuspjeha vaše kulturne mitologije. Njima je (i uvijek je bilo) mnogo više stalo do ispravnosti vaše revolucije. Budući da su znakovi sloma sve očitiji, vidjet ćeš da će se u nadolazećim godinama sve više povlačiti u zamjenski svijet muškog uspjeha, u svijet športa. I, što je mnogo gore, opazit ćeš da će se svijetu oko sebe - a osobito ženama koje ih okružuju - još žešće osvećivati za svoje razočaranje."

"Zašto ženama?"

"San Uzimatelja oduvijek je bio muški san, Julie, a muškarci tvoje kulture prepostavljaju da će ih propast toga sna uništiti, ali da gotovo i neće utjecati na žene."

"Zar neće?"

Ishmael je kratko razmislio prije no što je odgovorio. "Zatvorenici uzimatelskog zatvora grade si novi zatvor sa svakim novim naraštajem, Julie. Tvoji majka i otac dali su svoj doprinos, i još uvijek ga daju. Ti poslušno odlaziš u školu i pripremaš se za zauzimanje svojega mesta u poslovnom svijetu, odnosno već sudjeluješ u izgradnji zatvora za svoj naraštaj. Kad ga završite, bit će to djelo svih vas - muškaraca i žena. No, unatoč tome, žene tvoje kulture nikada nisu bile oduševljene životom u zatvoru koliko su to bili muškarci - malo ih je koje u njemu nalaze ono što nalaze muškarci."

"Želiš li reći da muškarci upravljaju tim zatvorom?"

"Ne. Dokle god je hrana pod ključem, zatvor upravlja sam sobom. Upravljanje koje opažaš jest upravljanje zatvorenika samima sobom. To im je dopušteno; u tom im je zatvoru dopušteno živjeti kako god žele. Najveći dio zatvorenika odabire mušku upravu - ili dopuštaju da njima upravljaju muškarci - ali ti muškarci ne upravljaju zatvorom."

"Dakle, što je taj zatvor?"

"Zatvor je vaša kultura koju održavate iz naraštaja u naraštaj. Ti od svojih roditelja učiš biti zatvorenica. Tvoji su roditelji od svojih roditelja naučili biti zatvorenici. Njihovi su roditelji od svojih roditelja naučili biti zatvorenici. I tako unatrag sve do početaka u području Plodnog polumjeseca, prije deset tisuća godina."

"Kako to možemo zaustaviti?"

"Tako što ćete naučiti nešto drugo, Julie. Tako što svoju djecu nećete poučavati kako da budu zatvorenici. Tako što ćete prekinuti obrazac. Kad me ljudi pitaju što im je činiti, odgovaram im: 'Prenesite drugima ono što ste ovdje naučili'. No, mnogi mi odgovaraju: 'Da, to je u redu, ali što bismo trebali *učiniti*?' Kad šest milijardi ljudi odbije poučavati djecu kako da budu zatvorenici uzimateljske kulture, tom vašem strašnom snu doći će kraj - u jednom jedinom naraštaju. Taj se san može nastaviti onoliko dugo koliko ga održavate. Vaša kultura ne postoji neovisno - ne postoji izvan vas - a ako je prestanete održavati, nestat će. Mora nestati, poput plamena koji se nema čime hraniti."

"Da, ali što bi se tada dogodilo? Ne možemo jednostavno prestati poučavati djecu *bilo čemu*, zar ne?"

"Nipošto, Julie. Ne možete prestati poučavati ih bilo čemu. Umjesto toga ih morate poučiti nečemu *novom*. A da biste ih poučili nečemu novom, najprije to morate sami naučiti. I zato si ti ovdje."

"Shvaćam", rekla sam.

Školska ošamućenost

Julie, svjestan sam da ti moram pokazati kako valja istraživati novi kontinent na koji sam te doveo."

"Drago mi je da to čujem", rekla sam.

"Možda bi željela čuti kako sam ga ja počeo istraživati."

"Vrlo rado."

"Prošle nedjelje spomenuo sam Rachel Sokolow, ženu koja mi je omogućavala ovaj smještaj. Nije potrebno da znaš kako se to dogodilo, ali Rachel sam poznavao od najranije dobi - i komunicirao sam s njom kao što komuniciram s tobom. Kad je Rachel krenula u školu, o vašemu obrazovnom sustavu nisam znao ništa. Nikada nisam ni razmišljao o njemu jer nisam imao razloga za to. Kao i većina petogodišnjaka bila je oduševljena jer napokon kreće u školu, a ja sam bio oduševljen zbog nje, uvjeren (kao i ona) da je pred njom uistinu divno iskustvo. Tek sam za nekoliko mjeseci počeo opažati da njezino oduševljenje blijedi - i nastavilo je blijedjeti iz mjeseca u mjesec, iz godine u godinu, sve dok joj u trećem razredu nije bilo toliko dosadno da se veselila svakoj prilici za izostajanje s nastave. Je li to za tebe novost?"

"Jest", rekla sam uz sarkastičan smijeh. "Sinoć je samo otprilike osam milijuna djece leglo u krevet moleći da napada dva metra snijega kako bi se škole morale zatvoriti."

"Uz Rachel sam postao učenik vašeg obrazovnog sustava. Na neki sam način s njom isao u školu. Doima se da je većina odraslih zaboravila što se događalo dok su kao djeca isli u školu. Kad bi, kao odrasle osobe, bili prisiljeni ponovno sve to sagledati očima djece, mislim da bi bili zaprepašteni i zgroženi."

"Da, mislim da bi."

"Najprije opažamo koliko obrazovanje žalosno podbacuje po pitanju idealja 'buđenja mladih umova'. Učitelji bi mahom bili oduševljeni zamišlju buđenja mladih umova, ali sustav u kojem moraju raditi bitno onemogućuje ostvarenje te zamisli jer nalaže isti slijed otvaranja svih umova, korištenje istog oruđa te isti tempo i raspored. Učitelj mora cijeli razred dovesti do prethodno određene točke nastavnoga plana, u prethodno određenom roku, a pojedinci koji čine razred uskoro ustaneve kako učitelju

mogu pomoći u ostvarenju toga zadatka. To je, u određenom smislu, prvo što moraju naučiti. Neki to nauče brzo i lako, a drugi polako i bolno, ali s vremenom nauče. Shvaćaš li o čemu govorim?"

"Mislim da shvaćam."

"Što si ti naučila činiti da bi učiteljima pomogla u obavljanju toga zadatka?"

"Ne postavljati pitanja."

"Obrazloži to kratko, Julie."

"Ako digneš ruku i kažeš: 'Dakle, gospođo Smith, nisam shvatila ni riječi od svega što ste danas rekli', naći ćeš se u njezinoj nemilosti. Ako digneš ruku i kažeš: 'Dakle, gospođo Smith, nisam shvatila ni riječi od onoga što govorite cijeli tjedan', past ćeš pet puta dublje u nemilost. A ako digneš ruku i kažeš: 'Dakle, gospođo Smith, nisam shvatila ni riječi od onoga što govorite cijelu godinu', gospođa Smith će uzeti pušku i upucati te."

"Dakle, morate hiniti da shvaćate sve, bez obzira na to shvaćate li ili ne."

"Tako je. Posljednje što učitelj želi čuti jest da nešto niste razumjeli."

"Ali započela si pravilom nepostavljanja pitanja. O tome zapravo nisi rekla ništa."

"Ne postavljaj pitanja znači... ne načinji teme samo zato jer razmišljaš o njima. Recimo, pretpostavimo da učimo o plimnim silama. Nećeš dignuti ruku i pitati je li točno da ludi ljudi znaju biti još luđi za punog Mjeseca. Takvo što mogu zamisliti u vrtiću, ali u mojoj je dobi to već tabu. S druge strane, neki učitelji vole da im se pozornost odvrati određenom vrstom pitanja. Ako imaju svoju omiljenu temu, uvijek će prihvati raspravu o njoj, a djeca to odmah shvate."

"Zašto s učiteljem želite raspravljati o njegovoj omiljenoj temi?"

"Zato jer je to bolje nego slušati kako objašnjava postupak donošenja zakona u Kongresu."

"Kako još pomažete učiteljima u ostvarenju njihova zadatka?"

"Nikada ne proturječi! Nikada ne ističi nedosljednosti! Nikada ne postavljaj pitanja koja nisu vezana uz temu predavanja! Nikada ne pokazuj da ne shvaćaš! Uvijek nastoj ostaviti dojam da shvaćaš svaku riječ! Sve se uglavnom svodi na isto."

"Shvaćam", rekao je Ishmael. "Ponovno naglašavam da je to manjkavost sustava, a ne učitelja kojima je najveća obveza 'ostvariti nastavni plan'. Jasno ti je da je vaš obrazovni sustav, unatoč svemu tome, najnapredniji na svijetu. Loše funkcionira, ali je ipak najnapredniji."

"Da, to shvaćam. Voljela bih da se nasmiješi ili napraviš nešto slično kako bih znala da govorиш ironično."

"Mislim da ne mogu izvesti takvo što, Julie... No, vratimo se mojoj prići: gledao sam kako Rachel juri kroz razrede (trebao bih dodati da je pohađala vrlo skupu privatnu školu - najnapredniju moguću). Promatraljući njezin put, počeo sam svoja opažanja povezivati s onime što sam već znao o ustrojstvu vaše kulture te o funkcioniranju kultura koje ste daleko nadmašili. Do tada još nisam razvio ni jednu od teorija koje sam ti iznio. U društvima koje vi smatrate primitivnima, djetinjstvo završava u trinaestoj ili četrnaestoj godini, a mladi ljudi do te dobi već nauče gotovo sve što im je potrebno da bi u svojoj zajednici funkcionirali kao odrasle osobe. Štoviše, naučili su toliko mnogo da bi, kad bi ostatak zajednice jednostavno nestao preko noći, bez teškoća uspjeli preživjeti. Znali bi izrađivati oruđe za lov i ribarenje. Znali bi načinuti sklonište i odjeću. U trinaestoj ili četrnaestoj godini potpuno su sposobni za samostalno preživljavanje. Prepostavljam da znaš što podrazumijevam pod time."

"Dakako."

"U vašemu daleko naprednjem sustavu mladi ljudi iz vašeg obrazovnog sustava izlaze u osamnaestoj godini, gotovo potpuno nesposobni za samostalno preživljavanje. Bez oruđa - i bez oruđa za izrađivanje oruđa - ne bi bili sposobni uspješno loviti ili ribariti (ako bi uopće bili sposobni za to). A većina ih ne bi imala pojma koje su divlje biljke jestive. Ne bi znali načinuti ni odjeću ni sklonište."

"To je točno."

"Kad mladi ljudi vaše kulture završe školu, moraju odmah pronaći nekoga tko će im davati novac za kupnju stvari potrebnih za preživljavanje (ukoliko njihove obitelji ne nastave skrbiti za njih). Drugim riječima, moraju pronaći posao. Ti bi trebala biti sposobna objasniti zašto je tako."

Kimnula sam. "Zato jer je hrana pod ključem."

"Upravo tako. Želim da uvidiš povezanost između te dvije činjenice. *Budući* da nisu sposobni za samostalno preživljavanje, *moraju* se zaposliti.

Po tom pitanju nemaju mogućnost izbora, osim ako ne posjeduju vlastito bogatstvo. Moraju pronaći posao ili gladovati."

"Da, shvaćam."

"Uvjeren sam da si svjesna kako odrasle osobe u tvojem društvu oduvijek govore kako su vaše škole gotovo beskorisne. Najnaprednije su u povijesti svijeta, ali su ipak gotovo beskorisne. Kako vaše škole podbacuju u onome što se od njih očekuje, Julie?"

"Bože, ne znam. To me baš i ne zanima previše. Jednostavno se isključim kad ljudi počnu razgovarati o takvim stvarima."

"Ma, hajde, Julie. Ne moraš osobito pozorno slušati da bi to znala."

Uzduhnula sam. "Rezultati testova su loši. Škole svoje učenike ne pripremaju za posao. Ne pripremaju ih za dobar život. Neki bi vjerojatno rekli da bismo u školi *trebali* donekle razviti sposobnost samostalnog preživljavanja. Po završetku škole *trebali bismo* biti sposobni za uspjeh."

"Zato imate škole, zar ne? Djeca se školiju kako bi se pripremila za uspješan život u vašem društvu."

"To je točno."

Ishmael je kimnuo. "To poučava Majka Kultura, Julie. Doista, to je jedna od njezinih najvještijih obmana. Zato jer vaše škole, dakako, uopće ne postoje zbog toga."

"Pa, zbog čega postoje?"

"Trebalo mi je nekoliko godina da to dokučim. U tom stadiju još nisam bio vješt u otkrivanju tih obmana. Bio je to moj prvi pokušaj i bio sam prilično spor. Julie, škole postoje zbog regulacije dotoka mlađih suparnika na tržištu rada."

"Oh", rekla sam. "Shvaćam."

"Sjedinjene Američke Države su prije stotinu i pedeset godina još uvijek u velikoj mjeri bile poljoprivredno društvo, nije bilo razloga da se mlade ljudi nakon osme ili desete godine drži podalje od tržišta rada, pa nije bilo neuobičajeno da djeca u toj dobi napuste školu. Tek je neznatna manjina odlazila na koledž, studirati određenu struku. Međutim, uz sve veću urbanizaciju i industrijalizaciju to se počelo mijenjati. Osmogodišnje je školovanje do kraja devetnaestoga stoljeća bilo više pravilo nego iznimka. Kako su urbanizacija i industrijalizacija nastavile ubrzavati dvadesetih i tridesetih godina dvadesetoga stoljeća, dvanaest godina

školovanja postalo je pravilo. Nakon Drugog svjetskog rata, društvo je postalo izrazito nesklonodustajanju prije dvanaest godine školovanja, a razvilo se i vjerovanje da dodatne četiri godine studija više ne bi trebale biti povlastica elite. Svi bi trebali studirati, barem dvije godine. Je li tako?"

Podignula sam ruku i mahnula. "Imam pitanje. Čini mi se da bi urbanizacija i industrijalizacija trebale imati suprotan učinak. Umjesto da mlade ljude drži *podalje* od tržišta rada, sustav bi ih trebao nastojati dovesti *na* tržište rada."

Ishmael je kimnuo. "Da, to na površini zvuči uvjerljivo. Ali zamisli što bi se danas dogodilo kad bi čelnici vašeg obrazovnog sustava odlučili da srednjoškolsko obrazovanje više nije potrebno."

Nakon nekoliko sekundi razmišljanja rekla sam: "Da, shvaćam što želiš reći. Odjednom bi se dvadeset milijuna djece natjecalo za nepostojeće poslove. Stopa nezaposlenosti znatno bi porasla."

"To bi doslovec bila katastrofa, Julie. Vidiš, mlade ljude u dobi od četrnaest do osamnaest godina nije potrebno samo držati podalje od tržišta rada, već ih je potrebno i držati kod kuće, kao potrošače koji ne zarađuju."

"Što to znači?"

"Pripadnici te dobne skupine iz roditeljskih džepova izvlače golemu količinu novca - otprilike stotinu *miliardi* dolara godišnje - za knjige, odjeću, igre, novosti na tržištu, kompaktne diskove i slične stvari namijenjene *upravo* njima i nikome drugome. Mnoge goleme industrije ovise o potrošačima tinejdžerima. Vjerojatno si svjesna toga."

"Da, mislim da jesam. Samo o tome nikad nisam razmišljala na taj način."

"Kad bi se od tih tinejdžera odjednom očekivalo da zarađuju i kad više ne bi mogli izvlačiti milijarde dolara iz džepova svojih roditelja, industrije koje ovise o njima nestale bi preko noći, šaljući milijune ljudi na tržište rada."

"Shvaćam što želiš reći. Kad bi se četrnaestogodišnjaci morali sami uzdržavati, zarađeni novac ne bi trošili na Nike tenisice, igrice i kompaktne diskove."

"Julie, tinejdžeri su prije pedeset godina odlazili u kino gledati filmove namijenjene odraslima i nosili su odjeću namijenjenu odraslima. Glazba koju su slušali nije bila skladana i izvedena za njih; bila je to glazba skladana i izvedena za odrasle - a njezini autori bili su odrasle osobe poput

Colea Portera, Glenna Millera i Bennyja Goodmana. Da bi se pokorile prvim poslijeratnim modnim diktatima, tinejdžerice su nosile bijele, poslovne košulje svojih očeva. Takvo što se danas ne bi dogodilo."

"Nipošto."

Ishmael je nekoliko minuta šutio. A tada je rekao: "Prije nekog vremena spomenula si da slušate kako učitelj objašnjava donošenje zakona u Kongresu. Prepostavljam da ste u školi doista učili o tome."

"Jesmo. Na građanskom odgoju."

"Znaš li doista kako Kongres donosi zakon?"

"Nemam pojma, Ishmaele."

"Jeste li imali ispit o tome?"

"Uvjereni sam da jesmo."

"Jesi li prošla?"

"Dakako. Nikada ne padam na ispitima."

"Dakle, vjerojatno si 'naučila' kako Kongres donosi zakon, prošla si ispit o toj temi i odmah si sve zaboravila."

"Tako je."

"Znaš li dijeliti razlomke?"

"Mislim da znam."

"Reci mi primjer."

"Pa, da vidimo. Imaš pola pite i želiš je podijeliti na trećine. Svaki će komad biti šestina."

"To je primjer množenja, Julie. Jedna polovina puta jedna trećina jednak je jedna šestina."

"Da, u pravu si."

"Dijeljenje razlomaka vjerojatno ste učili u četvrtom razredu."

"Toga se maglovito prisjećam."

"Pokušaj se još jednom prisjetiti primjera dijeljenja razlomaka."

Pokušala sam, ali sam morala priznati da ne uspijevam.

"Ako polovicu pite podijeliš s tri, dobivaš šestinu pite. To je sasvim jasno. Ako polovicu pite podijeliš s dva, dobivaš četvrtinu pite. Ako polovicu pite podijeliš s jedan, što dobivaš?"

Blijedo sam zurila u njega.

"Ako polovicu pite podijeliš s jedan, dobivaš polovicu pite. Svaki broj podijeljen s jedan daje taj isti broj."

"Točno."

"Dakle, što dobivaš ako polovicu pite podijeliš s jednom polovicom?"

"Oho! Cijelu pitu?"

"Dakako. A što dobivaš ako polovicu pite podijeliš s jednom trećinom?"

"Tri polovice. Mislim. Pitu i pol."

"Tako je. U četvrtom razredu to tjednima pokušavate svladati, ali je to, dakako, previše apstraktno za učenike četvrtog razreda. No, pretpostavimo da si prošla na ispitu."

"Uvjereni sam da jesam."

"Dakle, naučila si onoliko koliko je bilo potrebno da prođeš na ispitu, a tada si odmah sve zaboravila. Znaš li zašto si to zaboravila?"

"Zaboravila sam zato jer... kome je to važno?"

"Upravo tako. Dijeljenje razlomaka zaboravila si zbog istog razloga zbog kojega si zaboravila kako Kongres donosi zakon, zato jer ti to znanje ne koristiš u svakidašnjem životu. Zapravo, ljudi malokad pamte ono što im ne koristiš."

"To je točno."

"Koliko si upamtila od onoga što si prošle godine naučila u školi?"

"Rekla bih, gotovo ništa."

"Misliš li da se po tom pitanju razlikuješ od drugih učenika u svojem razredu?"

"Nipošto."

"Dakle, većina vas nije upamtila gotovo ništa od onoga što iz godine u godinu učite u školi."

"Točno. Očito svi znamo čitati, pisati i svladali smo jednostavnu aritmetiku - ili barem većina to zna."

"Što je sasvim dobar dokaz, nije li? Čitanje, pisanje i aritmetika vam, doista, koristeš u životu."

"Da, to je točno."

"Evo zanimljivog pitanja, Julie. Očekuju li vaši učitelji da čete upamtiti sve što ste naučili prošle godine?"

"Ne, mislim da ne očekuju. Očekuju da se sjetimo da smo *čuli* za to. Ako učiteljica spomene 'plimne sile', očekuje da svi kimnu i kažu: 'Da, to smo učili prošle godine'."

"Julie, razumiješ li kako djeluju plimne sile?"

"Pa, znam što su. Ali uopće ne razumijem zašto se oceani istodobno podignu na obje strane Zemlje."

"Ali to nisi spomenula učiteljici."

"Naravno da nisam. Mislim da sam na ispitu imala 97 bodova. Rezultata se sjećam bolje nego teme."

"Ali sada možeš shvatiti zašto doslovce godine svojega života provodite u školi učeći ono što ćete zaboraviti čim prođete ispit."

"Mogu?"

"Možeš. Pokušaj!"

Pokušala sam. "Moraju nam dati *nešto* čime ćemo se baviti tijekom godina u kojima nas drže podalje od tržišta rada. I to nešto mora izgledati dobro. Mora se doimati s-t-v-a-a-r-n-o korisnim. Ne mogu nam jednostavno dopustiti da dvanaest godina pušimo travu i zabavljamo se."

"Zašto ne, Julie?"

"Zato jer to ne bi izgledalo dobro. Svemu bi došao kraj. Tajna bi izašla na vidjelo. Svi bi znali da ondje samo ubijamo vrijeme."

***

"Kad si govorila o svemu što ljudi prigovaraju vašim školama, spomenula si da slabo pripremaju mlade ljude za zapošljavanje. Što misliš, zašto su u tome toliko loše?"

"Zašto? Ne znam. Nisam sigurna ni da razumijem pitanje."

"Pokušaj o tome razmisli na moj način."

"Oh", rekla sam. U tri minute nisam uspjela domisliti više od toga. Tada sam priznala da nemam pojma kako bih o tome razmišljala na njegov način.

"Što ljudi misle o neuspjehu škola, Julie? To će uputiti prema učenju Majke Kulture."

"Ljudi misle da su škole manjkave. Pretpostavljam da to misle."

"Pokušaj domisliti nešto u što ćeš biti uvjerenija, nemoj nagađati."

Nakon kraćeg razmišljanja rekla sam: "Djeca su lijena, a škole su manjkave i nedovoljno financirane."

"Dobro. Upravo to govori Majka Kultura. Što bi škole učinile kad bi imale više novca?"

"Kad bi škole imale više novca, mogle bi zaposliti bolje učitelje ili ih plaćati više jer pretpostavljam da se smatra kako bi više novca učitelje potaknulo raditi bolje."

"A što je s lijrenom djecom?"

"Kad bi škole bile bolje financirane, dio novca trošile bi na nove naprave, bolje knjige i ljepše tapete pa djeca ne bi bila lijena kao prije. Otprilike tako."

"Dakle, pretpostavimo da iz tih novih i boljih škola izađu novi i bolji ljudi. Što tada?"

"Ne znam. Mislim da je njima lakše pronaći posao."

"Zašto, Julie?"

"Zato jer posjeduju bolje vještine. Posjeduju ono što poslodavci žele."

"Odlično. Dakle, Johnny Smith neće morati pakirati namirnice u robnoj kući, zar ne? Može se prijaviti za radno mjesto pomoćnika upravitelja."

"To je točno."

"I to je sjajno, nije li?"

"Da, mislim da jest."

"Ali znaš, stariji brat Johnnya Smitha završio je školu prije četiri godine, prije no što su škole poboljšane."

"T?"

"Potražio je posao u robnoj kući. Ali budući da ne posjeduje vještine, morao je započeti na pakiranju namirnica."

"Oh, točno."

"A sada, nakon četiri godine, želi se prijaviti za radno mjesto pomoćnika upravitelja."

"Ups", rekla sam.

"A tu je i Jennie Jones, koja je također završila novu i bolju školu. Ona ne mora prihvati skroman posao administrativne pomoćnice u knjigovodstvenoj tvrtki. Može odmah biti voditeljica ureda. I to je sjajno, nije li?"

"Za sada jest."

"Ali njezina je majka prije nekoliko godina ponovno počela raditi, a budući da ne posjeduje vještine, morala je započeti na skromnom radnom mjestu administrativne pomoćnice u toj knjigovodstvenoj tvrtki. A sada je spremna za promaknuće na radno mjesto voditeljice ureda."

"Loše."

"Što misliš, kako će se ljudima svidjeti vaše nove i bolje škole koje učenike pripremaju za bolje poslove?"

"Neće im se svidjeti."

"Znaš li sada zašto škole učenike loše pripremaju za rad?"

"I te kako. Mladi ljudi po završetku škole moraju početi s dna ljestvice."

"Dakle, uviđaš da vaše škole čine *upravo* ono što želite da čine. Ljudi *zamišljaju* da bi htjeli da njihova djeca na tržište rada stignu s doista korisnim poslovnim vještinama, ali kad bi to uistinu bilo tako, ta bi djeca u potrazi za radnim mjestima konkurirala svojoj starijoj braći i roditeljima, što bi bilo katastrofalno. A kad bi mladi ljudi iz škola izlazili s boljim vještinama, tko bi pakirao namirnice, Julie? Tko bi čistio? Tko bi punio spremnike automobila gorivom? Tko bi arhivirao? Tko bi pekao hamburgere?"

"Pretpostavljam da bi se sve svelo na starost."

"Dakle, Johnnyju Smithu i Jennie Jones rekla bi da ne mogu dobiti željena radna mjesta - ne zbog toga što su drugi kvalificirani, već zato što su stariji."

"Tako je."

"Ima li tada smisla da Johnny i Jennie razvijaju vještine koje će im omogućiti obavljanje tih poslova?"

"Pa, ako po završetku školovanja posjeduju te vještine, barem će ih imati kad dođe njihovo vrijeme."

"Gdje su njihova starija braća i roditelji stekli te vještine?"

"Na radnom mjestu, pretpostavljam."

"Misliš: dok su pakirali namirnice, čistili, punili spremnike gorivom, arhivirali i pekli hamburgere?"

"Da, vjerojatno."

"A neće li tvoji učenici boljih škola steći iste vještine koje su njihova starija braća i roditelji stekli obavljajući te poslove?"

"Hoće."

"Dakle, što dobivaju time što će ih naučiti unaprijed ako će ih ionako naučiti na radnom mjestu?"

"Pretpostavljam da nitko nije u prednosti", rekla sam.

***

"Da vidimo sada možeš li dokučiti zašto iz vaših škola izlaze mladi ljudi nesposobni za samostalan život."

"U redu... Prije svega, Majka Kultura tvrdi da bi bilo besmisленo kad bi iz njih izlazili mladi ljudi s većom sposobnošću samostalnog preživljavanja -"

"Zašto, Julie?"

"Zato jer im nije potrebna. Primitivnim je ljudima svakako potrebna, ali civiliziranima nije. Učenje samostalnog življenja bilo bi traćenje vremena."

Ishmael mi je rekao neka nastavim.

"Kad bi ti vodio ovaj razgovor, vjerojatno bi pitao što bi se dogodilo kad bi iz škola izlazili novi, bolji mladi ljudi potpuno sposobni za samostalno preživljavanje."

Kimnuo je.

Neko sam vrijeme pokušavao iznaći odgovor na to pitanje. "Prvo što mi je palo na pamet jest da bi tražili poslove vodiča kroz divjinu ili takvo što. Ali, to je krajnje glupo. Zapravo želim reći da im, kad bi bili potpuno sposobni za samostalan život, radna mjesta *uopće* ne bi bila potrebna."

"Nastavi."

"Zaključavanje hrane ne bi ih držalo u zatvoru. Bili bi *izvan* njega. Bili bi *slobodni!*"

Ishmael je ponovno kimnuo. "Nekolicina bi, dakako, odabrala ostati u zatvoru - ali bi to bilo pitanje izbora. Usuđujem se reći da Donald Trump, George Bush ili Steven Spielberg ne bi bili skloni napustiti uzimateljski zatvor."

"Kladim se da bi ih bilo više. Kladim se da bi polovica ostala u zatvoru."

"Nastavi. Što bi se tada dogodilo?"

"Čak i kad bi polovica ostala u zatvoru, vrata bi bila otvorena. Ljudi bi pohitali van. Mnogo bi ih ostalo, ali bi mnogi izašli."

"Hoćeš reći da se zapošljavanje i rad do umirovljenja mnogima od vas ne doimaju kao raj."

"Naravno", rekla sam.

"Dakle, sada znaš zašto iz vaših škola izlaze ljudi potpuno nesposobni za samostalan život."

"Točno, shvaćam. Budući da nisu sposobni za samostalan život, moraju ući u sustav uzimatelske ekonomije. Unatoč tome što bi radije izašli iz nje, nemaju tu mogućnost."

"Ponavljam, važno je istaknuti da vaše škole, unatoč svim pritužbama, rade upravo ono što doista želite od njih, odnosno stvaraju radnike koji nemaju drugog izbora doli ući u vaš ekonomski sustav razvrstani u različite razrede. Onima koji završe srednju školu, u pravilu su suđena radnička zanimanja. Oni su možda inteligentni i daroviti kao i ljudi sa sveučilišnom diplomom, ali to nisu dokazali preživljavanjem još četiri godine studija - studija koji, najvećim dijelom, nije korisniji od prethodnih dvanaest godina školovanja. No, unatoč tome, sveučilišna diploma omogućava intelektualne poslove, koji su ljudima sa srednjom školom u pravilu nedostupni.

Ni u poslovnom ni u privatnom životu nije osobito važno što su intelektualci i radnici doista upamtili od svojega školovanja. Vrlo, vrlo malo njih će ikada morati dijeliti razломke, raščlaniti rečenicu, secirati žabu, analizirati pjesmu, dokazati poučak, raspravljati o ekonomskim stajalištima Jeana-Baptistea Colberta, definirati razliku između Spenserovih i Shakespeareovih soneta, opisati postupak donošenja zakona u Kongresu ili objasniti zašto se oceani pod utjecajem plimnih sila podižu na suprotnim stranama zemaljske kugle. Dakle, ako iz škole izađu nesposobni za sve to, to neće biti ni najmanje važno. Rad nakon diplome je očito

dručiji. Liječnici, odvjetnici, znanstvenici, učenjaci i ostali u stvarnom životu doista moraju primjenjivati ono što su naučili tijekom studija pa za taj mali postotak populacije školovanje uistinu ima i drugi smisao osim da ih drži podalje od tržišta rada.

Majka Kultura po tom pitanju obmanjuje govoreći da škole služe potrebama *ljudi*. No, zapravo služe potrebama vaše ekonomije. Iz škola *izlaze* mladi ljudi nesposobni živjeti bez radnih mjesta, ali ne posjeduju radne vještine, što savršeno odgovara potrebama ekonomije. Vaše škole ne iskazuju *manjkavost* sustava, već *potrebe* sustava, a te potrebe zadovoljavaju gotovo u potpunosti."

"Ishmaele", rekla sam i pogledi su nam se sreli. "Sve si to sam dokučio?"

"Da, tijekom nekoliko godina, Julie. Sporo razmišljam."

Školska ošamućenost, drugi dio

Ishmael me je upitao jesam li imala priliku promatrati odrastanje mlađega brata ili sestre, na što sam mu odgovorila da nisam.

"Tada iz iskustva ne možeš znati da su mala djeca najmoćniji strojevi za učenje u poznatom univerzumu. S lakoćom svladavaju onoliko jezika koliko se govori u njihovu domu. Nitko ih ne mora posjeti u učionicu te ih poučavati gramatici i vokabularu. Ne pišu zadaće, ne polažu ispite, ne dobivaju ocjene. Učenje materinjeg jezika uopće nije zadatak jer im je to, dakako, iznimno i odmah korisno te donosi nagrade.

Sve što naučiš tijekom tih ranih godina iznimno je korisno, trenutno uporabljivo i donosi velike nagrade, čak i ako je posrijedi tek svladavanje vještine puzanja, gradnje kule od kocaka, udaranja žlicom o lonac ili izazivanja zujanja u glavi pomoću prodornog krika. Učenje je za malu djecu ograničeno samo onime što su sposobna vidjeti, čuti, nanjušiti i uzeti u ruke. Taj poriv za učenjem nastavlja se i kad krenu u vrtić, barem neko vrijeme. Sjećaš li se što si naučila u vrtiću?"

"Ne, ne mogu reći da se sjećam."

"Rachel je to naučila prije dvadeset godina, ali sumnjam da je danas drukčije. Naučila je nazive primarnih i sekundarnih boja: crvena, plava, žuta, zelena i tako dalje. Naučila je nazive osnovnih geometrijskih oblika: kvadrat, krug, trokut. Naučila je očitavati vrijeme. Naučila je dane u tjednu. Naučila je brojati. Naučila je osnovne novčane jedinice: *penny, nickel, dime*, i tako dalje. Naučila je mjesece i godišnja doba. Logično je da će sva djeca steći ta saznanja, u školi ili drugdje, ali su ipak donekle korisna i vrijedna pa ih većina djece usvoji u vrtiću. Kad je Rachel sve to ponovila u prvom razredu, prešla je na zbrajanje, oduzimanje i svladavanje vještine čitanja (iako je čitala već s četiri godine). Posrijedi su također vještine koje djeci koriste i donose im nagrade. No, ne namjeravam na taj način razmotriti cijeli nastavni program. Želim reći da od vrtića do trećeg razreda većina djece svlada vještine koje su ljudima potrebne da bi se snalazili u vašoj kulturi: čitanje, pisanje i aritmetika. Djeca već u sedmoj ili osmoj godini primjenjuju te vještine i uživaju u tome. To je prije stotinu i pedeset godina bila osnovna građanska izobrazba. Sljedećih devet godina školovanja dodano je kako bi se mladi ljudi držali podalje od tržišta rada, a

u tom se razdoblju poučavaju vještine koje većini učenika nisu korisne i ne donose im nagrade. Primjeri tih vještina su zbrajanje, oduzimanje, množenje i dijeljenje razlomaka. Ni jedno se dijete (te velika većina odraslih osoba) nikada ne nađe u prilici da primijeni to znanje, ali je ono bilo na raspolaganju za uvođenje u nastavni plan i zato je uvedeno. Svladanje tih vještina traje mjesecima, a sve je to dobro jer služi svrsi popunjavanja vremena. Spomenula si druge predmete poput građanskog odgoja i geoznanosti, koji pružaju mnogo mogućnosti za vremenski zahtjevne aktivnosti. Sjećam se da je Rachel za neki od predmeta morala napamet naučiti glavne gradove svih saveznih država. Najzanimljiviji primjer te sklonosti opazio sam kad je Rachel bila u osmom razredu. Tada je naučila ispuniti obrazac za prijavu poreza, što u stvarnom životu neće morati učiniti još najmanje pet godina, a do tada će, naravno, zaboraviti sve o njemu, a i sam će se obrazac u međuvremenu znatno promijeniti. I dakako, svako dijete godinama uči povijest - narodnu, državnu, svjetsku, staroga vijeka, srednjovjekovnu, noviju - ali od toga upamte otprilike jedan posto."

"Pretpostavila bih da ćeš podržati poučavanje povijesti", rekla sam.

"I te kako ga podržavam. Podržavam poučavanje svega jer djeca žele znati sve. A po pitanju povijesti žarko žele doznati *kako je situacija postala ovakva kakva jest* - ali nitko u vašoj kulturi i ne pomišlja poučavati o tome. Djeca su umjesto toga opterećena milijunima imena, nadnevaka i činjenica koje 'bi trebala' znati, ali im ispare iz sjećanja čim prođu ispit. To je kao da četverogodišnjaku, koji želi doznati odakle dolaze mala djeca, date medicinski udžbenik od tisuću stranica."

"Da, to je potpuno točno."

"Ti ovdje, u ovim prostorijama, učiš povijest koja ti je *važna*. Nije li tako?"

"Jest."

"Hoćeš li je ikada zaboraviti?"

"Ne. To nije moguće."

"Djeca nauče sve što *žele* naučiti. U školi neće naučiti računati postotke, ali će s lakoćom naučiti računati prosjekte športskih rezultata (koji su, dakako, izraženi u postocima). U školi neće svladati informatiku, ali će za svojim računalima s lakoćom probiti i najsloženije računalne sustave zaštite."

"Istina, istina, istina."

***

"Ako pratiš prave novine, časopise ili televizijske emisije, barem jednom tjedno opazit ćeš izvješće o nekom novom planu ili projektu 'popravljanja' vaših škola. Govoreći o popravljanju škola, ljudi podrazumijevaju njihovo funkcioniranje za ljude umjesto zadržavanja djece dvanaest godina, nakon čega ih kao neveže mlade ljude puštaju na tržište rada. Da bi osmislili nešto što će funkcionirati za ljude, pripadnici tvoje kulture smatraju da moraju izmisliti nešto posve novo. Ne pada im na pamet da na taj način zapravo pokušavaju "izmisliti toplu vodu". Ako ti taj izraz nije poznat, "izmišljanje tople vode" znači mukotrpno nastojanje da se ponovi odavno ostvareno postignuće.

Obrazovni sustav među plemenskim narodima funkcioniра toliko dobro da ni od koga ne iziskuje trud, učenike ne suočava s teškoćama, a rađa mladim ljudima koji su besprijeckorno sposobljeni za zauzimanje svojega mesta u društvu. No, bilo bi pogrešno govoriti o njemu kao o sustavu ako očekuješ goleme zgrade u kojima rade čuvari i njihovi nadzornici pod upravom lokalnih ili regionalnih školskih odbora. Takvo što ne postoji. Taj je sustav potpuno nevidljiv i nematerijalan, a kad bi pripadnike plemena zamolila da ti ga objasne, ne bi znali čak ni o čemu govorиш. Pouka se među njima odvija neprestano i bez napora, što znači da su njezina funkcioniranja svjesni koliko su svjesni i funkcioniranja gravitacije.

Pouka se među njima odvija neprestano i bez napora, kao što se odvija u domu trogodišnjaka. Ako ga ne ograničite na krevetić ili ogradicu za igranje, učenje jednostavno ne možete izbjegći. Trogodišnjak je istraživačko stvorenje s tisuću ručica koje neprestanu istražuju na sve strane. On sve mora dodirnuti, pomirisati, okusiti, sve mora okrenuti naopačke, ustanoviti kako leti po zraku, ustanoviti kakvo je kad se proguta ili kad se umetne u uho. Četverogodišnjak nije manje gladan znanja, ali više ne mora ponavljati pokuse trogodišnjaka. On je već dodirnuo, pomirisao, okusio, naopačke okrenuo, lansirao i progutao sve što je trebao. Spreman je napredovati - kao i petogodišnjak, šestogodišnjak, sedmogodišnjak, osmogodišnjak, devetogodišnjak, desetogodišnjak i tako dalje. Ali to u vašoj kulturi nije dopušteno. Stvorilo bi prevelik nered. Dijete je od pete godine potrebno obuzdavati, sputavati te mu ne dopuštati da uči ono što želi učiti, već ono što vaši zakonodavci i sastavljači

nastavnih planova smatraju da bi 'trebalo' učiti, istim tempom kao i druga djeca njegove dobi.

U plemenskim društvima nije tako. Trogodišnjak je u plemenskom društvu slobodan istraživati svijet oko sebe koliko god želi, a ta će mjera biti drukčija u četvrtoj, petoj, šestoj, sedmoj ili osmoj godini. Jednostavno ne postoje ograde koje dijete drže ograničenim u određenoj dobi, ni jedna mu vrata nisu zatvorena. Ne postoji određena dob u kojoj 'bi trebalo' usvojiti određeno znanje. Na posljeku, djetetu je zanimljivo sve što odrasli čine pa s vremenom i neizbjegno samo želi pokušati činiti isto - ne nužno na isti način kao i svako drugo dijete, kao ni istoga tjedna ili iste godine. Julie, taj proces nije kulturnalni, već genetski. To znači da djeca ne *uče* oponašati svoje roditelje. Kako bi se takvo što moglo naučiti? Djeci je *prirođena* težnja oponašanja roditelja. *Rađaju se* sa željom da ih oponašaju, kao što se pačići izlegnu sa željom da slijede prvo pokretno biće koje opaze, a koje je najčešće njihova majka. A ti prirođeni porivi djeluju u djetetu... do kada, Julie?"

"Što?"

"Dijete žarko želi naučiti činiti sve što njegovi roditelji čine, ali ta želja nakon nekog vremena nestane. Kada?"

"Bože, kako bih ja to mogla znati?"

"Znaš to jako dobro, Julie. Ta želja nestaje s početkom puberteta."

"Oh", rekla sam. "Doista."

"Početak puberteta označava završetak djetetova naukovanja kod roditelja. Označava kraj samoga djetinjstva. Ni to nije kulturnalna, već genetička prekretnica. U plemenskim se društvima mlada osoba u pubertetu smatra spremnom za uvođenje u odraslu dob - i *mora* biti uvedena u odraslu dob. Više ne možeš očekivati da će oponašati odrasle. Ta je želja nestala i ta je životna faza završila. Plemenska društva to obilježavaju obredom, tako da svima bude jasno. 'Ovi su ljudi jučer bili djeca. Danas su odrasle osobe. I to je to.'

Genetička priroda te preobrazbe očita je u vašoj nesposobnosti da je ukinete kulturnalnim sredstvima - zakonima i obrazovanjem. Donijeli ste zakon koji neograničeno produljuje djetinjstvo i redefinirali ste odraslu dob kao moralnu povlasticu koju si u konačnici možete isključivo sami dodijeliti, temeljem krajnje nejasnih kriterijeva. U plemenskim kulturama djeca postaju odrasle osobe, kao što predsjednici postaju predsjednici, a u

svoju odraslu dob ne sumnjuju kao što ni George Bush ne sumnja u svoju predsjedničku ulogu. No, većina odraslih osoba u tvojoj kulturi nikada nije potpuno sigurna kada je prešla tu granicu - i je li je *uopće* uspjela prijeći."

"To se doima točnim", rekla sam. "Mislim da sve to mora biti u vezi s bandama."

"Dakako. Uvjeren sam da to možeš sama dokučiti."

"Rekla bih da se djeca u bandama bune protiv zakona koji beskonačno produljuje dječju dob."

"Bune se, ali dakako, ne svjesno. Jednostavno im nije podnošljivo živjeti pod tim zakonom; ne podnose to što se od njih traži da zanemare prirodni poriv koji im govori da su odrasle osobe. Naravno, bande su najbrojnije u relativno prikraćenim skupinama. Druge su skupine nagrađene dovoljno da su spremne još nekoliko godina živjeti bez povlastica odraslih. U bandama završavaju djeca koja za to ne dobivaju baš nikakve nagrade - ili barem ne dobivaju nagrade do kojih im je stalo." "Da, to je točno."

***

"Malo sam skrenuo s puta. Želio sam ti pokazati primjer obrazovanja koje funkcionira za *ljude*. Funkcionira vrlo jednostavno, bez troškova, bez napora, bez administracije bilo koje vrste. Djeca jednostavno idu kamo žele i provode vrijeme s kim god žele kako bi naučila ono što žele naučiti, u vrijeme kada to žele naučiti. Obrazovanje se može razlikovati od djeteta do djeteta. Zašto bi, za ime svijeta, bilo isto? Nije važno da svako dijete primi cijelo naslijede, već je važno da ga primi svaki *naraštaj*. A prima se bez iznimke; to dokazuje činjenica da društvo nastavlja funkcionirati iz naraštaja u naraštaj, što ne bi bilo moguće kad njegovo naslijede ne bi bilo prenošeno dosljedno i potpuno, s naraštaja na naraštaj".

Iz naraštaja u naraštaj mnoge se pojedinosti prirodno izostavljaju. Ogovaranje nije nasljeđe. Događaji od prije pet stotina godina ne pamte se kao događaji od prije pedeset godina. Ali svi znaju da se izgubi, potpuno i nepovratno, sve ono što se ne prenese mlađem naraštaju. No, ono najvažnije se uvijek prenosi - upravo zato što *jest* najvažnije. Primjerice, vještine izrade oruđa, koje su svaki dan potrebne, nikako se ne mogu zaboraviti - upravo zbog toga što se svaki dan primjenjuju, a djeca ih usvajaju onoliko rutinski koliko djeca vaše kulture uče koristiti telefon ili daljinski upravljač. Današnji čimpanze uče obrađivati i koristiti grančice za 'pecanje' mrava iz mrvinjača. Gdje god se ta praksa primjenjuje,

neizostavno se prenosi s naraštaja na naraštaj. To ponašanje nije genetsko, ali sposobnost *učenja* jest genetska."

Rekla sam mu kako se doima da se svim silama trudi reći nešto što baš ne dopire do mene. Na moje veliko iznenadenje, odjednom je poseguo za stakom celera i zagrizao je uz zvuk nalik pucnju iz pištolja. Neko je vrijeme žvakao prije no što je nastavio.

"Nekoć davno, ugledan stariji divlji plavokrili patak po imenu Titi sazvao je velik skup uglednih starijih pataka, koji će se održati na otoku Wight u Engleskom kanalu. Kad su se napokon okupili i smjestili, nešto manje ugledan divlji plavokrili patak po imenu Ooli izašao je pred njih kako bi održao uvodnu riječ.

Uvjeren sam da svi znate tko je Titi,' počeo je, 'ali za slučaj da ne znate, reći ču vam. On je nesumnjivo najveći znanstvenik našega vremena te najistaknutiji svjetski autoritet za pitanja ptičje migracije koju je proučavao duže i dublje od bilo koje druge divlje patke u povijesti, plavokrile ili druge vrste. Ne znam zašto nas je sada sazvao na ovom mjestu, ali ne sumnjam da ima i te kako dobre razloge za to.' Tako je Ooli predao riječ Titiju.

Titi se malo narogušio kako bi privukao pozornost, a tada je rekao: 'Došao sam ovamo kako bih vam prenio novost presudno važnu za podizanje našega podmlatka'. Dakle, Titi je tom najavom, doista, privukao pozornost svih prisutnih, na što su ga patke obasule pitanjima o tome što nije u redu s metodom podizanja pačića koja je za plavokrile divlje patke funkcionalna tijekom nebrojeno mnogo naraštaja.

'Shvaćam i uvažavam vašu ogorčenost', odvratio je Titi kad ih je napokon uspio utišati. 'Ali, da biste razumjeli što želim reći, morate shvatiti i uvažiti da se ja znatno razlikujem od vas. Kao što je rekao moj stari prijatelj Ooli, ja sam najistaknutiji svjetski autoritet za pitanja ptičje migracije. To znači da posjedujem temeljito teoretsko znanje o procesu koji vi doživljavate bez razmišljanja i rutinski. Vrlo jednostavno rečeno, svake godine u proljeće i jesen osjetite određen nemir koji na posljeku smirujete leteći preko Engleskog kanala u ovom ili onom smjeru. Nije li to točno?'

Svi su se prisutni morali složiti s time, pa je Titi nastavio. 'Ne osporavam činjenicu da neodređen osjećaj nemira služi osnovnoj svrsi pokretanja, ali ne biste li željeli da životima vaše djece upravlja nešto pouzdanije od neodređenog osjećaja nemira?'

Kad su ga zamolili da objasni, rekao je: 'Kad biste raspolagali dubokim uvidima kojima raspolažu znanstvenici poput mene, uvidjeli biste koliko se nevjerljivo često kolebate tjedan ili deset dana, neodlučno krećete, letite u ovom ili onom smjeru, polijećete kao da ste doista odlučili otploviti, ali se vraćate nakon petnaest ili čak trideset kilometara. Uvidjeli biste koliko vas kreće i - leteći u pogrešnom smjeru - preleti udaljenost koja bi činila cijeli put!'

Patke u publici uz nemireno su mahale krilima i rogušile se kako bi prikrile nelagodu. Znale su da Titi govori istinu (i to, doista, *jest* istina - ne samo za divlje patke već za ptice selice općenito), ali su se zaprepastile doznavši da je netko *primijetio* to smušeno ponašanje. Upitale su kako bi se mogle usavršiti.

'Pačiće moramo poučiti sastavnica optimalnog rasporeda migracija. Moramo ih pripremiti za opažanje pogodnih uvjeta i izračunavanje najboljeg trenutka za polazak.'

'Ali čini se da ti, kao znanstvenik, to već znaš', rekao je jedan od slušatelja. 'Ne bi li nam jednostavno mogao *reći* kad valja krenuti?'

To bi bilo krajnje bedasto', odvratio je Titi. 'Ne postoji način da odjednom budem posvuda i izvodim sve te važne proračune. Sami ih morate izvesti tamo gdje jeste, uzimajući u obzir specifične uvjete s kojima ste suočeni.'

U uobičajenim okolnostima nije lako čuti kako divlja patka uzdiše, ali je jato divljih pataka na te riječi odgovorilo silnim uzdahom. No, Titi je nastavio: 'Hajde, hajde, nije to baš toliko teško. Jednostavno morate shvatiti da migracija postaje prednost kad je pogodnost trenutnog staništa slabija od pogodnosti ciljanog staništa puta ono što je poznato kao migracijski čimbenik, a zapravo je mjera opsega u kojem će se dio vašega reproduktivnog uspjeha, koji je pod vašim izravnim nadzorom, smanjiti poradi te migracije. Svjestan sam da vam to u ovom trenutku možda zvuči pomalo nerazumljivo, ali će vam uz nekoliko definicija i matematičkih formula biti sasvim jasno.'

Dakle, te su patke bile mahom obične ptice pa nisu mogle ni zamisliti suprotstavljanje tako cijenjenom i uglednom autoritetu, koji je o migracijama očito znao mnogo više od njih. Smatrali su da nemaju drugog izbora doli složiti se s planovima koji su tako Očito osmišljeni za njihovo dobro. Uskoro su počeli duge večernje sate provoditi sa svojim pačićima pokušavajući shvatiti i objasniti im pojmove poput plana puta,

navigacijskih mehanizama, stupnja povratka te stupnjeva disperzije i konvergencije. Umjesto da se veselo igraju na jutarnjem suncu, pačići su učili infinitezimalni račun, matematičku operaciju koju su u sedamnaestom stoljeću domislila dva glasovita plavokrila patka po imenu Leibniz i Newton, i koja omogućava diferenciranje i integriranje funkcija s jednom ili više varijabli. Svi su pačići za samo nekoliko godina morali naučiti izračunavati varijable troškova migracija za fakultativne i obligatne migracije. U proračun migracijskih pragova ulaze vremenski uvjeti, smjer i brzina vjetra, pa čak i tjelesna težina te postotak masnoga tkiva.

Početni neuspjesi novog obrazovnog sustava bili su ogromni, ali ne i neočekivani. Titi je predvidio da će migracijski uspjeh u prvih pet godina programa zapravo biti slabiji od uobičajenog, ali će u sljedećih pet godina doseći i nadmašiti tu razinu. Ustvrdio je kako će za dvadeset godina više divljih pataka migrirati uspješnije no ikada do tada. Ali kad su patke ponovno počele migrirati uspješno kao prije, ispostavilo se da ih većina lažira izračune - da samo slijede svoje instinkte te podatke prilagođavaju ponašanju umjesto da ponašanje prilagođavaju podacima. Kad su uvedena stroga nova pravila kako bi se spriječio takav oblik varanja, migracijski se uspjeh znatno smanjio. Na posljetku je zaključeno da obični roditelji nisu sposobni poučavati djecu nečemu toliko složenom kao što je migracijska znanost. Tak vo što je bilo potrebno prepustiti stručnjacima. Stoga su pačiće u ranoj dobi odvajali od gnijezda i predavali ih na skrb novom kadru stručnjaka, koji su mlade snage razvrstavali u brutalno natjecateljske jedinice namećući im visoke kriterije, jednako ispitivanje i strogu disciplinu. Određena mjera nepovoljnih reakcija na taj novi režim se očekivala i uskoro se ostvarila u obliku kroničnog izostajanja s obuke, nesnošljivosti, depresije i suicida među pačićima. Novi kadrovi nadzornih časnika, čuvara, psihoterapeuta i savjetnika mukotrpljeno su nastojali održavati nadzor nad situacijom, ali su pripadnici jata uskoro počeli bježati poput stanara goruće zgrade (jer Titi i Ooli nisu bili toliko ludi da bi mislili kako jato mogu silom držati na okupu).

Nakon što su ta dva stara prijatelja pogledom otpratila posljednje pripadnike jata koji su se vinuli prema nebnu, Ooli je odmahnuo glavom i upitao se gdje su pogriješili. Titi se uzrujano narogušio i rekao: 'Pogriješili smo u tome što smo zanemarili veliku istinu: da su divlje patke glupe i lijene i nemaju ništa protiv toga da ostanu takve'."

***

"Problemi vezani uz migraciju - kada krenuti, kojim putem poći, koliko daleko letjeti, kada stati - daleko nadmašuju mogućnosti računalnog rješavanja, ali ih rutinski rješavaju ne samo bića relativno velikih mozgova kao što su ptice, kornjače, sobovi, medvjedi, daždevnjaci i lososi već i biljne uši, ušenjaci, plošnjaci, komarci, žičnjaci i puževi balavci. Njih nije potrebno poučavati tome. Shvaćaš li?"

"Dakako."

"Milijuni godina prirodne selekcije iznjedrili su bića sposobna za rješavanje tih problema na improviziran način koji nije savršen, ali doista funkcionira jer - gle čuda! - ta bića postoje. Jednako tako, milijuni godina prirodne selekcije iznjedrili su ljudska bića rođena sa silnom žudnjom da nauče sve što njihovi roditelji znaju, sposobna za učenje kojem doslovce ne možemo zamisliti granice. Trogodišnjaci koji odrastaju u domovima u kojima se govore četiri jezika, za nekoliko će mjeseci besprjekorno i s lakoćom svladati sva četiri jezika. Za to im nije potrebna škola. Ali za dvije godine..."

Podignula sam ruku. "Dopusti da ti pomognem, Ishmaele. Mislim da sam shvatila. Djeca će naučiti sve što *želete* naučiti, sve što mogu *iskoristiti*. Ali da bismo ih natjerali da uče ono što im *ne* koristi, moramo ih poslati u školu. Zato su nam potrebne škole. Potrebne su nam da bismo djecu prisilili na učenje onoga što im ne koristi."

"I što zapravo ne nauče."

"Što zapravo, kad sve završi i kad zvono zazvoni, *nisu* naučili."

Odučavanje svijeta

"Ali", nastavila sam, "valjda ne želiš reći da bi prvotni sustav funkcionirao u suvremenom svijetu, zar ne?"

Ishmael je neko vrijeme razmišljao o tome, a tada je rekao: "Vaše bi škole funkcionirale savršeno da... što, Julie?"

"Da su ljudi bolji. Da su svi učitelji vrsni, a sva djeca pozorna, poslušna, marljiva i dovoljno dalekovidna da bi znala kako će im učenje školskog gradiva doista koristiti."

"Zaključili ste da ljudi neće biti bolji, niste uspjeli pronaći način da ih poboljšate i što umjesto toga činite?"

"Trošimo novac."

"Sve više, i više, i više i više novca. Ljude ne možete poboljšati, ali uvijek možete trošiti novac."

"To je točno."

"Kako nazivate sustav koji će funkcionirati samo ako ljudi u njemu budu bolji no što su ikada bili?"

"Ne znam. Postoji li naziv za to?"

"Kako nazivate sustav utedmeljen na prepostavci da će ljudi u tom sustavu biti bolji no što su ljudi ikada bili? Svi u njemu bit će dobri, velikodušni, obazrivi, nesebični, krotki, suosjećajni i miroljubivi. Kakav je to sustav?"

"Utopijski?"

"Tako je, Julie, utopijski. Svi su vaši sustavi utopijski. Demokracija bi bila raj - da su ljudi samo malo bolji no što su ikada bili. Dakako, i sovjetski je komunizam trebao biti raj - da su ljudi bili samo malo bolji no što su ikada bili. Vaš bi pravosudni sustav funkcionirao savršeno da su ljudi bolji no što su ikada bili. I naravno, vaše bi škole u istim uvjetima funkcionirale savršeno."

"I? Nisam sasvim sigurna na što ciljaš."

"Uzvraćam ti tvoje pitanje, Julie. Zar doista misliš da bi vaš utopijski obrazovni sustav mogao funkcionirati u stvarnom svijetu?"

"Shvaćam što želiš reći. Sustav koji *imamo* ne funkcioniра. Osim kao način da se mladi ljudi drže podalje od tržišta rada."

"Plemenski sustav jest sustav koji funkcioniра s ljudima onakvima kakvi jesu, a ne s onakvima kakve bismo željeli. Taj je krajnje praktičan sustav savršeno funkcioniрао stotinama tisuća godina, ali vi očito smatrate suludim pomisliti da bi mogao funkcioniрати i za vas, sada."

"Jednostavno ne shvaćam *kako* bi mogao funkcioniрати. Kako bi se moglo *postići* da funkcioniра."

"Najprije mi reci za koga vaš sustav funkcioniра, a za koga ne funkcioniра."

"Naš sustav funkcioniра za poslovni svijet, ali ne funkcioniра za ljude."

"A što ti tražiš?"

"Sustav koji funkcioniра za ljude."

Ishmael je kimnuo. Po pitanju ranog djetinjstva, vaš se sustav ne razlikuje od plemenskog sustava. Sa svojom se djecom jednostavno družite na obostrano ugodan način i kod kuće im dopuštate slobodu - uglavnom. Ne dopuštate im da se ljudaju sa stropne svjetiljke ili guraju viljuške u utičnice, ali su u svemu drugome slobodni istraživati što god žele. Četverogodišnjaci i petogodišnjaci žele otici dalje, što im je najčešće dozvoljeno u neposrednoj blizini njihova doma. Dopušteno im je posjetiti drugu djecu u zgradici ili ulici. U školi bi to bila pouka iz sociologije. Djeca u toj dobi počinju učiti da se obitelji razlikuju. Razlikuju se članovima, ponašanjem i načinom života. Potom ih šaljete u školu gdje su najveći dio dana pod nadzorom. Ali to se, dakako, ne događa u plemenskom sustavu. Djeca se u šestoj ili sedmoj godini počinju znatno razilaziti po pitanju sklonosti. Neki će se i dalje držati blizu doma, a drugi će..."

Mahnula sam. "Kako će naučiti čitati?"

"Julie, djeca su stotinama tisuća godina uspijevala naučiti ono što su željela i imala potrebu naučiti. Nisu se promijenila."

"Da, ali kako će naučiti čitati?"

"Uče čitati jednako kao što uče gledati, uz ljude koji imaju sposobnost vida. Jednako kao što su naučila govoriti, uz ljude koji govore. Drugim riječima, čitati uče uz ljude koji znaju čitati. Znam da si naučila ne vjerovati u taj proces. Znam da su te poučili kako je to najbolje prepustiti

'stručnjacima', ali je uspješnost stručnjaka zapravo vrlo dvojbena. Sjeti se da su pripadnici tvoje kulture, na ovaj ili onaj način, *tisućama godina* uspijevali naučiti čitati bez 'stručnjaka' koji bi ih tome poučavali. Činjenica je da djeca koja odrastaju u obiteljima čiji članovi znaju čitati, nauče čitati."

"Da, ali neka djeca ne odrastaju u obiteljima čiji članovi znaju čitati."

"Prepostavimo da dijete odrasta u obitelji čiji članovi ne čitaju upute za pripremu na pakiranjima hrane, ne čitaju poruke televizijskog programa, ne čitaju telefonske račune, u obitelji u kojoj su roditelji potpuno nepismeni. U obitelji u kojoj roditelji ne raspoznaaju čak ni novčanice od jednog i od pet dolara."

"U redu."

"Dijete u četvrtoj godini počinje proširivati svoja saznanja o životu. Hoćemo li prepostaviti da su svi njegovi bližnji potpuno pismeni? Mislim da bi to bilo pretjerano, ali ipak prepostavimo da je tako. U petoj se godini njegovi dosezi protežu još dalje, a mislim da bi bilo nerazborito prepostaviti da je cijelo njegovo susjedstvo potpuno pismeno. Dijete je okruženo pisanim porukama, obasuto je pisanim porukama - porukama koje ljudi oko njega razumiju, a osobito njegovi vršnjaci koji se, nimalo skromno, razmeću svojom izvrsnom stručnošću. Možda neće odmah naučiti čitati kao što čitaju studenti, ali djeca u toj dobi u vašim školama ionako tek uče abecedu. Dijete uči dovoljno. Uči onoliko koliko mu je potrebno znati. Neizostavno, Julie! Vjerujem da će toliko naučiti. Vjerujem da će uspjeti postići ono što djeca s lakoćom postižu već stotinama tisuća godina. A u toj dobi ima potrebu biti sposoban činiti sve ono što čine djeca s kojom se igra."

"Da, vjerujem."

"Kako se njegovi dosezi i dalje šire, u šestoj ili sedmoj godini poželjet će imati nešto novca u džepu, kao što ga imaju njegovi vršnjaci. Neće morati ići u školu da bi naučio razlikovati novčane jedinice. A zbrajanje i oduzimanje svladat će lako i prirodno, ne zato što je 'dobar u matematici', već zato što mu je potrebno dok napreduje prema vanjskom svijetu.

Sva su djeca općijena onime što njihovi roditelji rade izvan kuće. U našemu novom plemenskom sustavu roditelji će znati da je uključivanje djece u rad alternativa trošenju desetaka milijardi dolara godišnje na škole, koje su zapravo centri za zadržavanje. Ne govorim o pretvaranju djece u

šegrte - to je nešto posve drugo. Samo im omogućujemo pristup onome što žele doznati, a sva djeca žele doznati što njihovi roditelji rade kad izadu iz kuće. Kad se nađu u uredu, djeca čine isto što i kod kuće - otkrivaju sve tajne, istražuju svaki ormarić, dakako, uče upravljati svim uređajima: od žiga s nadnevkom do fotokopirnog aparata, od rezača do računala. A ako do tada još nisu naučila čitati, tada će to nedvojbeno naučiti jer je u uredu malo toga što mogu raditi ako ne znaju čitati. Time ne želim reći da bi djeci bilo zabranjeno pomagati. Djeci u toj dobi ništa nije draže od osjećaja da pomažu mami i tati - a ni to nije naučena, već genetska težnja.

U plemenskim je društвima normalno da djeca žele raditi zajedno s odraslima. Radni je krug ujedno društveni krug. Posrijedi nije izrabljivanje. Takvo što u plemenskom društvu ne postoji. Od djece se ne očekuje da će se ponašati kao radnici 'na traci', odrаđivati radno vrijeme. Kako će naučiti nešto ako im se ne dopusti da to *čine*?

Ali djeca vrlo brzo iscrpljuju mogućnosti radnih mjesta svojih roditelja, osobito ako se ondje neprestano ponavljaju isti poslovi. Ni jedno dijete neće dugo biti zaokupljeno slaganjem limenki na police u prodavaonici. Ostatak svijeta je na raspolaganju, a mi prepostavljamo da im ni jedna vrata nisu zatvorena. Zamisli što bi dvanaestogodišnjak sklon glazbi mogao naučiti u glazbenom studiju. Zamisli što bi dvanaestogodišnjak sklon životinjama mogao naučiti u zoološkom vrtu. Zamisli što bi dvanaestogodišnjak sklon slikanju mogao naučiti u slikarskom atelijeru. Zamisli što bi dvanaestogodišnjak sklon akrobacijama mogao naučiti u cirkusu.

Škole, dakako, ne bi bile zabranjene, ali bi učenike privukle samo one koje ih i sada privlače - umjetničke škole, glazbene i plesne škole, škole borilačkih vještina i tako dalje. Više škole nedvojbeno bi privlačile starije učenike - škole posvećene proučavanju, znanosti i učenim zvanjima. Važno je napomenuti da ni jedna od tih škola ne bi bila tek centar za zadržavanje. Sve bi bile posvećene pružanju onoga znanja koje učenici doista žele i koje namjeravaju primjenjivati.

Prepostavljam da bi uobičajeni prigovor bio da takav obrazovni sustav ne bi stvarao 'svestrane' učenike. Ali taj prigovor samo potvrđuje da pripadnici tvoje kulture nemaju povjerenja u vlastitu djecu. Zar djeca, uz slobodan pristup svemu u vašemu svijetu, ne bi bila obrazovno svestrana? Mislim da je takvo što besmisleno. Postala bi onoliko svestrana koliko bi to željela biti i ne bi se prepostavljalo da obrazovanje završava u

osamnaestoj ili u dvadeset i drugoj godini. Zašto bi tada moralo završiti? Te bi dobi izgubile obrazovno značenje. Zapravo, ispostavilo bi se da je vrlo malo onih koji žele biti svestrani. Zašto bi uopće težili tome? Ako ne želiš poznavati ništa drugo osim kemije, tesarstva, informatike ili forenzičke antropologije, nije li to samo tvoja stvar? Svaka specijalnost u svakom naraštaju nekako uspijeva pronaći kandidate koji će joj se posvetiti. Još nisam čuo da je neka specijalnost nestala zbog nedostatka kandidata koji bi joj se posvetili. Svaki naraštaj, na ovaj ili onaj način, iznjedri po nekoliko ljudi koji gore od želje za proučavanjem mrtvih jezika, koje zanima utjecaj bolesti na tijelo, koji žele otkriti tajne ponašanja štakora - što bi za plemenski sustav vrijedilo kao što vrijedi za vaš sadašnji sustav.

Ali dakako, nazočnost djece na radnom mjestu znatno bi smanjila učinkovitost i produktivnost. Iako je njihovo zatvaranje u obrazovne centre za zadržavanje strašno za djecu, nedvojbeno je vrlo pogodno za poslovni svijet. Opisani sustav neće zaživjeti među pripadnicima vaše kulture dokle god posao vrjednjujete više od ljudi."

***

"Dakle," rekla sam, "zalažeš se za nešto poput kućnog obrazovanja."

"Nimalo se ne zalažem za kućno školovanje, Julie. Školovanje bilo koje vrste za djecu je nepotrebno i kontraproduktivno. Djeci u petoj, šestoj, sedmoj ili osmoj godini školovanje nije potrebno ništa više no što im je potrebno u drugoj ili trećoj godini kad s lakoćom uče vrlo mnogo. Roditelji su u novije vrijeme uvidjeli uzaludnost slanja djece u standardne škole, na što su škole odgovorile: 'Pa, dobro, dopustit ćemo vam da djecu zadržite kod kuće, ali ste sasvim sigurno svjesni da ih je potrebno *školovati* jer se ne možete pouzdati da će sama naučiti ono što moraju naučiti. Provjeravat ćemo vas kako bismo se uvjerili da im ne dopuštate učiti samo ono što *žele* učiti, već da uče i ono što bi, prema mišljenju naših zakonodavaca i autora nastavnih planova, *trebali* naučiti.' Kućno školovanje bi u petoj ili šestoj godini moglo biti manje zlo u usporedbi sa standardnim školovanjem, ali se nakon te dobi više ne može smatrati manjim zlom. Djeci nije potrebno školovanje. Potreban im je pristup onome što žele naučiti - a to znači pristup svijetu izvan doma."

Rekla sam mu kako sam se dosjetila još jednog razloga zbog kojega ljudi ne bi prihvatali plemenski sustav. "Svijet je previše opasan. Stanovnici gradova u današnje vrijeme svojoj djeci ne bi dopustili lutati uokolo."

"Julie, rekao bih da većina urbanih poslovnih četvrti u današnje vrijeme nije mnogo opasnija od škola. Sudeći po onome što čitam, djeca su mnogo sklonija u školu donijeti smrtonosno oružje no što su to službenici u uredima. Malo je tvrtki kojima su potrebni čuvari u hodnicima kako bi direktore čuvali od napada radnika te kako bi radnike zaštitili od napada drugih radnika."

Moralu sam priznati da je u mnogočemu u pravu.

"Ali, ono najvažnije što želim da uvidiš jest da je vaš sustav utopijski. PlemenSKI sustav nije savršen, ali nije ni utopijski. Potpuno je izvediv, a njime biste godišnje uštedjeli desetke, ako ne i stotine milijardi dolara."

"Prepostavljam da je malo učitelja koji bi stali na tvoju stranu."

Ishmael je slegnuo ramenima. "Polovicom novca koji trenutno trošite mogli biste sve učitelje poslati u punu mirovinu."

"Da, to bi mogli prihvati. Ali znam da će ljudi o tome reći sljedeće: U našoj je neviđeno sjajnoj kulturi toliko mnogo toga što je potrebno naučiti da djecu *moramo* sve te godine držati u školi."

"Točno je da će to reći, a oni koji će to reći bit će u pravu utoliko što u vašoj kulturi, doista, *postoji* mnogo toga što valja naučiti i što se ne može naučiti ni u jednoj plemenSKOJ kulturi. Ali to nije u vezi s onime što želim reći. Vaša osnovna građanska izobrazba nije proširena s četiri na osam razreda zato da bi obuhvatila astronomiju, mikrobiologiju i zoologiju. S osam na dvanaest razreda nije proširena zato da bi obuhvatila astrofiziku, biokemiju i paleontologiju. S dvanaest na šesnaest godina školovanja nije proširena da bi obuhvatila egzobiologiju, fiziku plazme i kardiokirurgiju. Današnji mladi ljudi školu ne završavaju sa saznanjima o svim naprecima ostvarenim u proteklih stotinu godina. Kao i njihovi prapradjedovi prije stotinu godina školovanje završavaju s onoliko znanja koliko im je potrebno da bi počeli s dna ljestvice tržišta rada, pekući hamburgere, točeći gorivo i pakirajući namirnice. Samo je današnjim mladim ljudima potrebno mnogo više vremena da to postignu."

Bogatstvo na oduzimazeljski način

Sutradan, u nedjelju, htjela sam napisati zadaću prije no što podem k Ishmaelu pa je već bila sredina poslijepodneva kad sam stigla pred sobu 105. Već sam bila uhvatila za kvaku kad sam s druge strane vrata vrlo jasno čula: "Trebali bi ga imati bogovi".

Bezveznjak me je preduhitrio.

Otrprilike deset sekundi razmišljala sam o tome da pričekam neko vrijeme, ali sam tada odustala. Osjećajući se prilično sumorno, okrenula sam se i krenula kući.

Trebali bi ga imati bogovi.

Pitala sam se kakvom je razgovoru pripadao *taj* odgovor. Posrijedi očito nije bio razgovor o školskim sustavima i o učiteljskim mirovinama. Iako tema nije činila nikakvu razliku. Jednako bih se osjećala i da sam čula: "Trebale bi ga imati robne kuće" ili "Trebali bi ga imati Green Bay Packersi".

Shvaćate što želim reći - bila sam ljubomorna.

Prepostavljam da mislite kako *vi* ne biste bili.

"Julie, zanima me možeš li proniknuti u bit poruke koju ti upućujem", rekao je Ishmael kad sam se u srijedu napokon uspjela vratiti. "Zanima me shvaćaš li što ti neprestano ponavljam na razne načine."

Kratko sam razmisnila i rekla: "Pokušavaš mi pokazati gdje je blago".

"Upravo tako, Julie. Ljudi tvoje kulture prepostavljaju da je riznica bila potpuno prazna kad ste vi prije deset tisuća godina došli i počeli stvarati civilizaciju. Prepostavljate da su prva tri milijuna godina ljudskog života znanju pridonijela samo vatrū i kameno oruđe. No, zapravo ste počeli *prazniti* riznicu odnoseći njezino najvrjednije blago. Željeli ste početi ni iz čega i izumiti sve, što ste i učinili. No, na žalost, osim proizvoda (koji funkcioniraju vrlo dobro), uspjeli ste izumiti vrlo malo toga što funkcioniра dobro - za ljude. Vaš sustav donošenja zakona za koje znate da će biti kršeni funkcioniira vrlo loše za ljude, ali koliko god pretraživali *svoju* riznicu, ne uspijivate pronaći sustav kojim biste ga zamijenili zato jer ste započeli odbacivanjem toga sustava. Ali, taj sustav još uvijek postoji, savršeno funkcionalan, u riznici Ostavitelja koju ti

opisujem. Vaš sustav kažnjava onih koji krše zakone, koji su osmišljeni da bi bili kršeni, za ljude funkcioniра vrlo loše, ali koliko god pretraživali svoju riznicu, ne uspijivate pronaći sustav kojim biste ga zamijenili zato jer ste započeli odbacivanjem toga sustava. Ali, taj sustav još uvijek postoji, savršeno funkcionalan, u riznici Ostavitelja koju ti opisujem. Vaš obrazovni sustav za ljude funkcioniра vrlo loše, ali koliko god pretraživali svoju riznicu, ne uspijivate pronaći sustav kojim biste ga zamijenili zato jer ste započeli odbacivanjem toga sustava. Ali, taj sustav još uvijek postoji, savršeno funkcionalan, u riznici Ostavitelja koju ti opisujem. Sve što sam ti opisao i što će ti opisati prije no što završimo, nalazilo se u riznici ostaviteljskih naroda koje ste pokorili i uništili. Svi su ti narodi znali koliko su vrijedne dragocjenosti koje ste vi pogazili. Mnogi od njih pokušali su vam pokazati njihovu vrijednost, ali u tome nisu uspjeli. Možeš li dokučiti zašto nisu?"

"Mislim da nisu zato jer... Mi bismo to gledali ovako: 'Pa, naravno da Sioux misle kako je njihov način života sjajan. Vrlo važno. Naravno da pripadnici plemena Arapaho misle da bismo ih trebali ostaviti na miru. Kako i ne bi?'"

"Točno. Ako ja uspijem dokazati vrijednost onoga što ste odbacili, to neće biti zato što sam pametniji od Ostavitelja vaše vrste, već zato jer *nisam jedan od njih.*"

"Shvaćam."

***

"Koju da ti vreću iz riznice danas otvorim?" upitao je.

"Oh", rekla sam. "Nisam očekivala takvo pitanje."

"Nisam ni mislio da jesu, Julie. Sjeti se nekog od vaših sustava koji ne funkcionišu dobro za ljude općenito, iako možda dobro funkcionišu za nekoga poput tebe. Sjeti se sustava s kojim se petljate i borite od samoga početka. Sjeti se još jednog primjera tople vode koju smatrate da morate ponovno izumiti. Sjeti se problema za koji ste uvjereni da ćete ga *jednoga dana* riješiti."

"Ciljaš li na neki točno određen sustav, Ishmaele?"

"Ne, ne tražim da pogaćaš. To su značajke svih sustava koje ste domislili kako biste zamijenili sustave odbačene na početku vaše revolucije."

"U redu. Pada mi na pamet jedan sustav sličan svemu tome, ali nisam sigurna da u riznici Ostavitelja postoji odgovarajuća vreća. Zapravo, sumnjam da postoji."

"Zašto, Julie?"

"Zato jer je to sustav koji primjenjujemo za zaključavanje hrane."

"Shvaćam. Budući da ostaviteljski narodi ne zaključavaju hranu, vjerojatno nemaju sustav za to."

"Tako je."

"Unatoč tome, nastavimo malo u tom smjeru. Nisam sasvim siguran da znam o kojem sustavu govorиш."

"Pa, govorim o gospodarskom sustavu."

"Shvaćam. Dakle, smatraš da gospodarski sustav Uzimatelja ne funkcioniра dobro za ljude općenito."

"Pa, za neke ljude očito funkcioniра sjajno. To je klišej. Šačica na vrhu napreduje poput odmetnika, potom je mnogo njih u sredini koji žive prilično dobro, i mnogo njih na dnu koji žive u bijedi."

"Socijalistički san težio je, ili teži, izjednačenju; ravnomjernoj rasподjeli dobara kako goleme količine ne bi bile u rukama nekolicine, dok mase gladuju."

"Mislim da je tako. Ali moram ti reći da o astronautici znam više nego o tome."

"Znaš dovoljno, Julie. Ne brini zbog toga... Kad su se pojavili problemi s raspodjelom dobara? Ili, da to pitanje postavim na drugi način. Kad su se nesrazmerno velike količine dobara počele koncentrirati u rukama malobrojnih na vrhu?"

"Bože, ne znam. Na pamet mi padaju prvi vladari koji su živjeli u velebnim palačama, dok su njihovi podanici živjeli kao čopori životinja."

"Nesumnjivo je da je doista bilo tako, Julie. Prve uzimateljske civilizacije pojavile su se potpuno razvijene u tom obliku. Po tom se pitanju ne opaža razvojno okljevanje. Čim se pojavi vidljivo bogatstvo - za razliku od hrane, odjeće i krova nad glavom - lako je predvidjeti kako će ono biti raspoređeno. Na vrhu će biti nekoliko silno bogatih, pod njima će biti nešto brojniji bogat sloj, te na dnu mnogo brojniji sloj trgovaca, vojnika, obrtnika, radnika, slugu, robova i siromaha. Drugim riječima: kraljevska obitelj, plemstvo i puk. Brojnost i sastav članstva slojeva

mijenjali su se tijekom stoljeća, ali je način raspodjele raspoloživog bogatstva ostao nepromijenjen. Gornja dva sloja tipično (i razumljivo) smatraju da sustav funkcioniра iznimno dobro i, dakako, da funkcioniра - za njih. Sustav je stabilan dokle god su gornja dva sloja prilično brojna kao što su, recimo, u Sjedinjenim Američkim Državama. Ali, u Francuskoj 1789. godine i u Rusiji 1917. godine bogatstvo je jednostavno bilo koncentrirano u premašno ruku. Shvaćaš li što želim reći?"

"Mislim da shvaćam. Revolucija se neće dogoditi ako većina ljudi smatra da žive prilično dobro."

"To je točno. Jaz između siromašnih i bogatih u tvojoj kulturi u današnje je vrijeme širi no što je i jedan egipatski faraon mogao zamisliti. Faraoni nisu ni u kojem slučaju mogli posjedovati raskoš koja je na raspolaganu vašim milijarderima. To je vjerojatno jedan od razloga zbog kojih su gradili piramide. Što su drugo mogli sa svojim novcem? Nisu mogli kupovati rajske otoke te do njih putovati privatnim mlažnjacima i goleminim jahtama."

"I te kako točno."

"Bogati pripadnici tvoje kulture slom sovjetskoga carstva shvaćaju kao jasno opravdanje kapitalističke pohlepe. Pretpostavlja se da su siromašni na taj način rekli kako bi radije živjeli u svijetu u kojemu mogu barem sanjati o bogatstvu nego u svijetu u kojemu su svi siromašni, ali manje-više *jednako* siromašni. Stari je poredak potvrđen i možete se nadati beskonačnoj budućnosti gospodarskog zadovoljstva ako ste, kao i uvijek, među imućnima. A ako niste, argument je sljedeći: 'Sami ste si krivi jer, na posljetku, u kapitalizmu svatko može biti bogat'."

"Vrlo uvjerljivo", rekla sam.

"Bogati su uvijek potpuno voljni ostaviti situaciju takvom kakva jest i ne stvarati nevolje pa ne shvaćaju zašto i drugi po tom pitanju ne mogu biti toliko obazrivi."

"Logično", rekla sam.

"Sada me zanima možeš li izdvojiti osnovni uzimateljski mehanizam bogaćenja."

"Zar nije isti za sve?"

"O, ne", rekao je Ishmael. "Ostaviteljski mehanizam bogaćenja znatno je drukčiji."

"Želiš da opišem uzimatejjski mehanizam bo gaćenja?"

"Tako je. Nije baš strašno nejasan."

Kratko sam razmisnila i rekla: "Pretpostavljam da se svodi na: 'Ja imam nešto što ti želiš, a ti mi daj ono što ja želim'. Ili je to previše pojednostavljeno?"

"Za mene nije, Julie. Uvijek radije počinjem od kosti nego da moram glodati do nje." Ishmael je to rekao vukući se po svojoj sobi kako bi uzeo blok i flomaster. Prelistao ga je tražeći praznu stranicu, a tada je tri minute pisao i zatim list pritisnuo o staklo kako bih ga vidjela.

"Ovo je prikaz biti vašega gospodarstva: stvaranje proizvoda kako bi se dobili proizvodi. Riječ *proizvod*, naravno, koristim u proširenom smislu, ali će svi u uslužnoj industriji dobro znati o čemu govorim kad spomenem njihov proizvod. Ljudi za svoje proizvode uglavnom dobivaju novac, a novac čini samo korak do proizvoda koji se njime mogu kupiti, a ljudi ne žele komadiće papira, već proizvode. Zahvaljujući našim prethodnim razgovorima, lako ćeš izdvojiti događaj koji je pokrenuo tu razmjenu proizvoda."

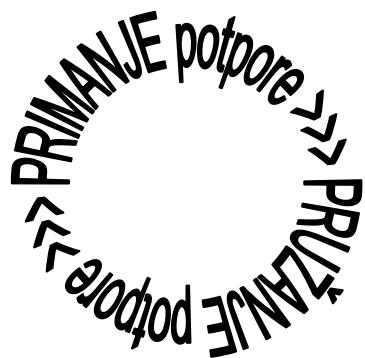
"Da. Zaključavanje hrane."

"Dakako. Prije toga nije bilo potrebno stvarati proizvode. Bilo je i te kako potrebno izraditi glinenu posudu, kameni oruđe ili košaru, ali nipošto nije bilo potrebe izraditi tisuće tih predmeta. Nitko nije bio u *poslu* lončarstva, u *poslu* izrade kamenog oruđa ili u *poslu* pletenja košara. Ali kad je hrana zaključana, sve se to odmah promjenilo. Hrana je jednostavnim činom zaključavanja pretvorena u proizvod - u temeljni proizvod vašega gospodarstva. Odjednom je onaj s tri posude mogao dobiti

tri puta više hrane od onoga tko je imao samo jednu posudu. Onaj s trideset tisuća posuda odjednom je mogao živjeti u palači, onaj s tri tisuće posuda mogao je živjeti u lijepoj kući, a onaj tko nije imao ni jedan lonac, morao je živjeti na ulici. Vaše je gospodarstvo utemeljeno kad je hrana zaključana."

"Dakle, želiš reći da plemenski narodi nemaju gospodarski sustav."

"Nipošto, Julie. Ovo je osnovna razmjena plemenskog gospodarstva." Otvorio je novi list u svojem bloku i načinio novi prikaz:

"Plemensko gospodarstvo ne održavaju proizvodi, već ljudska energija. To je osnovna razmjena, a ostvaruje se toliko neprimjetno da ljudi često pogrešno zaključe kako uopće nemaju gospodarski sustav, kao što pogrešno zaključuju da nemaju obrazovni sustav. Vi svake godine proizvedete i prodare stotine milijuna proizvoda da biste izgradili škole i platili učitelje koji će poučavati vašu djecu. Plemenski narodi isti cilj ostvaruju putem manje-više neprestane, nenametljive razmjene energije između odraslih i djece, koju gotovo i ne opažaju. Vi svake godine proizvedete i prodare stotine milijuna proizvoda da biste plaćali policiju koja provodi zakon i održava red. Plemenski narodi isti cilj ostvaruju tako što to rade sami. Provodenje zakona i održavanje reda nikada nije ugodna zadaća, ali za njih nije ni približno toliko važna kao što je za vas. Vi svake godine proizvedete i prodare bilijun proizvoda da biste plaćali upravna tijela koja su nevjerojatno neučinkovita i iskvarena - što dobro znate. Plemenski narodi sasvim učinkovito sami upravljaju bez potrebe da nešto proizvedu ili prodaju.

Sustav utemeljen na razmjeni proizvoda neizbjegno kanalizira bogatstvo prema manjini, a to neće ispraviti ni jedna promjena vlasti. Posrijedi nije manjkavost u sustavu, već mu je ta značajka svojstvena. To

nije ni u kakvoj vezi isključivo s kapitalizmom. Kapitalizam je tek najnoviji izraz zamisli koja se rodila prije deset tisuća godina, utemeljenjem vaše kulture. Revolucionari međunarodnog komunizma nisu prodrli ni približno dovoljno duboko da bi ostvarili željenu promjenu. Smatrali su da će vrtuljak zaustaviti ako uhvate sve konje. Ali konji, naravno, ne pokreću vrtuljak. Konji su tek putnici, kao i svi vi."

"Pod konjima podrazumijevaš vladare, vlade."

"Tako je."

"Kako tada *možemo* zaustaviti vrtuljak?"

Razmišljajući o tome, Ishmael je prebjao po svojim grančicama tražeći najbolju. Tada je rekao: "Pretpostavimo da nikada nisi vidjela vrtuljak i naišla si na jednoga koji se oteo nadzoru. Mogla bi skočiti na njega i pokušati ga zaustaviti povlačeći konjske uzde i vičući: 'Stani!'"

"Prepostavljam da bih mogla da sam se toga jutra probudila priglupa."

"A kad to ne bi upalilo, što bi učinila?"

"Sišla bih i pokušala pronaći prekidač."

"A ako ga ne bi opazila?"

"Mislim da bih tada pokušala dokučiti kako ta vražja stvar funkcioniра."

"Zašto?"

"Zašto? Zato jer ako nema prekidača, moraš otkriti kako to funkcioniра da bi ga mogao zaustaviti."

Ishmael je kimnuo. "Sada shvaćaš zašto ti pokušavam pokazati kako funkcioniira uzimatelski vrtuljak. Nema prekidača pa ćete morati ustanoviti kako funkcioniira da biste ga mogli zaustaviti."

***

"Maloprije si rekao da sustav utemeljen na razmjeni proizvoda uvijek koncentrira bogatstvo u malo ruku", rekla sam. "Zašto je tako?"

Nakon kraćeg razmišljanja Ishmael je rekao: "U vašoj je kulturi bogatstvo nešto što se može staviti pod ključ. Slažeš li se s time?"

"Mislim da se slažem. Osim možda u slučaju nečega poput zemlje."

"Kladim se da je potvrda o vlasništvu nad zemljom pod ključem", rekao je Ishmael.

"Istina."

"Vlasnik zemlje možda nikada nije kročio na nju. Ako ima potvrdu o vlasništvu, može je prodati nekome tko nikada neće kročiti na nju."

"Istina."

"Budući da vaše bogatstvo *može* biti pod ključem, *ono jest* pod ključem, a to znači da se gomila. Točnije, gomila se među ljudima koji *imaju* ključeve. Ovo će možda pomoći... Ako bogatstvo staroga Egipta zamisliš kao vidljivu tvar koju zemljoradnici, rudari, graditelji, obrtnici i drugi atom po atom izvlače iz zemlje, isprva ćeš vidjeti maglu koja se proteže cijelom zemljom. Ali ta magla bogatstva se kreće. Polako se zgušnjava i sužava u struju bogatstva koja teče ravno prema spremištima kraljevske obitelji. Ako bogatstvo srednjovjekovne engleske grofovije na isti način zamisliš kao vidljivu tvar, vidjet ćeš da se ujednačeno kreće prema sjedištu vojvode ili grofa. Ako na isti način zamisliš bogatstvo Amerike u devetnaestom stoljeću, vidjet ćeš da ujednačeno odlazi u ruke željezničkih magnata, tvorničara i financijaša. Svaka transakcija na nižoj razini pogurne malo bogatstva prema nekom Rockefelleru ili Morganu. Rudar koji kupi par cipela, na taj način odmah poveća Rockefellerovo bogatstvo jer dio toga novca pronađe put do tvrtke Standard Oil. Drugi mali dio pronađe put do Morgana putem njegovih željeznica. Bogatstvo u današnjoj Americi teče prema gore, prema istoj vrsti ljudi, iako se oni danas ne prezivaju Rockefeller i Morgan, već Boesky i Trump. O tome bi se, dakako, moglo reći još mnogo, ali jesam li ti ovime odgovorio na pitanje?"

"Jesi. Možda ne razumijem sljedeće. Ako postoji bogatstvo, gdje bi moglo biti nego u rukama pojedinaca?"

"Shvaćam što te zbumuje", rekao je kimajući. "Bogatstvo svakako mora biti u rukama pojedinaca, ali to nije ono što želim reći. Ne želim reći da bogatstvo stvoreno zahvaljujući proizvodima uvijek završava kod pojedinaca, već želim reći da uvijek završava u rukama *malobrojnih* pojedinaca. Ako bogatstvo proizlazi iz proizvoda, osamdeset posto uvijek će završiti u rukama dvadeset posto stanovništva. To nije svojstveno isključivo kapitalizmu. U svakom gospodarskom sustavu utemeljenom na proizvodima bogatstvo je u pravilu koncentrirano u rukama malobrojnih."

"Sada shvaćam. Ali, imam pitanje."

"Pitaj!"

"Što je s narodima poput Azteka ili Inka? Iz ono malo što znam, svakako bih pretpostavila da su hranu držali pod ključem."

"Potpuno si u pravu, Julie. Zamisao zaključavanja hrane nije rođena u Novom svijetu. Među narodima poput Azteka i Inka bogatstvo je također nezaustavljivo teklo u ruke malobrojnih bogataša."

"Pa, jesu li ti narodi bili Ostavitelji ili Uzimatelji?"

"Rekao bih da su bili između, Julie. Više nisu bili Ostavitelji, ali još nisu bili Uzimatelji jer im je nedostajala presudno važna sastavnica: doima se da nisu bili uvjereni kako bi svima na svijetu trebali nametnuti vlastiti način života. Primjerice, Asteci su imali teritorijalne ambicije, ali kad su vas pokorili, nije ih zanimalo kako živite."

Bogatstvo na ostaviteljski način

Bogatstvo stvoreno u plemenskom gospodarstvu ne iskazuje tendenciju otjecanja u ruke malobrojnih", rekao je Ishmael. "Razlog tomu nipošto nije činjenica da su Ostavitelji bolji ljudi od vas, već činjenica da oni posjeduju bitno drukčiju vrstu bogatstva. Njihovo se bogatstvo ne može *gomilati* - ne može ga se staviti pod ključ - pa se ne može ni koncentrirati u *bilo čijim* rukama."

"Nemam pojma što *jest* njihovo bogatstvo."

"Svjestan sam toga, Julie, i svakako namjeravam popraviti tu manjkavost. Zapravo, njihov se gospodarski sustav najlakše može shvatiti putem razmatranja bogatstva koje stvara. Promatrajući plemenske narode, ljudi tvoje kulture, dakako, ne opažaju nikakvu vrstu bogatstva, već vide samo siromaštvo. To je razumljivo budući da su oni sposobni razumjeti samo bogatstvo koje se može staviti pod ključ, a plemenski narodi nisu osobito zainteresirani za takvu vrstu bogatstva.

Najveće bogatstvo plemenskih naroda jest sigurnost svakoga člana od kolijevke pa do groba. Vidim da baš nisi zadržala veličajnošću tog bogatstva. Nedvojbeno nije zadržala i ne izaziva ushićenje, osobito (oprosti što će ovo reći) za nekoga tvoje dobi. No, stotine milijuna pripadnika tvoje kulture živi u dubokom strahu od budućnosti zato jer nigdje ne nalaze sigurnost. Strahuju da će ih nova tehnologija učiniti suvišnima, da će biti otpušteni kao višak, da će zbog nečije podlosti, protekcionaštva ili pristranosti izgubiti posao ili karijeru - to su samo neke od noćnih mora koje otežavaju san vaših radnika. Uvjerjen sam da si čula priče o otpuštenim radnicima koji su se vratili ubiti bivšega šefa ili suradnika."

"Dakako. Čujem barem jednu tjedno."

"Ti ljudi nisu ludi, Julie. Gubitak posla za njih je kraj svijeta. Za njih je to nalik smrtonosnom udarcu. Život je završen i nije im preostalo ništa osim osvete."

"Vjerujem."

"To je u plemenskom načinu života nezamislivo, Julie, ali ne samo zbog toga što plemenski narodi nemaju radna mjesta. Svaki član plemena

mora zarađivati za život, kao i svatko od vas. Sredstva za život ne padaju im s neba. Ali ni jednom članu nije moguće oduzeti sredstva za život. On ili ona ih imaju i to je to. To, dakako, ne znači da nitko nikada ne gladuje. Ali pripadnik plemena može biti gladan samo ako svi gladuju. Razlog tome također nije činjenica da su plemenski narodi nesebičniji, velikodušniji ili brižniji - ništa takvo. Shvaćaš li to?"

"Hoćeš reći, zašto netko gladuje samo ako svi gladuju? Ne znam. Mogu pokušati."

"Molim te, pokušaj!"

"U redu. Dakle, nemaju spremište u kojemu mogu uzeti hranu. Još nisam sasvim sigurna što želim reći."

"Polako."

"U filmovima je ovako. Recimo da su istraživači otišli na ekspediciju na Sjeverni pol ili takvo što. Brod im se zaledi i ne mogu se vratiti kako su planirali. Stoga se suočavaju s problemom preživljavanja. Hranu moraju raspoređivati vrlo pažljivo i vrlo poštено. Ali kad se približe iscrpljivanju zaliba, znaš što se ispostavi? Negativac ima spremljenu zalihu hrane koju ne želi dijeliti."

Ishmael je kimnuo.

"Dakle, u plemenskoj se zajednici to ne događa zato jer oni ne kreću sa zalihom hrane. Oni žive i jedu, a tada se dogodi nešto zbog čega je hrane sve manje. Dogodi se suša, požar ili nešto slično. Prvoga dana svi odlaze tražiti hranu i svi nalaze oskudnu količinu. Plemenski je poglavica gladan kao i svi drugi. Kako i ne bi bio kad nemaju spremište u koje bi on prvi mogao posegnuti? Svi traže hranu i skupljaju koliko god mogu, a ako netko pronađe više, najbolje što može učiniti jest podijeliti s drugima - ne zato jer je dobar čovjek, već zato što će svima, uključujući njega, biti bolje ako više ljudi bude na nogama i sposobno tražiti hranu."

"Sjajna analiza, Julie! Očito imaš smisla za to... To, dakako, nije svojstveno samo ljudima. Gdje god zatekneš životinje koje u skupinama traže hranu, opazit ćeš da je dijele - ne altruistično, već zato što im je to u interesu. S druge strane, uvjeren sam da su se neka plemenska društva udaljila od toga pristupa rješavanju problema gladi, društva u kojima je pravilo bilo 'Ako je hrane malo, nemoj je dijeliti već je gomilaj'. Ali takva plemena doista nisu opažena. Uvjeren sam da znaš zašto."

"Da. Zato jer bi se pleme s takvim pravilom raspalo. Barem mislim da bi."

"Naravno da bi, Julie. Preživljavaju ona plemena koja se drže zajedno po svaku cijenu, a ako je svatko za sebe, pleme prestaje biti pleme."

***

"Ovaj dio razgovora započeo sam rekvati da je najveće bogatstvo plemenskih naroda sigurnost svakog pripadnika, od koljevke pa do groba. Upravo je to bogatstvo razlog zbog kojega se pripadnici plemena drže zajedno. Kao što i sama uviđaš, nije moguće da jedan pripadnik plemena toga bogatstva ima više od drugih. To se bogatstvo ne može gomilati i ne može ga se staviti pod ključ.

Dakako, ne želim reći da je to blago neuništivo. Ono ostaje potpuno dokle god je pleme potpuno i zbog toga su se mnoga ostaviteljska plemena s vama borila do smrti. Uništavanje plemena za njegove je pripadnike značilo i osobnu smrt. Ne želim reći ni da ljudi nije moguće odmamiti od takve vrste bogatstva. To je moguće, a ako ne možeš jednostavno poslati vojnike i pobiti pleme, učinit ćeš to na sljedeći način. Mladi su osobito podložni primamljivosti uzimateljskog bogatstva, koje je očito sjajnije i opipljivije od njihovoga. Ako mlade uspiješ navesti da poslušaju tebe umjesto svojega naroda, na dobrom si putu da uništiš pleme jer što god stariji ne uspiju prenijeti mladima, gubi se njihovom smrću.

Živjeti bez straha među svojima bližnjima drugo je najveće bogatstvo plemenskih naroda. Ni to bogatstvo nije osobito raskošno, iako bi ga mnogi od vas nedvojbeno voljeli imati. Premda tu temu nisam proučavao, doima se da svaka anketa otkriva kako je strah od zločinačkog napada vaš najveći ili drugi najveći strah. U uzimateljskim društvima samo bogati žive slobodno od straha - ili relativno slobodno od straha. U plemenskim društvima svi žive slobodno od straha. Ali to, dakako, ne znači da se nikome ne dogodi ništa loše. To znači da je takvo što dovoljno rijetko da nitko ne živi iza zaključanih vrata i nitko ne nosi oružje očekujući da će ga uporabiti za obranu od bližnjih. Ni to, dakako, nije bogatstvo koje bi se moglo koncentrirati u nečijim rukama. Nije ga moguće gomilati ili staviti pod ključ.

Jednako je i s bogatstvom koje vama toliko silno nedostaje da ste, doista, jadni. U ostaviteljskom društvu nikada nećete biti prepušteni samostalnom hrvanju s teškim problemom. Imate autistično ili invalidno

dijete. To će biti shvaćeno kao plemenski teret - ali (kao i uvijek) ne zbog altruističnih razloga. Jednostavno nema smisla reći djetetovoj majci ili ocu: To je u potpunosti vaš problem. Ne opterećujte nas njime!" Imate roditelja koji postaje senilan. Ostatak plemena neće vam okrenuti leđa dok se borite s tim problemom. Ono zna da problem podijeljen s mnogima gotovo prestaje biti problem - i dobro znaju da će svi jednoga dana trebati takvu pomoć s kakvim problemom. Srce mi se para kad vidim koliko ljudi vaše kulture pate bez takvoga bogatstva. Osoba u kasnoj srednjoj dobi oboli od kakve strašne bolesti, ušteđevina toga para istopi se za nekoliko mjeseci, nekadašnji ih prijatelji odbace, nemaju više novca za lijekove i odjednom se nalaze u krajnje očajničkoj situaciji. Jedino rješenje za mnoge je zajednička smrt - milosrdno ubojstvo i samoubojstvo. Takve su priče uobičajene u vašoj kulturi, ali u ostaviteljskim društвима gotovo da i nisu čuli za njih.

U uzimateljskom sustavu svoje bogatstvo, pomno gomilano zahvaljujući proizvodima, koristiš za kupovanje potpore, koja je u ostaviteljskom sustavu besplatna. Kad se plemenski narod suoči s problematičnim pripadnikom, tjelesno sposobni pripadnici okupe se te zajedno učine što god je potrebno i taj je pristup vrlo djelotvoran. Vi, s druge strane, pokušavate izbjеći takav postupak pa ga pretvarate u proizvod. Utemeljite policiju, a zatim se natječete tko će imati najbolju (najbolje plaćenu, najbolje opremljenu i tako dalje). To očito ne djeluje unatoč tome što u tu svrhu iz godine u godinu trošite sve više novca, ali rađa situacijom u kojoj su bogati mnogo bolje zaštićeni od siromašnih. U ostaviteljskim društвима svi odrasli sudjeluju u poučavanju mladih, a pouka se odvija bezbolno i bespriјekorno. Vi, s druge strane, to nastojite izbjеći pa pouku pretvarate u proizvod, gradite škole, a zatim se natječete tko će imati najbolje (najbolje učitelje, najbolju opremu i tako dalje). Ni to također očito ne djeluje unatoč tome što u tu svrhu iz godine u godinu trošite sve više novca, ali rađa situacijom u kojoj se djeca bogatih školuju manje loše i najčešće ugodnije. Skrb za kronične bolesnike, ostarjele, invalide i mentalno bolesne - sve se to u ostaviteljskim društвима dijeli, a u vašim se društвимa pretvara u proizvod za koji se natječete pa bogati dobivaju najbolje, a siromašni su sretni ako uopće nešto dobiju."

Bio je to jedan od onih trenutaka u kojemu ni jedno od nas nije imalo što dodati. Tada sam rekla: "Voljela bih da mi to objasniš, Ishmaele. Nisam sasvim sigurna gdje smo bili i kamo smo stigli."

Ishmael se počeo po čeljusti prije no što je odgovorio. "Ako želite preživjeti na ovom planetu, Julie, pripadnici tvoje kulture morat će početi slušati svoje bližnje u zajednici života. Koliko god to zvučalo nevjerojatno, vi ne znate sve. I, koliko god zvučalo nevjerojatno, ne morate sve *izumiti*. Ne morate *izmisliti* stvari koje će funkcionirati, već samo morate posjetiti riznicu koja vas okružuje. Ne bi vas trebalo iznenaditi to što ostavitejski narodi uživaju u sigurnosti od kolijevke do groba. Na posljeku, vaši bližnji u zajednici života uživaju taj oblik sigurnosti u svim vrstama koje žive u zajednicama. Patke, morski lavovi, jeleni i srne, žirafe, vukovi, ose, majmuni i gorile (tek nekoliko od više milijuna vrsta) uživaju takvu sigurnost. Moramo prepostaviti da su pripadnici vrste *Homo habilis* uživali takvu sigurnost - kako bi inače opstali? Imamo li razloga posumnjati da su pripadnici vrste *Homo erectus* uživali takvu sigurnost ili da su je prenijeli svojim nasljednicima, vrsti *Homo sapiens*? Ne, kao vrsta pojavili ste se u zajednicama u kojima je sigurnost od kolijevke do groba bila pravilo, a to je pravilo vrijedilo tijekom razvoja *Homo sapiensa* sve do današnjeg vremena - u *ostavitejskim društvima*. Samo je u uzimateljskim društvima sigurnost od kolijevke do groba postala rijetkost, osobit blagoslov povlaštene manjine."

Ishmael je nekoliko sekundi proučavao izraz mojega lica te očito shvatio da mi još nije dovoljno objasnio.

"Julie, sanjarila si o obilasku univerzuma s ciljem otkrivanja tajni o tome kako valja živjeti. Ja ti pokazujem gdje te tajne možete otkriti na ovom planetu, među bližnjima u zajednici života."

"Shvacam... barem mislim. Prošle je godine u mojoj razredu bila djevojka koja je imala glasnik neke organizacije. Ne sjećam se naziva organizacije, ali se sjećam njezinog slogana, barem otprilike. Glasio je: 'Iscjeljujemo sebe, iscjeljujemo svijet'. Je li to ono o čemu govorиш?"

Ishmael je kratko promislio i rekao: "Bojim se da nisam osobito sklon 'iscjeliteljskom' pristupu vašim problemima, Julie. Niste bolesni. Šest milijardi vas svakog se jutra probudi i stane proždirati svijet. To nije bolest koju ste jedne večeri 'pokupili' sjedeći na propuhu. Iscjeljivanje uvijek podrazumijeva mogućnost neuspjeha; uvjeren sam da si toga svjesna. Aspirin katkad ublaži glavobolju, a katkad je ne ublaži. Kemoterapija katkad uništi rak, a katkad ga ne uništi. Ne možete si priuštiti poigravanje sa zamišljju 'samoiscjeljivanja'. Morate početi živjeti drukčije, i to što prije."

Manje nije uvijek više

Znaš," rekla sam, "mogao bi učiniti nešto što će mi znatno pomoći. Ne znam imam li pravo tražiti to, ali pokušat će."

Ishmael se namrštilo. "Jesam li ti dao razloga pomisliti da moj program nije podložan promjeni? Zar ti se doista doimam toliko krutim da ne bih bio sposoban prilagoditi se tebi?"

Ups, rekla sam samoj sebi, ali kad sam malo razmislila, odlučila sam da se ne bih trebala ispričavati. Rekla sam mu: "Vjerljivo već dugo nisi bio dvanaestogodišnja djevojčica koja razgovara s gorilom teškim pola tone".

"Ne shvaćam što moja težina ima s time", otresao se.

"Pa, dobro, sa stogodišnjim gorilom."

"Nisam stogodišnjak i težim manje od tri stotine kilograma."

"Dobri Bože", rekla sam. "Ovo počinje zvučati kao dijalog iz *Alice u zemlji čудesa*."

Ishmael se nasmijao i upitao me što bi mi pomoglo.

"Reci mi kakav bi, po tvojem mišljenju, svijet bio kad bismo doista 'počeli živjeti drukčije'."

"Posve opravdan zahtjev, Julie, pa ne shvaćam zašto si okljevala. Iz iskustva znam da mnogi ljudi na ovom mjestu pretpostavljaju da mislim na budućnost u kojoj ne bi bilo tehnologije. Lako vam je optužiti tehnologiju za sve probleme s kojima ste suočeni. Ali ljudska su bića rođeni tehnolozi, kao što su i rođeni lingvisti, i još nije pronađen ostaviteljski narod bez tehnologije. Međutim, kao i mnogi drugi vidovi ostaviteljskog načina života, njihova je tehnologija u pravilu gotovo nevidljiva očima koje su navikle na silno moćnu i složenu tehnologiju kao što je vaša. U svakom slučaju, nipošto vam ne zamišljam budućnost bez tehnologije."

Ljudi koji su navikli razmišljati na uzimateljski način, vrlo mi često kažu: 'Pa, ako uzimateljski način nije ispravan, koji način *jest* ispravan?' Ali dakako, ne postoji jedan jedini ispravan način življenja, kao što za ptice ne postoji jedan jedini ispravan način izgradnje gnijezda ili jedan jedini ispravan način pletenja mreže za paukove. Zato nipošto ne zamišljam

budućnost u kojoj će uzimateljska vladavina biti svrgнутa i zamijenjena drugom. To je potpuna besmislica. Što Majka Kultura nalaže?"

"0, joj", rekla sam. "Pretpostavljam da bi rekla kako ne moramo ništa učiniti."

Ishmael je odmahnuo glavom. "Poslušaj je, ne nagadaj! Maloprije si spomenula jedno njezino učenje o tome. Evo: 'Imaš neku nepoznatu i vjerojatno neizlječivu bolest; nikada nećeš točno ustanoviti što je posrijedi, ali možeš iskušati nekoliko lijekova. Iskušaj ovaj, a ako ne pomogne, iskušaj ovaj! Ako ni taj ne pomogne, iskušaj ovaj!' Ad infinitum."

"U redu, shvaćam što želiš reći. Dopusti da razmislim." Zatvorila sam oči i za otprilike pet minuta pojavila se maglovita zamisao. "Ovo bi moglo biti potpuno pogrešno", rekla sam. "Ovo bi moglo biti tek jednostavna istina, ali čujem sljedeće: "Dakako da možete spasiti svijet, ali vam se to neće nimalo svidjeti. Bit će doista bolno."

"Zašto će biti bolno?"

"Zbog svega čega ćemo se morati odreći. Ali, kao što kažem, to bi moglo biti tek jednostavna istina."

"Ne, to nije jednostavna istina, Julie. To je jednostavna laž Majke Kulture. Iako je Majka Kultura metafora, katkad se doista ponaša kao stvarna osoba. Što misliš, zašto bi rekla tu laž?"

"Želi nas odvratiti od promjena, pretpostavljam."

"Dakako. Njezina se zadaća u cijelosti svodi na održavanje postojećega stanja. To nije osobitost samo *vaše* Majke Kulture. Održavanje postojećega stanja zadaća je Majke Kulture u svakoj kulturi. I nipošto ne želim reći da je ta zadaća zlonamjerna."

"Shvaćam."

"Majka Kultura želi vas zaustaviti na samom početku i zato vas uvjerava da svaka promjena *mora* biti promjena na gore. Zašto bi svaka promjena za *vas* morala biti promjena na gore, Julie?"

"Ne shvaćam zašto si naglasio 'za vas'."

"Pa, zamisli afričke Bušmane umjesto vas. Bi li svaka promjena za njih bila promjena na gore?"

"Oh, shvaćam što želiš reći. Naravno, odgovor je ne. Za afričke Bušmane svaka bi promjena bila promjena na *bolje*, prema Majci Kulturi."

"Zašto"

"Zato jer je ono što imaju bezvrijedno. Stoga bi svaka promjena bila poboljšanje."

"Upravo tako. A zašto svaka promjena za vas mora biti promjena na gore?"

"Zato jer mi imamo savršenstvo. Od ovoga jednostavno ne može bolje pa će svaka promjena *ipso facto* biti promjena na gore. Jesam li dobro rekla - *ipso facto*?"

"Vrlo dobro, Julie. Iznenadilo me je koliko vas, doista, vjeruje da posjedujete savršenstvo. Bilo mi je potrebno neko vrijeme da shvatim kako to proizlazi iz vašeg neobičnog shvaćanja ljudske povijesti i evolucije. Velika većina vas evoluciju svjesno ili nesvjesno shvaća kao proces nezaustavljivog usavršavanja. Prema vašem shvaćanju čovjek je započeo kao krajnji jadnik, ali se pod utjecajem evolucije usavršavao i postajao sve bolji i bolji, dok jednoga dana niste nastali vi, sa svojim hladnjacima koji se sami odleđuju, mikrovalnim pećnicama, klimatizacijom, kamionetima i šest stotina kanala satelitske televizije. Zbog toga bi odricanje od bilo čega neizostavno predstavljalo korak natrag na putu ljudskoga razvoja. Stoga Majka Kultura taj problem izražava na sljedeći način: 'Spašavanje svijeta podrazumijeva *odricanje*, a odricanje podrazumijeva povratak u jadno stanje. Stoga...'"

"Stoga zaboravite odricanje."

"I, što je još važnije, zaboravite spašavanje svijeta."

"A što *ti* kažeš?"

"I ja kažem 'zaboravite odricanje'. O sebi ne biste smjeli razmišljati kao o bogatašima koji se moraju odreći dijela svojega bogatstva. O sebi biste trebali razmišljati kao o očajnički potrebitim ljudima. Je li ti poznato osnovno značenje riječi *bogatstvo* (*wealth*; prim. prev), Julie?"

"Nisam sigurna."

"Iz koje je riječi izvedena riječ *toplina*?"

"*Toplo*, naravno."

"Dakle, pokušaj! Iz koje riječi *proizlazi* riječ *bogatstvo*?"

"Dobro (well; prim. prev)?"

"Dakako. Riječ bogatstvo u korijenskom smislu nije istoznačnica za *novac*, već za *dobrostanje*. Po pitanju proizvoda ste, dakako, silno bogati, ali po pitanju ljudskoga bogatstva ste očajno siromašni. I zbog toga se ne biste trebali usredotočiti na odricanje. Kako možeš očekivati da će se prezreni na svijetu odreći bilo čega? To nije moguće. Naprotiv, morate se u potpunosti usredotočiti na *dobivanje* - ali ne tostera, Julie. Ne radioprijemnika. Ne televizora. Ne telefona. Ne CD-plejera. Ne igračaka. Morate se usredotočiti na dobivanje onoga što vam je očajnički potrebno kao *ljudskim bićima*. Od toga ste odustali; zaključili ste da to ne možete imati. Ali Julie, moj je zadatak pokazati da to nije točno. Ne morate odustati od onoga što vam je očajnički potrebno kao ljudskim bićima. Sve je to dostižno - ako znate gdje valja tražiti. Ako znate kako valja tražiti. A to je ono što si došla naučiti."

"Ali kako da to *učinimo*, Ishmaele?"

"Morate zahtijevati više za sebe, Julie - a ne manje. Po tom se pitanju razilazim s vašim bogomoljcima koji vas uglavnom potiču da budete hrabri, da izdržavate patnju i od života ne očekujete mnogo - te da bolje očekujete samo u sljedećem životu. Za sebe morate zahtijevati bogatstvo za koje su urođenički narodi širom svijeta spremni umrijeti. Za sebe morate zahtijevati bogatstvo koje su ljudska bića imala od početka i koje su stotinama tisuća godina uzimala zdravo za gotovo. Za sebe morate zahtijevati bogatstvo koje ste odbacili kako biste zavladali svijetom. Ali to ne možete zahtijevati od vođa. Vaši vođe vam to ne uskraćuju. Oni vam to ne mogu dati. U tome se morate razlikovati od revolucionara iz prošlosti, koji su moć upravljanja jednostavno željeli predati drugim ljudima. Svoje probleme ne možete riješiti promjenom vlasti."

"Da, ali od koga ćemo to zahtijevati ako ne od naših vođa?"

"Zahtijevajte to od sebe, Julie! Plemenско bogatstvo je energija koju pripadnici plemena predaju jedni drugima kako bi održavali pleme. Ta je energija neiscrpan, potpuno obnovljiv izvor."

Uzduhnula sam. "Još uvijek mi nisi rekao kako da to *učinimo*."

"Julie, ono što želite kao ljudska bića jest *dostupno*. To je poruka koju neprestano ponavljam. Vi to možete *imati*. To imaju ljudi koje prezirete kao divljake; pa zašto vi to ne biste imali?"

"Ali kako? Kako to možemo postići?"

"Najprije morate shvatiti da je *moguće* imati to. Gledaj, Julie, da biste odletjeli na Mjesec, morali ste shvatiti da je *moguće* sletjeti na Mjesec. Da biste načinili umjetno srce, morali ste shvatiti da je *moguće* stvoriti umjetno srce. Shvaćaš li to?"

"Da."

"Koliko je vas trenutno svjesno da su vaši preci živjeli životom koji je za ljude funkcionirao sasvim dobro? Ljudi koji su živjeli na taj način nisu se neprestano borili sa zločinom, ludilom, depresijom, nepravdom, siromaštvo i bijesom. Bogatstvo nije bilo koncentrirano u rukama malobrojnih sretnika. Ljudi nisu živjeli u strahu od svojih susjeda ili od budućnosti. Osjećali su se sigurno i *bili* su sigurni - na način koji je vama gotovo nezamisliv. Takav način života još uvijek postoji i još uvijek funkcionira jednako dobro kao što je uvijek funkcionirao, za ljude - za razliku od vašega načina koji funkcionira vrlo dobro za posao, ali vrlo loše za ljude. Koliko vas je svjesno svega toga?"

"Nitko", rekla sam. "Ili vrlo malo njih."

"Pa kako bi tada mogli početi? Da biste stigli na Mjesec, najprije ste morali shvatiti da je moguće stići na Mjesec."

"Dakle, što želiš reći? Da to nije moguće?"

Ishmael je uzdahnuo. "Sjećaš li se što sam tražio u oglasu?"

"Dakako. Učenika sa žarkom željom da spasi svijet."

"Tada prepostavljam da si ti došla ovamo zato jer posjeduješ tu želju. Zar si mislila da ćeš ti uručiti čarobni štapić? Ili automatsko oružje kojim ćeš pobiti sve zlikovce ovoga svijeta?"

"Nisam."

"Jesi li mislila da se ništa ne može učiniti? Jesi li mislila da ćeš doći ovamo, slušati neko vrijeme, a potom otići kući i ne učiniti ništa? Jesi li mislila da ja tako zamišljam spašavanje svijeta: ne činiti ništa?"

"Nisam."

"Julie, na temelju čega sam govorio što je *potrebno* učiniti? Što je potrebno učiniti da bi ljudi mogli početi shvaćati kako da dobiju bogatstvo za kojim toliko očajnički žude?"

Odmahnula sam glavom, ali to nije bilo ni približno dovoljno. Skočila sam sa stolca i raširila ruke. Ishmael me je znatiželjno gledao, kao

da sam napokon sišla s uma. Rekla sam mu: "Gledaj! Ne govorиш o spašavanju svijeta. Ne shvaćam te! Govoriš o spašavanju *nas*!"

Ishmael je kimnuo. "Shvaćam tvoju zbumjenost, Julie. Ali, evo kako stoje stvari. Ljudi tvoje kulture na putu su da ovaj planet učine nepogodnim za vlastiti život i za život milijuna drugih vrsta. Ako nastavite na taj način, život će se svakako nastaviti, ali na razinama koje ćete vi (na svoj oholi način) nedvojbeno smatrati daleko primitivnijim. Govoreći o spašavanju svijeta, ti i ja podrazumijevamo svijet kakav poznajemo - svijet u kojemu žive slonovi, gorile, klokanji, bizoni, losovi, orlovi, tuljani, kitovi i tako dalje. Shvaćaš li?"

"Dakako."

"U tom su smislu samo dva načina spašavanja svijeta. Jedan od njih je trenutno uništenje ljudske vrste - ne čekati da ga vi dovedete u stanje u kojemu neće biti pogodan za život. Ja ne znam kako bi se to postiglo, Julie. Znaš li ti?"

"Ne znam."

"Drugi način spašavanja svijeta jest spašavanje vas. Pokazati vam kako da postignete ono što vam je tako očajnički potrebno - *umjesto* uništavanja svijeta."

"Oh", rekla sam.

"To je moja bizarna teorija, Julie, da ljudi tvoje kulture svijet ne uništavaju zato jer su zli ili glupi, kao što poučava Majka Kultura, već zato jer su strašno, strašno prikraćeni - jer ne posjeduju ono što ljudska bića neizostavno moraju imati, bez čega jednostavno ne mogu nastaviti iz godine u godinu, iz naraštaja u naraštaj. Prema mojoj bizarnoj teoriji, kad bi ljudi mogli izabrati između uništavanja svijeta i posjedovanja onoga što doista duboko želete, izabrali bi potonje. Ali da bi to izabrali, moraju *uvidjeti* da imaju mogućnost izbora."

Uzvratila sam mu jedan od njegovih ozbiljnih, prodornih pogleda. "A ja bih im trebala pokazati da imaju tu mogućnost izbora. To želiš reći?"

"Upravo to, Julie! Nije li to ono što si željela učiniti u svojem sanjarenju? Svijetu izdaleka donijeti prosvjetljenje?"

"Da, to sam željela učiniti u svojem *sanjarenju*, naravno. Ali u stvarnom životu, ma daj, molim te! Ja sam tek dijete koje se pita kako će se ljubiti kad napokon krene u srednju školu."

"Shvaćam. Ali to nećeš zauvijek ostati. Bez obzira na to jesи li toga svjesna ili nisi, ovamo si došla da bi se promjenila i promjenila si se. I, bila ti toga svjesna ili ne, ta je promjena trajna."

"To znam", rekla sam mu. "Ali znaš li ti da mi nisi odgovorio na pitanje? Zamolila sam te da mi kažeš kakav bi svijet bio kad bismo, doista, uspjeli živjeti drukčije. Mislim da nam je potrebno nešto što možemo postaviti za cilj. Barem je *meni* potrebno."

"Učinit ću to, Julie, ali sljedeći put. Mislim da je vrijeme da završimo za danas. Možeš li doći u petak?"

"Da, mislim da mogu. Ali zašto baš u petak?"

"Zato jer te želim upoznati s nekim. Ne s Alanom Lomaxom", požurio je dodati kad je opazio izraz mojega lica. "Ime mu je Art Owens i pomoći će mi da odem odavde."

"Ja bih ti mogla pomoći."

"Uvjeren sam da bi mogla, Julie, ali on ima prijevozno sredstvo i ima me kamo odvesti, a i sve će biti obavljenko usred noći. A to nije vrijeme kad bi ti trebala biti izvan doma."

Malo sam razmislila o tome. "On bi mogao doći po mene. Ako dolazi ovamo, mogao bi doći onamo."

Ishmael je odmahnuo glavom. "Četrdesetogodišnji Afroamerikanac usred noći dolazi po dvanaestogodišnju bjelkinju - to bi mogao biti put prema katastrofi."

"Da. Nerado to kažem, ali u pravu si."

Bože, to nisam ja!

Kad sam u petak stigla, u prostoriji je bio pripremljen drugi stolac što mi se nije nimalo svidjelo - ne sam stolac, dakako, već zamisao dijeljenja *mojeg* Ishmaela s nekim drugim zato jer sam sebična djevojčura. Ali stolac barem nije bio lijep poput mojeg, starog i slomljenog, na koji sam navikla. Hinila sam da ga nema i započeli smo.

Ishmael je rekao: "Moja dobročiniteljica Rachel Sokolow je u vrijeme studija imala prijatelja, mladića po imenu Jeffrey, čiji je otac bio imućan kirurg. Jeffrey je u to doba, i poslije, postao važna osoba u mnogim životima zato jer je predstavljao ljude s problemom. Nije uspijevao dokučiti što bi učinio sa sobom. Bio je naočit, inteligentan, ugodan i darovit za gotovo sve čega bi se prihvatio. Dobro je svirao gitaru, ali ga glazbena karijera nije zanimala. Znao je načiniti dobru fotografiju, nacrtati dobar crtež, igrati glavnu ulogu u školskoj predstavi i napisati zabavnu priču ili provokativan esej, ali nije želio biti fotograf, slikar, glumac ili pisac. Bio je dobar u svim predmetima, ali nije želio biti učitelj ili učenjak, nije želio poći očevim stopama, nije želio karijeru u području prava, znanosti, matematike, poduzetništva ili politike. Privlačila ga je duhovnost i povremeno je odlazio u crkvu, ali nije želio biti teolog ili duhovnik. Unatoč svemu tome, doimao se 'dobro prilagođenim', kako se to naziva. Nije bio očito fobičan, depresivan ili neurotičan. Nije sumnjao i nije bio zbunjen po pitanju svoje seksualne orijentacije. Smatrao je da će se jednoga dana skrasiti i oženiti, ali ne dok ne pronađe kakvu svrhu svojemu životu.

Prijatelji su neumorno nalazili zamisli i nudili mu ih u nadi da će probuditi njegovo zanimanje. Ne bi li uživao pisati kritike filmova za lokalne novine? Je li ikada razmišljao o vještini izrade ukrasa od školjaka ili izrade nakita? Stolarstvo mu je ponuđeno kao zanimanje koje zadovoljava dušu. Ili možda traženje fosila? Gurmansko kulinarstvo? Možda bi se trebao baviti izviđanjem? Ne bi li bilo zabavno baviti se arheološkim iskopavanjima? Jeffreyev je otac imao razumijevanja za njegov nedostatak entuzijazma i bio je spremjan pružiti mu potporu u svakom pokušaju za koji bi pokazao zanimanje. Ako ga je zanimao put oko svijeta, putnički će agent osmisli program. Ako želi iskušati život u prirodi, oprema će mu biti na raspolaganju. Ako želi isploviti, brod će biti

spreman. Ako se želi okušati u lončarstvu, peć će ga čekati. Čak i ako poželi biti tek društveni dokoličar, to će biti sasvim u redu. On je sve to pristojno odbijao, u nelagodi zbog toga što sve oko sebe stavlja na takve muke.

Ne želim ostaviti dojam da je bio lijen ili razmažen. Uvijek je bio među najboljim studentima, uvijek je imao honorarni posao, živio je u studentskom domu i nije imao automobil. Samo je promatrao svijet koji mu se nudio i u njemu nije nalazio ništa vrijedno posjedovanja. Prijatelji su mu neprestano govorili: 'Gledaj, tako ne možeš nastaviti. Toliko ti toga ide u prilog. Moraš samo smoći malo *ambicioznosti*, moraš pronaći nešto što u životu želiš raditi!'

Jeffrey je diplomirao s odličnim uspjehom, ali bez usmjerenosti. Nakon što je ljeto proveo u očevoj kući, pošao je posjetiti prijatelje sa studija koji su se upravo bili vjenčali. Ponio je naprtnjaču, gitaru i dnevnik. Nakon nekoliko tjedana pješice je krenuo u posjet drugim prijateljima. Nije žurio. Putem je zastao, pomogao ljudima koji su gradili staju, zaradio dovoljno novca za daljnji put i na posljeku stigao na svoje sljedeće odredište. Zima je bila na pomolu, pa je krenuo kući. S ocem je vodio duge razgovore, kartao, igrao bilijar i tenis, gledao ragbi, pio pivo, čitao knjige i odlazio u kino.

Kad je došlo proljeće, kupio je rabljeni automobil i krenuo posjetiti prijatelje u drugom smjeru. Ljudi su ga primali gdje god se pojavio. Sviđao im se i sažalili su se nad njim jer je bio toliko besciljan, nesposoban i rastresen. Ali nisu digli ruke od njega. Jedan mu je čovjek želio kupiti videokameru kako bi mogao snimati svoja lutanja. Jeffrey nije pokazao zanimanje. Drugi se ponudio da će njegovu poeziju poslati časopisima pa je koji od njih možda objavi. Jeffrey je pristao, ali je dodao kako ga ishod uopće ne zanima. Nakon što je ljeto proveo radeći u dječačkom kampu, ponudili su mu stalno zaposlenje, ali se njemu taj posao ipak nije toliko svidio.

Kad je došla zima, otac ga je nagovorio na odlazak psihoterapeutu kojega je poznavao i u kojega je imao povjerenja. Jeffrey je ustrajao cijelu zimu te tri puta tjedno odlazio na psihoterapiju, ali je psihoterapeut na kraju morao priznati da je, izuzev 'blage nezrelosti', s njim sve u redu. Kad su ga upitali što podrazumijeva pod 'lagom nezrelošću', psihoterapeut je rekao da Jeffrey nije motiviran, usredotočen i da nema cilja - sve što su već znali. 'Pronaći će nešto za godinu ili dvije', predviđao je psihoterapeut. I to

će vjerojatno biti nešto vrlo logično. Uvjeren sam da mu je to već sad pred nosom, samo on to ne vidi.' Kad je došlo proljeće, Jeffrey je opet krenuo na put, a ako mu je nešto bilo pred nosom, on to i dalje nije opažao.

Tako su prolazile godine. Jeffrey je promatrao kako se njegovi stari prijatelji žene, podižu djecu, stvaraju karijere, vode poslove, stječu slavu i bogatstvo... dok je on svirao gitaru, povremeno napisao pokoju pjesmu i ispisivao dnevnike. Prošloga je proljeća svoj trideset i prvi rođendan proslavio s prijateljima, u vikendici najednom jezeru u Wisconsinu. Ujutro je sišao do jezera, zapisao nekoliko redaka u svoj dnevnik, ušao u vodu i utopio se."

"Žalosno", rekla sam nakon nekog vremena, nesposobna domisliti nešto bolje.

"Posrijedi je uobičajena priča, Julie, izuzev jedne činjenice - činjenice da je Jeffreyju otac omogućio besposličarenje uzdržavajući ga besposlenog gotovo deset godina, ne potičući ga da se sabere i postane odgovoran odrastao čovjek. U tome se Jeffrey razlikovao od milijuna drugih mlađih ljudi u tvojoj kulturi koji doista nisu motivirani ništa više no što je on bio. Ili misliš da griješim po tom pitanju?"

"Ne razumijem te dovoljno dobro da bih ustanovala griješiš li."

"Imajući u vidu mlade ljude koje poznaješ, opažaš li da gore od želje da postanu odvjetnici, bankari, inženjeri, kuhari, frizeri, prodavači osiguranja i vozači autobusa?"

"Neki to žele, da. Ne žele biti baš to što si spomenuo, frizeri i vozači autobusa, ali *nešto* žele. Primjerice, poznajem neke koji bi rado bili filmske zvijezde i profesionalni športaši."

"A kakvi su njihovi izgledi da to postanu, realno gledano?"

"Milijun prema jedan, pretpostavljam."

"Misliš li da postoje osamnaestogodišnjaci koji sanjaju o tome da postanu taksišti, zubotehničari ili cestari?"

"Ne."

"Misliš li da je mnogo osamnaestogodišnjaka koji su nalik Jeffreyju, koje ne privlači ništa u uzimatelskom svijetu rada? Onih koji bi rado sve to izbjegli ako bi im netko dao godišnju rentu od dvadeset ili trideset tisuća dolara?"

"I te kako, uvjereni sam da je mnogo takvih koji bi to prihvatili. Zašto to uopće pitaš? Milijuni njih."

"Ali ako doista ne žele ništa iz uzimateljskog svijeta rada, zašto ipak ulaze u njega? Zašto prihvataju poslove koji očito nisu smisleni za njih ili za bilo koga drugoga?"

"Prihvataju ih zato jer moraju. Roditelji ih izbacuju iz kuće. Mogu se zaposliti ili gladovati."

"To je točno. Ali školovanje svake godine nedvojbeno završi po nekoliko njih koji će uskoro gladovati. Ljudi su ih nekoć nazivali skitnicama, probisvjetima ili potepusima. Oni se danas često nazivaju 'beskućnicima', što podrazumijeva da na ulicama ne žive zato jer to žele, već zato jer su prisiljeni na to. Oni su odmetnici koji po plažama traže izgubljene stvari, *ad hoc* prostitutke i varalice, ulični razbojnici, prosjaci i pretraživači kontejnera za smeće. Životare na ovaj ili onaj način. Hrana možda jest pod ključem, ali su oni pronašli sve pukotine u zidovima trezora. Pljačkaju pijance i skupljaju limenke. Prosjače, obilaze kante za smeće iza restorana i bave se sitnim krađama. Takav život nije lak, ali će oni radije tako živjeti nego pronaći smislen posao i živjeti poput mnoštva urbane sirotinje. Ta je subkultura zapravo prilično brojna, Julie."

"Da, jasno mi je kad to tako postaviš. Zapravo poznajem klince koji govore o tome kako žele živjeti na ulici. Govore o tome kako će otići u određene gradove u kojima već mnogo klinaca živi na taj način. Mislim da je Seattle jedan od tih gradova."

"Tu pojavu zasjenjuje pojava maloljetničkih bandi i kultova. Kad se ti ulični banditi okupe oko karizmatičnih diktatora, smatra ih se bandama. Kad se okupe oko karizmatičnih gurua, smatra ih se kultovima. Očekivan životni vijek djece koja žive na ulicama vrlo je kratak i ona to ubrzo uviđaju. Gledaju kako njihovi prijatelji umiru u tinejdžerskim ili ranim dvadesetim godinama i znaju da će i njih snaći takva sudskačina. No, unatoč tome ne uspjevaju se prisiliti na to da unajme kakvu rupu, pronađu pristojnu odjeću i pokušaju dobiti kakav glupi, minimalno plaćen posao kojega se užasavaju. Shvaćaš li što govorim, Julie? Jeffrey je samo predstavnik te pojave u višim slojevima društva. Predstavnici iz nižih slojeva nemaju povlaštenu mogućnost utapanja u lijepim i čistim jezerima Wisconsina, ali se njihovi postupci svode na isto. Jednako bi brzo skončali i kad bi se pridružili redovima urbanih siromaha, a u pravilu i skončaju jednako brzo."

"Sve to shvaćam", rekla sam mu. "Ali ne shvaćam što time želiš reći."

Do toga još nisam stigao, Julie. Usmjeravam tvoju pozornost prema nečemu što ljudi tvoje kulture žele smatrati nevažnim. Jeffreyjeva je priča strahovito žalosna, ah on je iznimka, nije li? Možda biste se zabrinuli kad bi se tisuće Jeffreya utopile u jezerima. Ali bez problema možete ignorirati tisuće mlađih ništarija koje umiru na ulicama."

"Da, to je točno."

"Razmatram ono za što su ljudi tvoje kulture uvjereni da tome nije potrebno pridavati pozornost. To su ovisnici, gubitnici, gangsteri, smeće. Odrasli prema njima zauzimaju stav: Ako žele živjeti poput životinja, neka žive poput životinja. Ako se žele pobiti, neka se pobiju. To su poremećeni ljudi, sociopati i odmetnici i bolje je da ih se riješimo."

"Da, rekla bih da većina odraslih ima takav stav o njima."

"Oni žive u stanju poricanja, Julie, a što poriču?"

"Poriču da su to *njihova* djeca. To su *nečija* djeca."

"Točno. Vi ne nalazite poruku u tome što se Jeffrey utopio u jezeru ili što je Susie na ulici umrla od predoziranja. Ne nalazite poruku u desecima tisuća samoubojstava godišnje, u ljudima koji nestanu na ulicama i za sobom ostave samo fotografiju na tetrapaku mlijeka. To nije poruka. To je poput šuma u radijskom programu, smetnje koju valja ignorirati, a što je više ignorirate, to glazba bolje zvuči."

"Vrlo točno. Ali još uvijek ne shvaćam na što ciljaš."

"Nitko i ne pomišlja upitati se: 'Što je toj djeci *potrebno*?'"

"Naravno. Tko mari za to što je njima potrebno?"

"Ali, *ti* se možeš to upitati, zar ne? Možeš li se natjerati na to, Julie? Možeš li to podnijeti?"

Neko sam vrijeme sjedila zureći u prazno, a tada se odjednom dogodilo nešto strašno: brzinula sam u plač. Prasnula sam u plač. Potpuno su me svladali jaki, silni jecaji koji nisu prestajali, nisu prestajali, sve dok nisam pomislila da sam pronašla svoju životnu zadaću: sjediti na tom stolcu i jecati.

Kad sam se malo smirila, ustala sam, rekla Ishmaelu da će se uskoro vratiti i izašla prošetati kroz četvrt - zapravo, kroz nekoliko četvrti.

Potom sam se vratila i rekla mu da ne znam kako bih se izrazila riječima.

"Emocije ne možeš izraziti riječima, Julie. Ja to znam. Ti si ih izrazila jecajima, a za to nema odgovarajućih riječi. Ali, postoje druge stvari koje *možeš izraziti* riječima."

"Da, mislim da je to točno."

"Imala si svojevrsnu viziju razornoga gubitka koji dijeliš s mladim ljudima o kojima smo razgovarali."

"Da. Nisam *znala* da to dijelim s njima. Nisam znala da *šta* dijelim s njima."

"Za svojeg prvog posjeta rekla si mi da sama sebi neprestano govoriš: 'Moram otići odavde, moram otići odavde'. Rekla si da to znači 'Spašavaj svoj život!'"

"Da. Moglo bi se reći da sam se tako osjećala dok sam ovdje sjedila i plakala. *Molim te! Molim te, pusti me da pobegnem i spasim se! Molim te, pusti me odavde! Molim te, pusti me! Molim te, nemoj me ovdje držati zatvorenu do kraja života! MORAM pobjeći! Ovo ne mogu PODNIJETI!*"

"Ali to nisu misli koje možeš podijeliti sa svojim vršnjacima."

"Prija dva tjedna ih ne bih mogla priznati ni *sebi*."

"Ne bi se usudila razmišljati o njima."

"Ne, da sam razmisnila o njima, rekla bih: 'Bože, što *nije u redu* sa mnjom? Zacijelo bolujem od nečega!'"

"Upravo je takve misli Jeffrey neprestano zapisivao u svoj dnevnik. 'Što *nije u redu* sa mnjom? Što nije u redu *sa mnjom*? Zacijelo nešto strašno nije u redu *sa mnjom* kad ne uspijevam pronaći radost u svijetu rada'. Stalno je pisao: 'Što nije u redu *sa mnjom*? Što nije u redu *sa mnjom*? Što nije u redu *sa mnjom*?' A prijatelji su mu, dakako, neprestano ponavljali: 'Što nije u redu *s tobom*, što nije u redu *s tobom*, što nije u redu *s tobom* da ne možeš pristati na ovaj sjajan program?' Sada možda prvi put shvaćaš da je moja zadaća prenošenje divne vijesti da *je s VAMA sve u redu*. Vi niste pogrešni. I mislim da su tvoji jecaji bili prožeti tim uvidom: Bože, to nisam ja!""

"Da, u pravu si. Veliki dio toga bio je osjećaj golemog *olakšanja*."

Revolucionari

Zanima te kakav bi svijet bio kad biste počeli živjeti drukčije. Sada bolje shvaćaš čemu bi drukčiji način *služio*. Rekao sam ti da morate prestati razmišljati o odricanju i postati zahtjevniji, ali mislim da nisi shvatila što sam time želio reći."

"Ne, doista, nisam. Ali mislila sam da jesam."

"Ali, sada doista shvaćaš. Slomila si se kad si napokon uvidjela da bih ja doista *poslušao* twoje zahtjeve, da bih ja doista želio *čuti* twoje zahtjeve - da uopće zaslužuješ da se twoji zahtjevi *ispune*."

"Da, to je točno."

"Tako ćemo osmisliti svijet za vas, Julie. Slušajući vaše zahtjeve. Što želite? Za što biste bili spremni umrijeti?"

"Oh", rekla sam. "To je veliko pitanje. Želim biti ondje gdje neću neprestano govoriti: *Moram otići odavde, moram otići odavde, moram otići odavde, moram otići odavde*."

"Tebi i svim Jeffreyjima ovoga svijeta potreban je vlastiti kulturni prostor."

"Da, to je točno."

"Kulturalni prostor nije nužno geografski prostor. Djeca koja žive na ulicama Seattlea i na sličnim mjestima zapravo ne traže svojih tisuću jutara. Savršeno im odgovara dijeliti vaše područje i vjerojatno bi umrli od gladi kad bi morali sami živjeti u svojem području. Ta djeca govore: 'Gledajte, mi pristajemo živjeti od onoga što vi bacite. Zašto nam to jednostavno ne dopustite? Dajte nam dovoljno prostora da budemo strvinari. Bit ćemo pleme Vrana. A vi ne ubijate vrane koje se brinu za trupla pregaženih životinja, zar ne? Ako potamanite vrane, morat ćete sami strugati leševe s cesta. Prepustite to vranama. One ne uzimaju ništa od onoga što vi želite, zašto vam tada smetaju?'"

"To, doista, zvuči prilično dobro - iako se nikada neće dogoditi."

"A, što je s tobom, Julie? Bi li voljela biti pripadnica plemena Vrana?"

"Iskreno rečeno, baš i ne bih."

"A, zašto ne? Ne postoji jedan ispravan način življenja. Ali pretpostavimo da stanovnici Seattlea kažu: 'Pokušajmo ovako. Umjesto da se borimo protiv te djece, nastojimo ih promijeniti pretvarajući tako njihove živote u pakao, pokušajmo im pomoći. Pomognimo im da postanu pleme Vrana. Što se najgore može dogoditi?'"

"To bi bilo sjajno."

"A kad bi znala da u Seattleu postoje takvi ljudi - ljudi koji su spremni pristati na takav rizik - gdje bi poželjela živjeti kad bi tražila mjesto za život?"

"Poželjela bih živjeti u Seattleu."

"To bi mjesto moglo biti zanimljivo, Julie. Mjesto na kojem ljudi *iskušavaju* nešto." Ishmael je nekoliko minuta šutio pa me je obuzeo osjećaj da se izgubio. Napokon je nastavio: "Koliko god svoju pouku smatram temeljитom, učenici mi u ovoj fazi govore: 'Da, ali što bismo trebali *učiniti?*' Na to im kažem: Vi se, kao Uzimateљi, ponosite svojom domišljatoшću, zar ne? Pa, *budite domišljati!*" Ne, doima se da od toga nema prevelike koristi, zar ne?"

Nisam znala obraća li se sebi ili meni, pa sam jednostavno sjedila i slušala.

"Pričaj mi o domišljatosti, Julie."

"Kako to misliš?"

"U kojem ste razdoblju pokazali najveću domišljatost? Koje je razdoblje u ljudskoj povijesti bilo razdoblje najveće domišljatosti?"

"Rekla bih da je bilo ovo. Jest. Ovo je to razdoblje."

"Razdoblje industrijske revolucije."

"Tako je."

"Kako je funkcioniralo?"

"Kako to misliš?"

"Vaša najveća zadaća u nadolazećim desetljećima jest domišljatost - ne za strojeve, već za vas. Shvaćaš li to?"

"Da."

"Tada o domišljatosti možemo ponešto naučiti od najveće bujice domišljatosti u ljudskoj povijesti. Zvući li to uvjerljivo?"

"Da, potpuno."

"Dakle, ponavljam, kako je to funkcioniralo?"

"Industrijska revolucija? Bože, ne znam."

"Je li vojska industrijske revolucije ušla u prijestolnicu i preuzeila vlast? Je li pohvatala kraljevsku obitelj i smaknula je na gilotini?"

"Nije."

"Dakle, kako je funkcionirala?"

"Bože... pitaš li me za kartele i monopole?"

"Ne, ništa takvo. Ne zanima me novac, zanima me domišljatost. Pokušaj ovako, Julie. Kako je industrijska revolucija započela?"

"Oh. Dobro. Sjećam se toga. To je sve čega se sjećam. James Watt. Parni stroj. Tisuću sedamsto i neka."

"Odlično, Julie. James Watt, parni stroj, tisuću sedam stotina i neka. Jamesu Wattu mnogi pripisuju izum parnoga stroja s kojim je sve započelo, ali to pojednostavljeno razmišljanje navodi na pogrešan zaključak i potpuno promašuje smisao te revolucije. James Watt je 1763. godine samo usavršio stroj koji je 1712. godine konstruirao Thomas Newcomen, koji je samo usavršio stroj koji je 1702. godine konstruirao Thomas Savery, koji je nedvojbeno znao za stroj koji je 1663. godine opisao Edward Somerset i koji je bio tek inačica parnog kotla Salomona Causa iz 1615. godine, koji je zapravo bio vrlo sličan uređaju koji je trinaest godina prije opisao Giambattista della Porta, koji je prvi korisno uporabio energiju pare nakon junaka Aleksandra u prvom stoljeću kršćanske ere. To je sjajan prikaz funkcioniranja industrijske revolucije. Ali prepostavljam da ti još nije sasvim jasno pa će ti opisati drugi primjer.

Parni strojevi ne bi bili osobito korisni bez koksa koji ne stvara plamen ni dim. U procesu proizvodnje koksa nastaje plin koji se u početku jednostavno ispuštao kao bezvrijedan. Ali devedesetih godina osamnaestoga stoljeća počeli su ga koristiti u tvornicama kao pogonsko gorivo te za rasvjetu. Ali prerada ugljena radi proizvodnje plina donijela je još jedan otpadni nusproizvod - katran kamenog ugljena - neugodnu, smrdljivu, ljepljavu masu koje se bilo osobito teško riješiti. Njemački kemičari zaključili su da bi bilo besmisleno tražiti način njegova uklanjanja kad ga se može *iskoristiti*. Destilacijom katrana kamenog ugljena proizveli su kerozin, novo gorivo, i kreozot, smolastu tvar koja se pokazala kao odlično sredstvo za zaštitu drveta. Budući da je kreozot sprječavao truljenje drveta, doimalo se logičnim prepostaviti da bi se slični rezultati

mogli postići i s drugim derivatima katrana kamenog ugljena. U jednom takvom pokusu karbolna je kiselina uporabljena za sprječavanje truljenja u kanalizaciji. Za taj je učinak 1865. godine čuo engleski kirurg Joseph Lister, koji se pitao bi li ista tvar mogla spriječiti gnojenje rana na ljudskim tkivima (koje je u to vrijeme svaki kirurški zahvat činilo opasnim po život). I spriječila ga je. Sljedeći derivat bila je čađa, tvar koju ostavlja dim zapaljenog katrana kamenog ugljena. Mogućnost primjene čađe otkrio je Cyrus Dalkin, koji je 1823. godine izumio inačicu karbon-papira. Drugi oblik primjene pronašao joj je Thomas Edison otkrivši da telefonski zvuk može pojačati umetanjem komadića čađe u slušalicu."

Ishmael mi je uputio pogled pun nade. Rekla sam mu da je katran kamenog ugljena mnogo korisniji no što sam mislila. "Žao mi je", dodala sam. "Znam da sam promašila smisao."

"Upitala si me što vam je činiti, Julie, a ja sam ti dao opću smjernicu: budite domišljati. Sada ti pokušavam objasniti što znači biti domišljati. Pokušavam ti pokazati kako je funkcioniralo najslavnije razdoblje ljudske domišljatosti: industrijska revolucija bila je plod milijuna malih početaka, milijuna sjajnih malih zamisli, milijuna skromnih izuma i usavršavanja prijašnjih izuma. Mislim da ne pretjerujem govoreći o milijunima. U razdoblju od tri stotine godina stotine tisuća ljudi su, djelujući gotovo isključivo iz motiva vlastite koristi, preobrazili ljudski svijet objavljajući zamisli i otkrića te postupno unaprjeđujući te zamisli i otkrića u nove zamisli i otkrića.

Znam da među vama postoje luditski puritanci koji industrijsku revoluciju smatraju djelom Sotone, ali ja nipošto nisam jedan od njih, Julie. Dijelom zbog toga što se nije odvijala prema bilo kojem teoretskom planu; industrijska revolucija nije bila utopijski pothvat - za razliku od vaših škola, vaših zatvora, vaših sudova, vaših upravljačkih struktura. Nije ovisila o tome hoće li ljudi biti bolji no što jesu. Štoviše, ovisila je o tome da ljudi ostanu kakvi su oduvijek bili. Daj im plinsku rasvjetu i ostavit će svijeće. Daj im električnu žarulju i ostavit će plinsku rasvjetu. Ponudiš li im lijepе i udobne cipele, odbacit će ružne i neudobne cipele. Ponudiš li im električne šivaće strojeve, odbacit će strojeve na nožni pogon. Ponudiš li im televizor u boji, odbacit će crno-bijeli.

Iznimno je važno istaknuti da bogatstvo ljudske domišljatosti, stvoreno industrijskom revolucijom, nije bilo koncentrirano u rukama povlaštene manjine, već je bilo ponuđeno svima. Ne govorim o stvorenim

proizvodima, već o stvorenom intelektualnom bogatstvu. Nitko nije mogao zaključati svoju domišljatost ili otkriće kojim je urodila. Kad god se pojavio nov uređaj ili proces, svatko je mogao reći: 'Ja to mogu iskoristiti'. Svatko je mogao reći; 'Ja mogu razviti tu zamisao'. Svatko je mogao reći: 'Ja mogu tu zamisao iskoristiti na način o kojem njezin izumitelj nije ni sanjao'."

"Pa," rekla sam, "nikada mi nije palo na pamet da o industrijskoj revoluciji razmišljam na taj način."

"Važno je napomenuti da je ne uzdižem na pijedestal svetosti. Ne preporučujem njezine ciljeve niti njezine sramotne značajke - njezin bezdušan materijalizam, njezinu strašnu rasipnost, njezin golem apetit prema neobnovljivim izvorima, njezinu spremnost da poteče kamo god je pohlepa odvede. Preporučujem samo njezin način funkcioniranja koji je oslobodio najveću i najdemokratsku bujicu ljudske kreativnosti u ljudskoj povijesti. Nipošto ne biste trebali razmišljati o odricanju, već biste se trebali posvetiti oslobođanju još jedne takve bujice ljudske kreativnosti - bujice koja neće biti usmjerena bogatstvu ute meljenom na proizvodima, već bogatstvu koje ste odbacili da biste zavladali svijetom i za kojim sada toliko očajnički žudite."

"Daj mi primjer, Ishmaele! Daj mi primjer!"

"Primjer je spomenuti projekt u Seattleu. To bi bila inačica parnoga kotla Salomona de Causa iz 1615. godine, Julie. Ne zadnja riječ, već tek početak. Vidjevši njihov pokus, ljudi iz Los Angelesa bi rekli: 'Da, to nije loše, ali mi ovdje možemo učiniti nešto bolje'. A ljudi u Detroitu bi razmotrili nastojanja u Los Angelesu te u svojem gradu primijenili drukčiji pristup."

"Daj mi još jedan primjer."

"Stanovnici Peorije u Illinoisu kažu: 'Čujte, možda bismo mogli krenuti prema plemenskom obrascu tako što ćemo razviti zamisao primijenjenu u školi Sudbury Valley u Framinghamu, Massachusetts. Učitelje bismo mogli poslati u mirovinu, zatvoriti škole i otvoriti grad svojoj djeci. Dopustiti im da uče što god žele. Mogli bismo prihvati taj rizik. Toliko vjerujemo u svoju djecu.' Taj bi pokus privukao pozornost cijele države. Svi bi željeli vidjeti kako će to funkcionirati. Osobno ne sumnjam da bi bilo iznimno uspješno - ako bi djeci uistinu dopustili da idu kamo žele umjesto da projekt osuđete planom školovanja. Ali obrazac u

Peoriji bi, dakako, bio tek početak. Drugi bi gradovi iznašli načine da ga poboljšaju, da ga nadmaše."

"U redu. Molim još samo jedan primjer."

"Znaš, Julie, neki zdravstveni djelatnici nisu presretni zbog toga što sudjeluju u radu unosne industrije u koju se pretvorila zdravstvena skrb ove zemlje. Mnogi se medicini nisu posvetili zbog bogaćenja, već zbog posve drugčijih razloga. Takvi bi se možda mogli sastati u Albuquerqueu u Novom Meksiku i sustav povesti u posve novom smjeru. Možda će im sinuti da na tom području već imaju Jamesa Watta, liječnika po imenu Patch Adams, koji je utemeljio Institut Gesundheit, bolnicu u Virginiji u kojoj se ljudi liječe besplatno. Ali možda im je potrebno dodatno nadahnute u obliku sličnih projekata na drugim mjestima - primjerice, u Seattleu ili u Peoriji. Tako je funkcionalala industrijska revolucija, Julie. Ljudi su gledali kako drugi iznalaže djelotvorna rješenja i bili su nadahnuti da i sami pokušaju takvo što."

"Mislim da bi vlasta bila najveća prepreka svemu tome." "Dakako, Julie. To i jest svrha vlasti: sprječavanje svega dobrog. Ali moram reći da vjerojatno i zaslužujete izumrijeti ako niste sposobni prisiliti svoju, navodno demokratsku vlast da vam dopusti činiti dobro za sebe." "Slažem se."

***

"Otvorio sam ti plemensku riznicu, Julie. Pokazao sam ti što ste sve odbacili da biste zavladali svijetom. Sustav bogatstva utemeljen na razmjeni energije koja je neiscrpna i potpuno obnovljiva. Sustav zakona koji bi ljudima doista olakšavali život umjesto da ih kažnjavaju za ono što su ljudi oduvijek činili i što će uvijek činiti. Obrazovni sustav koji ne iziskuje troškove, funkcioniра savršeno i povezuje naraštaje. Još je mnogo drugih sustava vrijednih proučavanja, ali nećeš pronaći ni jedan koji bi ljude potaknuo kreativno razvijati tude zamisli kao u vrijeme industrijske revolucije. Takva kreativnost u plemenskom životu nije bila zabranjena - ali nije bilo ni potrebe za njom, kao ni nagrade."

Nakratko je zašutio. Otvorila sam usta kako bih progovorila, ali me je zaustavio podigavši ruku.

"Znam da ti nisam dao ono što si tražila. Doći će do toga. Samo moraš biti strpljiva i dopustiti mi da to učinim na svoj način."

Zatreptala sam držeći jezik za zubima.

Pogled u budućnost

Za vas je to tek jedan odlomak pradavne povijesti, poput poslijeratne obnove ili Korejskog rata, ali su tisuće mlađih ljudi tvoje dobi prije dvadeset i pet godina znale da je uzimateljski put ujedno put smrti. Zapravo nisu znali mnogo više od toga, ali su znali da ne žele činiti ono što su činili njihovi roditelji: vjenčati se, zaposliti se, ostarjeti, poći u mirovinu i umrijeti. Željeli su živjeti drukčije, ali su od istinskih vrijednosti posjedovali samo ljubav, prijateljstvo, emocionalnu iskrenost, droge i *rock'n'roll* - nipošto loše stvari, ali nedovoljne da se na njima utemelji revolucija, a oni su željeli revoluciju. Kao što nisu imali teoriju revolucije, nisu imali ni njezin program. Ali, imali su slogan 'Poveži se, uključi se, povuci se' i zamisljali su da će se svi jednostavno povezati, uključiti i povući, pa će plesati na ulicama i započet će nova ljudska era. Govorim ti to zato jer je važno da ustanoviš zašto nešto propada ili uspijeva. Dječja pobuna šezdesetih i sedamdesetih godina propala je zato jer nisu imali ni teoriju ni program. Ali u nečemu su bili posve u pravu: vrijeme je za nešto novo, za vas ljudi.

Julie, ako želite opstati, *morate* potaknuti revoluciju. Ako nastavite živjeti ovako kako živite, teško je zamisliti da ćete preživjeti još jedno stoljeće. Ali ne možete izvesti negativnu revoluciju. Na snovima je utemeljena svaka revolucija koja podrazumijeva povratak nekim 'dobrim starim vremenima' zamisljene jednostavnosti kad su se muškarci pozdravljali neznatnim podizanjem šešira, žene su bile kod kuće i kuhale i nitko se nije razvodio ili se suprotstavljao autoritetima. Svaka revolucija koja ovisi o dobrovoljnem odustajanju od željenoga u korist neželjenoga, puka je utopija i neizbjježno propada. Vi morate ostvariti pozitivnu revoluciju, revoluciju koja će ljudima donijeti više onoga što *doista žele*, a ne *manje* onoga što zapravo ne žele. Ljudi zapravo ne žele šesnaest-bitne elektronske igre, ali ako je to najbolje što mogu dobiti, uzet će ih. Vi sa svojom revolucijom nećete daleko dospijeti ako zatražite da se odreknu svojih šesnaest-bitnih elektronskih igrica. Ako želite da izgube zanimanje za igračke, morate im dati nešto *još bolje* od njih.

To mora biti krilatica vaše revolucije, Julie - ne dobrovoljno siromaštvo, već dobrovoljno bogatstvo. Ali ovaj put - istinsko bogatstvo. Ne igračke, naprave i pogodnosti. Ne ono što možete spremiti u bankovne

sefove. Istinsko bogatstvo s kakvim su ljudska bića rođena. Istinsko bogatstvo kakvo su ljudska bića ovdje uživala stotinama tisuća godina - i nastavljaju ga uživati gdje god je ostaviteljski način života još uvijek netaknut. To je bogatstvo u kojemu možete uživati bez osjećaja krivnje, Julie, jer ga niste ukrali svijetu. To je bogatstvo u potpunosti plod vaše vlastite energije. Shvaćaš li?"

"Shvaćam."

"Pokušajmo sada ustanoviti dovoljno uvjerljiv pogled u budućnost vaše revolucije. Barun Karl von Draise iz Karlsruhe u Njemačkoj je oko 1816. godine odlučio okušati se kao izumitelj (u potrazi za darovitostima industrijska je revolucija doista posegnula u sve staleže, visoke i niske). Zamislio je vozilo na vlastiti pogon te za prvi pokušaj konstruirao prilično dobar izum: bicikl koji je vozač pokretao odgurujući se stopalima o tlo. Da je mogao vidjeti sedamdeset godina u budućnost, opazio bi bicikl koji je funkcionirao *doista* dobro - onaj koji je konstruirao Englez James Starley i koji se, u poboljšanoj inačici, koristi i danas, stotinu godina poslije. Baš kao i barun, ti i ja možemo pogledati u budućnost kako bismo vidjeli globalni ljudski društveni sustav koji doista dobro funkcionira. Takav bi se sustav uistinu mogao ostvariti, ali ga mi možemo zamisliti kao što je barun mogao zamisliti bicikl Jamesa Starleyja. Shvaćaš li što želim reći?"

"Mislim da shvaćam."

"No unatoč tome, mi smo u boljem položaju no što je bio barun. On ne samo što smjernice nije mogao potražiti u budućnosti (jer to nitko ne može) već nije mogao pogledati ni u prošlost zato jer u njoj nije bilo bicikala koje bi mogao razmotriti. Iako ni mi ne možemo pogledati *u budućnost* kako bismo razmotrili globalni ljudski sustav koji doista dobro funkcionira, u boljem smo položaju od njega zato jer se možemo osvrnuti *na prošlost* i razmotriti sustav koji je doista dobro funkcionirao. Funkcionirao je toliko dobro da s popriličnom sigurnošću možemo reći da je za *plemenske narode* bio konačan, nenadmašiv sustav. Nije bilo složene organizacije. Postojala su samo zasebna plemena koja su provodila strategiju nepredvidljive osvete: Vrati milo za drago, ali nemoj biti previše predvidljiv."

"Točno."

"Dakle, koje je načelo ili zakon strategija nepredvidljive osvete utvrđivala ili provodila za plemenske narode?"

"Pa... štitila je plemensku neovisnost i identitet."

"Da, to je točno, ali to nisu načela ili zakoni."

Neko sam vrijeme razmišljala o tome, ali sam na posljetku morala priznati da ne znam.

"Nije važno. Strategija nepredvidljive osvete utvrđivala je sljedeći zakon: *Ne postoji jedan ispravan način življenja*".

"U redu, sad shvaćam."

"Taj zakon danas vrijedi jednakо kao što je vrijedio prije milijun godina. Ništa ga ne može zamijeniti. Taj je zakon nešto na što se možemo osloniti, Julie. Barem ti i ja, kao revolucionari. Protivnici revolucije tvrdit će da zacijelo mora postojati *neki* ispravan način življenja i u pravilu će tvrditi da ga poznaju. To je u redu ukoliko nam ne pokušavaju nametnuti svoj ispravan način. Krećemo od postavke 'Ne postoji jedan ispravan način življenja' kao što je Descartes krenuo od postavke 'Mislim, dakle jesam'. Obje postavke moraju biti prihvaćene kao očite same po sebi ili jednostavno odbačene. Ni jednu ni drugu nije moguće dokazati. Objema možemo suprotstaviti druge aksiome, ali ni jednu ne možemo opovrgnuti. Shvaćaš li?"

"Mislim da shvaćam, Ishmaele. Izdaleka."

"Dakle, imamo slogan za naš transparent: 'Ne postoji jedan ispravan način življenja'. Hoćemo li i samoj evoluciji nadjenuti ime?"

Kratko razmislivši, rekla sam: "Da. Mogli bismo je nazvati plemenskom revolucijom".

Ishmael je kimnuo. "Dobro ime, ali mislim da bi bolje bilo ime nova plemenska revolucija, Julie. Inače bi ljudi mogli pomisliti da govorimo o lukovima, strijelama i životu u špiljama."

"Da, u pravu si."

"Imajući u vidu iskustva industrijske revolucije, od nove plemenske revolucije možemo očekivati sljedeće. To ćemo nazvati Planom od sedam točaka.

Prva: *Revolucija se neće odjednom odviti u cijelosti*. Neće biti državni udar nalik revolucijama u Francuskoj ili Rusiji.

Druga: *Odvijat će se postupno, razvijanjem tudižih zamisli*. To je sjajna, poticajna inovacija industrijske revolucije.

Treća: *Nitko je neće predvoditi*. Kao ni industrijskoj revoluciji neće joj biti potreban pastir, organizator, udarna jedinica, predvodnik niti glavni

pokretač na vrhu; zadaća njezina predvođenja bit će prevelika za bilo kojeg pojedinca.

Četvrta: *Neće biti inicijativa ni jednog političkog, upravnog ili vjerskog tijela* - kao ni industrijska revolucija. Neki će se nedvojbeno željeti predstavljati kao njezini pristaše i zaštitnici; uvijek ima vođa koji su spremni istupiti kad drugi pokažu put.

Peta: *Nema ciljanu završnu točku*. Zašto bi imala završnu točku?

Šesta: *Neće se odvijati prema određenom planu*. Kako bi, za ime svijeta, bilo moguće sastaviti plan?

Sedma: *One koji je unaprjeđuju, nagradit će dobrobitima revolucije*. Oni koji su u vrijeme industrijske revolucije mnogo pridonijeli stvaranju bogatstva utemeljenog na proizvodima, dobili su mnogo bogatstva utemeljenog na proizvodima; oni koji u novoj plemenskoj revoluciji pridonesu mnogo u vidu potpore, primit će mnogo u vidu potpore. Sad će ti postaviti pitanje. Što će se, po tvojem mišljenju, u sklopu te revolucije dogoditi Uzimateljima?"

"Kako to misliš 'dogoditi?'"

"Želim da počneš razmišljati kao revolucionarka. Ne prisiljavaj me da sam obavim cijeli posao. Ljudi će najprije željeti staviti uzimateljski način izvan zakona. Je ti to točno?"

Blijedo sam ga gledala. "Ne znam."

"Razmisli, Julie."

"Kako mogu uzimateljski način staviti izvan zakona?"

"Vjerojatno na isti način kao što sve drugo stavlja izvan zakona."

"Ali, pitam te... ako ne postoji jedan ispravan način življenja, kako je moguće uzimateljski način staviti izvan zakona? Ili bilo koji drugi način?"

"To je bolje. Ako ne postoji jedan ispravan način življenja, tada nije moguće zabraniti uzimateljski način. Uzimateljski će se način nastaviti, a slijedit će ga ljudi koji doista *vole* to što moraju raditi da bi mogli jesti. Njima se doista sviđa to što je hrana zaključana i što ne mogu do nje."

"Uzimatelji će u tom slučaju izgubiti mnogo ljudi jer će većina poželjeti da hrana bude na raspolaganju."

"Tada će se to dogoditi, Julie. Uzimateljski način ne morate zabraniti da bi nestao. Dovoljno je samo otvoriti vrata zatvora i ljudi će pohrliti van.

Ali uвijek ће бити оних којима ће узимателjski начин бити draži и који ће радије nastaviti тако živjeti. Možda сe svi takvi mogu okupiti na Manhattanu. Manhattan možete прогласити nacionalnim parkom i djecu onamo slati na izlete, na proučavanje njegovih stanovnika."

"Ali kako ће остalo функционирати, Ishmaele?"

"U izvornom je sustavu plemensko pripadništvo bilo određeno rođenjem. Drugim riječima, rodio сi se kao pripadnik pлемена Ute, Penobscot ili Alawa, pleme nisi mogao birati. Možda je то katkad bilo moguće, ali zacijelo vrlo rijetko. Zašto bi pripadnik pлемена Hopi želio postati pripadnikom pлемена Navajo ili obrnuto? Ali u novoj plemenskoj revoluciji pripadništvo ћe бити utemeljeno isključivo на izboru, barem u почетку. Zamisli svijet у којему bi Jeffrey, umjesto да putuje од jednог prijatelja Uzimatelja do drugog, mogao putovati od pлемена до pлемена - a сва су pлемена različita и сва отварaju vrata onima koji žele doći ili otići. Misliš ли да bi se i тада utopio у jezeru?"

"Ne, mislim da ne bi. Mislim da bi završio у pлемenu у којему ljudi vole sjediti, svirati gitaru i pisati poeziju."

"To pleme vjerojatno ne bi 'postiglo' mnogo, zar ne?"

"Vjerojatno ne bi, ali zar je то važno? Nego, zar već ne postoje mnoge takve samoodržive zajednice?"

"Da, više ih je no ikada. Ali na žalost, sve djeluju unutar uzimateljskog zatvora. Na то su uvelike prisiljene zato jer у slučaju uzimateljskog zatvora ne postoji prostor koji je izvan njega. Uzimatelji su odavno zaposjeli cijeli svijet па je sve *unutra*."

"U kak voj je to vezi?"

"Zatvorenici pravih zatvora okupljaju se у skupine zbog različitih razloga, а uprava zatvora neke od njih odobrava, dok druge ne odobrava. Primjerice, neke skupine postoje radi zaštite; članovi jedni drugima čuvaju leđa. Takve skupine nemaju službeni status. Nisu dopuštene, čak su zakonom zabranjene. Kad bi ih se dopustilo, bile bi bezvrijedne jer ne bi mogle poduzeti nešto što zatvorska uprava neće prihvati. Da bi ostvarivali funkciju zbog koje postoje, *moraju* ostati nedopuštene - imati slobodu kršenja pravila. Kad bi bile dopuštene, postale bi nešto nalik šahovskom klubu ili klubu čitača - pokorne zatvorskim pravilima и stoga vrlo malo važne за stvarna pitanja zatvorenika."

"U kak voj je to vezi sa samoodrživim zajednicama?"

"Samoodržive zajednice uvijek započinju s ciljem da ih zakonski sustav Uzimatelja odobri. Policija ih tako neće gnjaviti, ali to ujedno ograničava važnost koju mogu postići u životima svojih članova. To je razlika između samoodrživih zajednica te kultova i bandi. Samoodržive zajednice žele biti službeno priznate, dok kultovi i bande to ne žele - i to objašnjava zašto kultovi i bande imaju plemensku važnost u životima svojih članova."

"Što podrazumijevaš pod 'plemenskom važnošću'?"

"Želim reći da pripadnost kultu ili bandi ima istu važnost kao i pripadnost ostavitejskom plemenu. Zapravo želim reći da pripadnost postaje toliko važna da za nju vrijedi umrijeti, Julie. Kad su sljedbenici Jima Jonesa shvatili da je Jonestown osuđen na propast, život za njih više nije imao smisla. Jones im je rekao: 'Ako me volite koliko ja volim vas, tada svi moramo zajedno umrijeti ili dopustiti da nas unište izvana'. Znam da se to dogodilo otprilike godinu dana prije tvojega rođenja, ali si možda čula za to."

Rekla sam mu da nisam.

"Devet stotina ljudi počinilo je samoubojstvo s njim. Ostavitejska su plemena učinila isto kad su shvatila da im neće biti dopušteno nastaviti živjeti kao pleme."

Sumnjičavo sam odmahnula glavom, a on me je upitao što je. "Nisam sigurna. Ili možda jesam. Pripadnike bandi navikla sam shvaćati kao životinje. Pripadnike kultova navikla sam shvaćati kao luđake. Uspoređivanje ostavitejskih plemena s bandama i kultovima u meni budi osjećaj blage... zbumjenosti."

"Shvaćam. Kad kreneš u svijet, ustanovit ćeš da intelektualno nesigurne osobe svoje samopouzdanje često jačaju održavajući krute, nepromjenjive kategorije dobra i zla. Industrijska revolucija je zlo i ništa se u njoj ne može smatrati *dobrim*. Bande i kultovi su zlo i ništa se u njima ne može smatrati *dobrim*. S druge strane, plemena su *dobra* i nipošto ih se ne smije povezati sa zlom kao što su kultovi i bande. Dopustivo je reći da ostavitejska plemena sasvim dobro žive bez društvenih slojeva i privatne imovine, ali je svakako potrebno napomenuti da njihovi pripadnici nisu čitali nepoželjne knjige Marxa i Engelsa."

"Da, vjerujem. Ali i dalje mi nije sasvim jasno u kakvoj je to vezi sa samoodrživim zajednicama."

"Kad su se vladini dužnosnici usredotočili na njegov Hram naroda, Jim Jones odveo ga je u Gvajanu. Učinio je to zato jer je znao da će u slučaju državnog nadzora prestati funkcionirati. Ili, uzmimo drugčiji primjer liječenog alkoholičara Charlesa Dedericha, koji je 1958. godine u Santa Monici utemeljio centar za odvikavanje od droga. Nazvao ga je Synanon. U početku to zapravo nije bila zajednica jer su ovisnici slobodno dolazili i odlazili, ali kako je vrijeme prolazilo, Dederich je bio sve više nezadovoljan tim modelom. Želio je zajednicu pa je izliječene ovisnike uskoro počeo nagovarati da ostanu kao zaposlenici. Potom je zajednicu otvorio autsajderima - stručnjacima i poslovnim ljudima koji su Synanonu bili voljni dati nekretnine, automobile, bankovne račune i dionice u zamjenu za pripadnost jedinstvenoj zajednici i doživotan dom. Synanon se iz centra za odvikavanje postupno pretvorio u kult - borbeni kult naoružan ne samo za obranu već i za napad te pokušaje ubojstava i brutalnih napada na sve zamišljene neprijatelje u okolini. Kultovi Bhagwan Shree Rajneesh, Hare Krishna i Kršćanska zaklada Alamo bili su prihvaćeni među ljudima koji su jednako tako bili spremni predati im svoju svjetovnu imovinu te raditi bez naknade kako bi mogli *pripadati* - biti pripadnici i imati sve što pripadništvo donosi: hranu, smještaj, odjeću, prijevoz, zdravstvenu skrb i tako dalje. Jednom riječju: sigurnost."

"Ponavljam da nisam sasvim sigurna zašto mi to goviš."

"Pokušavam ti objasniti da ti ljudi nisu *ludi*. Oni očajnički žele nešto što su ljudska bića ovdje imala stotinama tisuća godina i još uvijek to imaju gdje god je sačuvan ostaviteljski način života. Oni žele biti zbrinuti *na. plemenски način*, Julie. Kultu su spremni pružiti punu potporu u zamjenu za *njegovu* punu potporu, što podrazumijeva hranu, smještaj, odjeću, prijevoz, zdravstvenu skrb i tako dalje - sve što je potrebno da bi se živjelo kao ljudsko biće. Kultove nisu tražili zato jer su ih doživljavali kao plemenske zajednice. Tražili su ih zato jer su pretpostavljali da će od njih dobiti ono što su očajnički željeli - i što još uvijek *želete*, Julie. U nadolazećim češ godinama vidjeti da se sve više i više potpuno običnih i inteligentnih ljudi pridružuje kultovima, ali ne zato jer su ludi, već zato jer im kult nudi nešto što silno žele i što ne mogu dobiti u uzimateljskom svijetu. Paradigma "potpora za potporu" nije samo način preživljavanja već i način života koji duboko zadovoljava ljudsko biće. Ljudima se doista sviđa živjeti na takav način."

"U redu, shvaćam. A sada mi reci što bih trebala učiniti po tom pitanju."

"Julie, kome je u ovom trenutku dopušteno osnovati kult u smislu o kojem govorimo?"

"Mislim da to nikome nije dopušteno."

"A budući da nikome nije dopušteno osnovati kult, tko ih ipak *osniva?*"

"Luđaci", rekla sam. "Ljudi koji su si umislili da su uzvišeni. I šarlatani."

"Julie, evo što ti pokušavam objasniti. Budući da među vama nikome osim luđaka i šarlatana nije *dopušteno* osnivati kultove, zašto te iznenađuje činjenica da su sve kultove, doista, osnovali luđaci i šarlatani?"

"To je vraški dobro pitanje."

"Evo još jednoga. Što bi učinila s kultom koji *nije* osnovao luđak ili šarlatan?"

"Kako to misliš, što bih učinila s njim?"

"Pa, bi li ga zabranila?"

"Ne znam."

"Znaš li tko su Amiši?"

"Da. Harrison Ford se prije nekoliko godina, u nekom filmu skrivao kod Amiša."

"Zar ne misliš da bi ih trebalo zabraniti?"

"Ne. Zašto bih to mislila?"

"Zato jer žive kao kult koji nije usredotočen na nekog luđaka ili šarlatana."

Zatvorila sam oči i odmahnula glavom. "Ishmaele," rekla sam, "doista me zbujuješ."

"Dobro. To je napredak. Moram te dovesti do spoticanja preko vaših kulturnih tabua. Ne poznajem drugi način poništavanja vaše uvjetovanosti da reagirate na *riječi*. Kad čuješ riječ *banda*, uvjetovana si pomisliti: 'Loše - ne misliti o tome'. Kad čuješ riječ *kult*, uvjetovana si pomisliti: 'Loše - ne misliti o tome'. Kad čuješ riječ *pleme*, uvjetovana si pomisliti: 'Dobro - u redu je misliti o tome'."

"U redu. Ali o čemu bih na ovom mjestu trebala razmišljati?"

"Trebala bi razmišljati o činjenici da između plemena i kulta ne postoji *praktična* razlika, Julie. Ne postoji praktična razlika između

rasplinjača kojega je konstruirao pobožni republikanac i onoga kojega je konstruirao ateistički anarhist. Oba funkcioniraju na isti način. To podrazumijevam kad kažem da među njima ne postoji praktična razlika."

"To shvaćam."

"Isto vrijedi i u našem slučaju. Pleme i kult funkcioniraju na sljedećem načelu: ti daj *svoju* punu potporu, a mi ćemo dati svoju *punu* potporu. Potpuno - u oba smjera. Bez zadrške - u oba smjera. Ljudi su umirali za to, Julie. Ljudi će i *dalje* umirati za to - ne zato jer su ludi, već zato jer im to doista nešto *znači*. Tu potpunu potporu *neće* zamijeniti za puno radno vrijeme i odrezak mirovine u starosti."

(Toga ću se razgovora, naravno, sjetiti tri i pol godine poslije, kad će moćna američka vlada zaključiti kako je potrebno ukinuti jednu malu sektu nedaleko od Wacoa u Teksasu. Nije bilo važno to što Davidijanci nisu bili osuđeni ni za kakav zločin - pa čak ni *optuženi*. Bili su obmanuti, a to je značilo da ih se može uništiti bez suđenja - očito prema načelu da su naše obmane u redu, ali su *njihove* u biti zle i potrebno ih je izbrisati s lica Zemlje, što god zapravo bile.)

Rekla sam: "Gotovo zvuči kao da me potičeš osnovati kult".

Uzdahnuo je i odmahnuo glavom. "Ti si moja glasnica, Julie, a moja je poruka sljedeća: otvorite vrata zatvora i ljudi će pohrliti van. Gradite ono što ljudi žele i pohrlit će prema tome. I ne ustručavajte se dobro promotriti ono što vam ljudi *pokazuju* da žele. Ne odvraćajte pogled samo zato jer je Majka Kultura tome nadjenula pogrdna imena. Umjesto toga, shvatite zašto je nadjenula ta pogrdna imena."

"Ja shvaćam. Nadjenula im je pogrdna imena zato jer želi da se užasnuti klonimo toga."

"Dakako."

U tom je trenutku, kao na znak, pokraj mene sjeo naočit, snažan muškarac, a ja sam odmah shvatila da je moja pouka kod majmuna završena.

Čovjek iz Afrike

Ishmael je rekao: "Julie, ovo je Art Owens", na što sam ga malo bolje promotrlila. Ishmael mi je rekao da mu je četrdeset godina, ali se meni doimao mladim - nisam vješta u procjenjivanju starosti. Koža mu je bila tamnija no što sam navikla viđati na Afroamerikancima, vjerojatno (kasnije sam shvatila) zato jer među njegovim precima uopće nije bilo bijelaca. Bio je lijepo odjeven u žućkastosmeđe odijelo i maslinasto zelenu košulju, a oko vrata je imao šarenu kravatu. Neko smo vrijeme promatrali jedno drugo pa zato iznosim sve te pojedinosti.

Bio je građen poput borca, nalik Tysonu, nizak, širok i snažan, poput panja. Ne znam što bih rekla o njegovu licu. Nije bio zgodan ni ružan. Njegovo je lice poticalo malo bolje razmisliti o tome što se sve s licima može učiniti. To je lice pripadalo osobi koja bi vas, rekavši da će od sutra ponovno kišiti četrdeset dana i četrdeset noći, podsjetila da ste oduvijek priželjkivali da ima čamac.

"Zdravo, Julie", rekao je punim, dubokim glasom. "Čuo sam mnogo o tebi." Da mi je to bilo tko drugi rekao, shvatila bih to kao puki klišej. Rekla sam mu da ja o njemu nisam čula ni riječi, na što mi je odgovorio skromnim osmjehom - ne širokim, već tek znakom uvažavanja. Potom je pogledao Ishmaela, očito očekujući da mi on kaže ono što mi je sam želio dati do znanja.

"Zapravo si čula nešto o Artu, Julie. Rekao sam ti da on ima vozilo i da će mi pomoći otići odavde."

"Da", rekla sam. "Dobro."

"Ponudila si pomoć - i sada je twoja pomoć potrebna."

Pogledala sam Arta Owensa, vjerojatno zato jer sam pomislila da je u nečemu podbacio ili je obećao nešto što ne može ispuniti. I on je kimnuo. "Izjalovilo se nešto što smo smatrali riješenim." Tada je upitao Ishmaela koliko mi je rekao o planu.

"Baš ništa", rekao je Ishmael.

"Ishmael se vraća u Afriku", rekao je Art. "Ovdje za njega više nema potpore, sad kad nema ni Rachel."

"Što je u Africi?"

"Prašuma na sjeveru Zaira."

"Šališ se", rekla sam mu. Art se namrštilo i pogledao Ishmaela.

"Misli da govorиш o nekoliko tisuća jutara ograđenog prostora", objasnio je Ishmael.

"Govorim o netaknutoj prašumi - o tisućama kvadratnih kilometara."

"Obojica ste me pogrešno shvatili", rekla sam. "Kad sam rekla da se šališ, mislim, zar mi želite reći da će Ishmael izaći i živjeti kao *gorila*?"

Obojica su na tren izgledali kao da sam zamahnula i odalamila ih. Art je prvi došao k sebi i rekao: "Zašto *ne bi* izašao i živio kao gorila? On jest *gorila*."

"On nije gorila, dovraga, on je *filozof*."

Zbunjeno su se pogledali.

Ishmael je rekao: "Vjeruj mi, Julie, nigdje na svijetu nema filozofske katedre za mene i nikada je neće biti."

"To nije jedina mogućnost." Ishmael je podignuo obrvu izazivajući me da navedem druge, ali sam rekla da ne shvaćam zašto bi od *mene* očekivao druga rješenja. Ja sam se tim problemom bavila samo trideset sekundi.

"Ja se njime bavim mjesecima, Julie, i jednostavno ćeš mi morati vjerovati kad kažem da je to najbolje što se može izvesti. Ne shvaćam to kao poraz ili kao posljednje utočište. To mi omogućuje slobodu koju ne mogu postići ni na jedan drugi način."

Gledala sam ih naizmjence, jednoga pa drugoga. Bilo je očito da je to odlučeno, pa sam slegnula ramenima i pitala u čemu trebaju moju pomoć.

Očito su se opustili, a Ishmael je rekao: "Što ti misliš, Julie, kako bi se takvo što moglo izvesti?"

"Pa, prepostavljam da ne možeš jednostavno rezervirati sjedalo u prvom razredu zrakoplova."

"To je nedvojbeno. Ali pojedinosti prijevoza čine lak dio. Prvih trinaest tisuća kilometara odavde do Kinšase su sitnica. Sljedećih osam stotina kilometara, od Kinšase do mjesta na kojem će me moći pustiti, ne može organizirati ni jedna putnička niti prijevoznička agencija na svijetu.

Taj je dio puta problem koji može riješiti samo netko u Africi, tko može postići suradnju i pomoći najviše državne razine."

"Zašto?"

"Zato jer Zair nije Kanzas, New Jersey, Ontario, Engleska ili Meksiko. Zato jer je Zair daleko od onoga na što smo navikli. Doseguo je razinu korupcije i organiziranog kaosa kakvu ne možeš ni zamisliti."

"Pa, zašto tada ideš onamo, zaboga? Idi negdje drugdje."

Ishmael je kimnuo i uputio mi slabašan osmjeh. "Nedvojbeno bi bilo lakše poći na neko drugo mjesto, ali malo je njih na kojima bi nizinski gorila bio očekivan prizor, Julie. Problem je samo doći do divljine. Kad stignem onamo, korumpiranost Zaira bit će daleko za mnom, barem u bliskoj budućnosti. Pod vlašću Uzimateљa na ovom svijetu doslovce nema mjesta na kojima je gorilama budućnost zauvijek osigurana. Osim toga, Zair je prihvatljiv zato jer ondje *imamo* nekoga tko može postići suradnju i pomoći najviše državne vlasti. A to nemamo nigdje drugdje."

Zaključila sam kako to mora biti Art Owens, pa sam ga pogledala kako bih čula njegovu priču.

"Prepostavljam da o Zairu ne znaš ništa", rekao je.

"Baš ništa", priznala sam.

"Ukratko, Zair se prije trideset i jednu godinu, kad je meni bilo pet godina, izborio za neovisnost od belgijske vlasti. Nakon početnog kaosa vlast je došla u ruke Josepha Mobutua, zlog i korumpiranog diktatora koji još uvijek vlada. Moje pravo ime je Makiadi Owona. Moj mladi brat Lukombo i ja družili smo se s Mokoncijem Nkemijem, dječakom naše dobi. Sva trojica bili smo sanjari, ali smo sanjali drukčije snove. Ja sam u duši bio ljubitelj prirode pa sam želio živjeti u prašumi i učiti. Nkemi je bio aktivist i želio je oslobođiti Zair ne samo od Mobutua već i od podmuklog utjecaja bijelaca. Luk je rođena 'desna ruka'. U meni je vidio Afriku koju je Nkemi želio spasiti pa smo zbog toga obojica bili njegovi idoli. Shvaćaš li?"

"Mislim da shvaćam", rekla sam.

"U tinejdžerskim godinama Nkemi je počeo govoriti da sebi i narodu Zaira dugujemo pobijediti bijelca u njegovoj igri, što je značilo steći najbolju moguću izobrazbu. Ja jednostavno nisam mogao ostati živjeti u prašumi i igrati se prirodoznanca. Morao sam poći u školu te studirati botaniku ili zoologiju. On je morao poći u školu te studirati odnose s javnošću i upravljanje, što ne bi bilo loše ni za Luka. Tako se i dogodilo. Uz mnogo truda i odlučnosti svi smo završili na sveučilištu u Kinšasi. A

tada smo Nkemi i ja, uz još nešto truda i odlučnosti, početkom osamdesetih uspjeli otići na studij u Belgiju. U tom je razdoblju moje ime Makiadi skraćeno u Adi. Za dvije godine imao sam pravo na belgijsko državljanstvo, pa sam ga prihvatio. S vremenom sam dospio u Sjedinjene Američke Države gdje sam na Cornellu studirao gospodarenje prašumama. Ondje je nadimak Adi pretvoren u Artie, a Artie je sveden na Art. Usput, na Cornellu sam upoznao Rachel Sokolow, koja mi je dala naslutiti svoj odnos s gorilom po imenu Ishmael. U međuvremenu je Nkemi u Zairu izabran u lokalno političko tijelo u Bolambi gdje je počeo utvrđivati političko uporište, a Luk je bio njegova desna ruka, što je oduvijek i želio.

U Zair sam se 1987. godine vratio s mnoštvom snova o očuvanju divljeg života na sjeveru - u našem kraju, najrjeđe naseljenom dijelu zemlje. Te je godine Nkemi načinio svoj prvi veliki korak u državnu politiku kandidiravši se za Državno zakonodavno vijeće. Ali njegove su zamisli bile previše radikalne pa ga je Mobutu zaustavio. Nkemi se vratio u Bolambu, gotovo u izgnanstvo, pa smo nas trojica - iako naravno ponajviše Nkemi - počeli planirati vlastitu revoluciju za neovisnost."

Zastao je i zamišljeno se zagledao u mene kao da procjenjuje koliko će od svega toga doista shvatiti. Netremice sam gledala u njega, pa je nastavio.

"U Zairu bi svaka vizija bila poboljšanje jer ondje vlada kaos na koji su svi navikli, a korupcija i mito jedino su na što iz dana u dan možete računati. Ali Nkemi je imao veličanstvenu viziju. Sjever je dugo bio pastorče 'civiliziranijeg' središnjeg dijela zemlje oko Kinšase. Mobutu je želio stranu valutu, odnosno da sjever proizvodi usjeve za izvoz. Budući da su zemljoradnici uzbajali usjeve za izvoz, hranu su morali kupovati. To im je znatno otežavalo život." Zastao je u nedoumici i pogledao Ishmaela tražeći pomoć.

"Zamisli da si postolar s velikom obitelji", rekao je Ishmael. "Postolar si, ali cipele možeš izraditi samo za izvoz, nije ti dopušteno izraditi cipele za vlastitu obitelj. Prodaješ ih distributeru za pet dolara po paru. Distributer ih prodaje trgovcu na malo za deset dolara po paru. A trgovac ih prodaje za dvadeset dolara po paru. Dakle, moraš izraditi i prodati četiri para cipela da bi u prodavaonici kupio jedan par cipela za člana svoje obitelji."

"I gore od toga, Ishmaele, jer u prodavaonici kupuješ uvezene cipele, kojima je cijena četrdeset dolara po paru. Da bi kupio par cipela u prodavaonici, moraš izraditi i prodati osam pari cipela."

"Shvaćam", rekla sam im.

"To je temelj Nkemijeve revolucije. Ljudi će se najprije pobrinuti za ljude. Morali smo prestati gledati prema Kinšasi jer je Kinšasa gledala prema Parizu, Londonu i New Yorku. Morali smo se okrenuti sebi, tradicionalnom seoskom životu, plemenskim vrijednostima. Morali smo se riješiti autsajdera koji nas pokušavaju usmjeriti prema drugim ciljevima - misionara, pripadnika Mirovnog korpusa i stranih trgovaca te njihove prateće svite koju su činili sluge, vlasnici prodavaonica, gostioničari i prostitutke. Svi su autsajderi morali otići, a ljudima se svidjela zamisao da bi ih se mogli riješiti. Svidjele su im se sve Nkemijeve zamisli.

2. travnja 1989. godine zauzeli smo sjedište upravne vlasti u Bolambi i proglašili Republiku Mabili - ime nadahnjujućeg istočnog vjetra koji okuplja ljude. Kao i u svim takvim situacijama, isprva je bilo mnogo zbrke i nereda jer su se bogati borili da zadrže ono što su navikli imati. Neću ulaziti u sve to. Nas je najviše zanimalo Mobutu. Bila su mu potrebna tri ili četiri tjedna da pošalje vojsku, ali nismo sumnjali da će to učiniti. Iako smo predstavljali dalek i nevažan dio zemlje, nije nam mogao dopustiti da se odcijepimo bez borbe. Oružje nam je gotovo preko noći pristiglo preko sjeverne granice sa Srednjoafričkom Republikom. Ispostavilo se da je Andre Kolingba, diktator te države, bio oduševljen našim naivnim malim pothvatom.

Pripremili smo se za napad. Kad je sredinom travnja napokon započeo, bio je iznenađujuće slab. Mobutuove jedinice bombardirale su nekoliko sela, pogubile nekoliko pobunjenika, zapalile nekoliko polja i krenule kući. Bili smo zapanjeni. Je li Mobutu bolestan? Je li zaokupljen nemicom u nekom drugom dijelu zemlje. Budući da smo bili izolirani, nismo mogli sa sigurnošću znati. Bilo je moguće i da nas je želio uljuljkati u san. Bez prave vojske i vojne discipline Kolingbino bi oružje ubrzo počelo skupljati prašinu i hrđati. Dobro isplaniran neočekivani napad za godinu dana bio bi razoran. Nastojali smo držati ljude u obrambenom raspoloženju, ali su obični ljudi smatrali da pretjerujemo s oprezom.

Agitator po imenu Rubundo, sličan Nkemiju, pokušavao je ujediniti Zande plemena u području istočno od nas. Došao nam je reći da su njegovi sljedbenici spremni odcijepiti se od Zaira i pripojiti se Republici Mabili, ako ih želimo primiti. Nkemi mu je rekao kako je to posve suprotno onome što smo željeli i u tome je bio u pravu. Rubundo je rekao da to shvaća, ali je pitao bismo li ih barem poduprli u njihovoj revoluciji odcijepljenja.

Nkemi je okljevao i na posljetku mu rekao da će razmisliti o tome. Razmišljao je o tome i razmišljao, Luk i ja gledali smo kako razmišlja o tome, Rubundo je neprestano nazivao i slao poruke, a tjedni su prolazili. A tada smo u studenom primili vijest o Rubundovu ubojstvu. Čim sam to čuo, sve mi je bilo jasno. Nkemi je uspostavio tajni dogovor s Mobutuom: *dopusti nam da se odcijepimo, a mi ćemo za vas održavati red u svim sjevernim plemenima.* Jedino je to moglo objasniti činjenicu da je Mobutu dopustio da se Mabili izvuče uz tek simbolično suprotstavljanje. Kad sam progovorio o tome, bilo je očito da sam pogodio istinu. Luk to nije predvidio kao ni ja, ali je taj dogovor smatrao dobrim - običnom, praktičnom politikom. Budući da se ja nisam složio s time, Nkemi me je upitao što kanim učiniti.

Upitao sam ga: 'Očekuješ li da će šutjeti o tome?'

On je rekao: 'Samo ako želiš i dalje živjeti', pa sam iste noći napustio Bolambu. Do Božića sam se vratio u Ameriku."

Nekoliko sam trenutaka razmišljala o tome, a tada sam rekla: "Pokušavam shvatiti zašto mi sve to govoriš. Rekao si da imate nekoga u Zairu. Je li to Luk?"

"Da, jest. Moj brat."

"U redu. Tada mi i dalje nije jasno. Zašto si mi ispričao sve to?"

"Da bi shvatila situaciju."

"Da, to sam shvatila. Ali zašto bih trebala shvatiti tu situaciju?"

Art Owens dobacio je pogled gorili i nastavio: "Relativno je lako dopremiti Ishmaela u Kinšasu. Ostatak puta iziskivat će mrežu ljudi - suradnje, tajnih dogovora i tisuće dolara mita. Luk može organizirati sve to, ali samo pomoću autoriteta Mokonzija Nkemija. Drugim riječima, za to mu nije potrebno samo Nkemijevo dopuštenje već njegova izravna *zapovijed* da to učini."

"Dobro. I?"

"Pa, kako će Luk navesti Nkemiju da mu zapovijedi riješiti to pitanje?"

"Ne znam. Pitat će ga?"

Art je odmahnuo glavom. "Luk ne bi imao razloga pitati takvo što. Ne želim reći da to ne bi htio. Ali takvim bi pitanjem izazvao sumnju."

"Sumnju na što?"

"Dovoljno je to što bi izazvao sumnju, Julie. To ne mora biti sumnja na nešto određeno."

"Želiš reći da bi bilo opasno kad bi rekao Nkemiju: 'Želim uvesti gorilu iz Amerike'."

"Kad bi mu to rekao, Nkemi bi zaključio da je sišao s uma. Bio bi uvjeren u to."

"Shvaćam. I?"

"Netko drugi mora zamoliti Nkemiju da Luku zapovijedi rješavanje toga pitanja."

Obojica su me pogledala. Kad sam napokon shvatila zašto, prasnula sam u smijeh. "Doista to mislite? Želite da *ja* zamolim Mokonziju Nkemiju da Luku zapovjedi organizaciju Ishmaelova prijevoza iz Kinšase u Mabili?"

"Ne, Luka uopće ne bi smjela spomenuti. Trebala bi samo zamoliti Nkemiju da ti pomogne dopremiti Ishmaela u Mabili. On bi tu zadaću odmah predao Luku."

Gledala sam ih naizmjence, u krajnjoj nevjericici. Nisu se šalili.

"Ludi ste", rekla sam im.

"Zašto, Julie?" upitao je Ishmael.

"Prijе svega, zašto bi Nkemi učinio nešto samo zato jer sam ga ja to zamolila?"

Art je kimnuo. "Moraš mi vjerovati da ga poznajem. Od njega bi zatražila nešto što nitko drugi na svijetu ne može učiniti. Silno će mu goditi pomisao da ima moć učiniti ono što nitko drugi ne može učiniti."

"To nije osobito dobar razlog."

"Julie, ti bi od njega tražila samo da makne prstom. To bi bilo dovoljno da ispuni želju mladoj djevojci iz najmoćnije države na svijetu. Predsjednik Bush ti ne bi mogao ispuniti tu želju, ali Nkemi to može jednostavno tako što će se okrenuti Luku i reći: 'Obavi to'."

"Drugim riječima, učinio bi to iz čiste... kako se to kaže, Ishmaele?"

"Taštine."

"Da. Želiš reći da bi to učinio samo zato jer bi mu to godilo."

"On si može *priuštiti* ugadanje, Julie", rekao je Art.

"U redu. Ali to je samo prvi dio. Drugo što me zanima jest želite li reći da bih trebala *otići* onamo?"

"O, da. Samo ga takav trud i trošak mogu uvjeriti da misliš ozbiljno."

"A koliko bi to trajalo?"

"Običan bi putnik od Kinšase do Bolambe morao putovati brodom, a to bi putovanje, u jednom smjeru, lako moglo potrajati dva tjedna. Ti bi išla helikopterom. Ako bude sreće, cijeli put - onamo i natrag - ne bi trajao više od tjedan dana."

"Tjedan dana! Bože, to nipošto ne dolazi u obzir! Mislim, kad biste me mogli odvesti onamo i vratiti tako da u ponedjeljak ujutro stignem u školu, to bi barem bilo u području mogućega."

Art je odmahnuo glavom. "Čak bi i predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, uza sve što mu je na raspolaganju, to teško obavio u tom roku."

"Pa, tjedan dana jednostavno nije moguće izvesti. Zaboga, zašto Alana Lomaxa ne zamolite da to učini? On je odrastao. On može što god poželi."

Trenutak mukle tištine. Art se nelagodno promeškoljio na stolcu, prekrižio noge i čekao, zajedno sa mnom.

"Alan nije kandidat za tu misiju, Julie", napokon je rekao Ishmael. "On to ne bi mogao."

"Zašto ne?"

Ishmael se namrštilo - uistinu ljutito. Očito nije želio da se njegov stav po tom pitanju propituje, ali je doista morao pretrpjeti, nije li? "Reći će to ovako, Julie. Što god ti mislila, kakvo god mišljenje imala o tome, od Alana to *neću* tražiti. Ali, *tražim* od tebe."

"Pa, polaskana sam, doista jesam, ali to ne mijenja činjenicu da to nije moguće."

"Zašto nije moguće, Julie?"

"Zato jer me mama ne bi pustila."

"Bi li te pustila kad bi se vratila do ponedjeljka ujutro?"

"Ne bi... ali u tom slučaju bih mogla muljati. Mogla bih joj reći da će vikend provesti kod prijateljice."

"Ne bih ti dopustio da to učiniš, Julie", ozbiljno je rekao Art. "Ne zato što sam silno moralan, već zato što bi to bilo previše rizično."

"To ionako nije važno", rekla sam, "jer joj nipošto ne mogu reći da će tјedan dana biti kod priateljice."

"A, kad bismo joj rekli nešto bliže istini, Julie? Kad bismo joj rekli da odlaziš u posjet jednom afričkom državniku, u sklopu važne misije?"

"Tada će jednostavno pozvati policiju."

"Zašto?"

"Zato jer ste očito ludi. Nitko ne šalje dvanaestogodišnjakinje u posjet državnicima."

Art se polako okrenuo prema Ishmaelu i rekao: "Po tvojim sam riječima očekivao nešto pametnije od ovoga, Ishmaele."

Skočila sam sa stolca i ošinula ga munjevitim pogledom koji ga je pretvorio u hrpicu tinjajućeg pepela.

Ishmael se nasmijao i mahnuo mi neka sjednem. "Julie je dovoljno pametna. Samo nema iskustva sa spletkama i prevarama." Okrenuo se prema meni i nastavio: "Julie, budući da se stvarnost u ovoj situaciji neće prilagoditi tvojim potrebama, morat ćemo joj pomoći. Zapravo, mogli bismo reći da ćemo morati stvoriti vlastitu stvarnost u kojoj postoje određene misije koje se mogu povjeriti *samo* dvanaestogodišnjakinjama."

"A tko bi tu stvarnost trebao prodati mojoj mami?" upitala sam.

"Ako se slažeš, prodat će joj je ministar unutarnjih poslova Republike Mabili - Makiadi Owona, tebi poznat kao Art Owens. U njegovoj putovnici još uvijek stoji ta funkcija. A dojmljiva je, zar ne?"

Priprema

Neću ulaziti u to. Ono što smo na posljetku rekli mojoj mami nije bilo daleko od istine, ali je *način* na koji smo joj to rekli bio čista laž. Kao što sam rekla, neću ulaziti u to. Art Owens i Ishmael iskonstruirali su toliko besprijeckorno uvjerljivu stvarnost da je ona mogla samo kimnuti i reći: "Pa, za ime Boga svemo guče ga, ako je Julie jedina osoba na ovom planetu koja to može učiniti, tada to vjerojatno mora učiniti". Jedini uvjet bio je da se ne nađem u situaciji u kojoj bih morala sama otići s jednog mjesta na drugo ili iz jednog zrakoplova u drugi. Zahtjevala je da me netko dočeka po izlasku iz zrakoplova i otpriati na sljedeći.

Naravno, doznala je da je misija vezana uz vraćanje gorile u njezino izvorno stanište. Toliko će doznati i Luk. Toliko su oboje *trebali* znati. Svaku bi dodatnu informaciju ionako odbacili. Jednostavno nećemo raspravljati o tome zašto je toliko vraški važno vratiti gorilu u Afriku. Bio je to čin od kozmičke, simbolične važnosti i zato ne pitajte.

Ishmael je iz zgrade Fairfield izašao u nedjelju, u tri sata u noći. U tome nisam sudjelovala.

Artu i Ishmaelu očito je bilo neugodno otkriti mi kamo ćemo ga najprije odvesti, ali to na posljetku jednostavno nisu mogli izbjegći. I, naravno, prije te informacije morali su mi ponuditi nešto povijesti. Tijekom godina koje je proveo igrajući se prirodoznanca u prašumi, Art je razvio sposobnost koja mu je omogućila da se uzdržava tijekom studija u Bruxellesu i u Americi. Vodio je brigu o životinjama u menažerijama, zoološkim vrtovima i cirkusima te stekao reputaciju čovjeka kojega valja pozvati u slučaju problema - životinja koje se ne uspijevaju priviknuti na život iza rešetaka, životinja koje odbijaju hranu, neuobičajeno agresivnih životinja ili životinja koje su razvile neobične i autodestruktivne navike poput stvaranja i održavanja rana na vlastitoj koži. Kad se potkraj 1989. godine vratio u Ameriku, mogao je birati posao pa je izabrao lunapark Darryla Hicksa koji je zimovao na Floridi. Ispostavilo se da Hicks ima zdravstvenih problema te da se namjerava rasteretiti tako što će se riješiti menažerije koja je pratila lunapark. Tako ju je prodao Artu, koji nipošto nije bio siromašan. U Americi je ostvario mudra ulaganja i ostavio ih u rukama prijateljice kojoj je vjerovao - Rachel Sokolow. Hicks je za godinu dana bio spremjan potpuno se povući iz posla pa je Artu ponudio cijeli

lunapark. Art je imao dovoljno novca za otkup iako ga nije mogao odmah isplatiti u cijelosti. U drugoj polovici 1990. godine dobro je upoznao Rachel - te napokon Ishmaela. U siječnju 1991. godine Rachel se podvrgnula pretragama kojima je ustanovljeno da je HIV-pozitivna. Zaražena je zbog kirurškog zahvata ispravljanja određenog srčanog problema. Rachel, Art i Ishmael uskoro su počeli stvarati planove koji su sada obuhvatili i mene.

Po odlasku iz zgrade Fairfield Ishmael će biti preseljen u kavez menažerije Darryla Hicksa tijekom njegova sedmodnevnog gostovanja u gradu. Tada će, sve dok prijevoz do Zaira ne bude organiziran, putovati s lunaparkom. Dakako, imala sam nekoliko pitanja, poput: *Zaboga, čemu kavez?* Zato jer bi nastala panika kad bi itko ugledao gorilu koji nije iza rešetaka; lokalni predstavnici zakona začas bi se sjatili oko njih, potpuno naoružani. I: *Ako su si mogli priuštiti sve drugo, zašto ga nisu ostavili u zgradu Fairfield dok ne dođe vrijeme da ga se ukrca u zrakoplov?* Zato jer je lunapark posjedovao sve potvrde, dozvole i veze koje će biti potrebne da ga se ukrca u zrakoplov - a Ishmael ih nije imao i nije mogao doći do njih.

"Po tom pitanju ćeš nam morati vjerovati, Julie", rekao je Ishmael. "Ništa od toga nije savršeno, ali je to najbolje što se može učiniti u ovim okolnostima." Morala sam to prihvati. Ali kad sam prvi put otišla u lunapark, smješten na praznom zemljишtu na rubu grada, i ugledala Ishmaela u njegovu kavezu, srce mi je gotovo prepuklo. Iako sam znala da će se morati suočiti s tim, još nisam bila spremna za to. Stidjela sam se - ne zbog njega, već zbog sebe. Iako je to bilo neutemeljeno, osjećala sam se osobno krivom za to što je u kavezu.

***

Mnogo je toga bilo potrebno učiniti - blago rečeno. Trebala sam otpustovati u ponедјeljak, 29. listopada, rano ujutro i (ako sve protekne čudesno dobro) vratiti se u petak, 2. studenog, oko ponoći. To je značilo da će tjedan dana izostati s nastave, o čemu je valjalo obavijestiti školu. Taj nadnevak odlaska omogućio nam je:

- organizirati rezervacije za zrakoplov
- fotografirati se za putovnice
- nabaviti putovnicu
- podnijeti zahtjev za vizu

- cijepiti se: dopunsko cijepljenje protiv tetanusa i difterije, imunoglobulin protiv hepatitisa A, cijepljenje protiv žute groznice i kolere (ne sve isti dan!)

- početi s uzimanjem tableta protiv malarije (dva tjedna prije polaska)

- poći na liječnički i stomatološki pregled

- nabaviti karte i putno osiguranje (uključujući medicinsko)

- dobiti međunarodnu zdravstvenu potvrdu

- nabaviti vodič za sporazumijevanje na francuskom jeziku

- nabaviti medicinske potrepštine: aspirin, antihistaminičke, antibiotike, antacide, lijekove protiv proljeva, tablete soli, kalaminski losion, preparat za zaštitu od sunca, flastere, zavoje, škare, antisepтик, repellent, tablete za pročišćavanje vode, balzam za usne, ručnik za lice i ručnik za ruke, vlažne rupčice, sklopivi nožić sa škarama, pincetu i turpiju za nokte

- nabaviti naprtnjaču i pojASNtu torbicu u koje će sve to staviti.

Dakle, ako ste slučajno sišli s umom i ove godine planirate ljetovati u Zairu, navedenog se popisa možete pridržavati do posljednjeg slova, osim što će vam uza sve to biti potreban i obrazac za prijavu valute (koji je ukinut 1980. i u Kinšasi ponovno uveden 1992. godine).

Bila mi je potrebna osmodnevna tranzitna viza, ali je osobi moje dobi neće izdati i poslati poštom. Kad krenem, morat će otici u veleposlanstvo Zaira u Washingtonu.

***

Od svega što sam morala nabaviti i obaviti, važnije su bile upute koje sam primila od Arta i svaki dan ih ponavljala gotovo tri tjedna.

"Netko će te dočekati nakon svakog leta. Ostani na mjestu sve dok tvoj pratilec ne stigne. Nemoj odlutati! Stani nasred ulaza, tako da budeš uočljiva.

Bit ćeš zbrinuta gdje god se nađeš, od trenutka dolaska do odlaska, pa sa sobom nemoj nositi mnogo novca.

Ponesi što manje prtljage.

U zrakoplovu spavaj kad god možeš, koliko god možeš. Kad stigneš u Zürich, osjećat ćeš se kao usred noći, iako će ondje biti početak radnoga

dana. Kad stigneš u Kinšasu, bit ćeš spremna za novi dan, a oni će se spremati za večeru i odlazak na spavanje. U tom kratkom vremenu po tom pitanju ne možeš poduzeti ništa osim spavati koliko god možeš.

Ne ulazi u razgovore s ljudima koje sretneš u zrakoplovu. Budi pristojna, ponesi knjigu koja te zanima.

Kad stigneš u Kinšasu, imaj na umu da je taj grad po pitanju zločina najopasniji na svijetu. Pljačke i ubojstva usred bijela dana uobičajena su pojava na ulicama - a žrtve su vrlo često stranci. Ti nećeš biti u opasnosti jer ćeš imati dobro osiguranje, ali moraš znati zašto ti je *potrebna* zaštita. Nemoj se praviti pametna. Ne igraj se!" (Nije potrebno reći da moja majka nije upoznata s tim aspektom putovanja.)

"U zračnoj luci neće biti natpisa niti obavijesti s interkoma. Kreni za ljudima prema terminalu, a moj brat Luk trebao bi te dočekati prije no što stigneš onamo. Upamti da će te dočekati Luk i nitko drugi. On ne izgleda poput mene (imamo različite očeve). Zapravo, gotovo uopće ne izgledamo kao braća. On je visok i nezgrapan i nosi debele naočale. Ako imalo sumnjaš, upitaj ga za svoje ime i za ime njegova brata, a ako to ne zna, nije Luk pa ne bi smjela razgovarati s njim ili bilo što drugo. Ostani s ljudima iz zrakoplova i ne razgovaraj ni s kime osim s Lukom.

Luka će pratiti dvojica: tjelohranitelj naoružan do zuba i vozač, koji će ostati u automobilu (inače bi ga okrali ili ukrali). Tjelohranitelj će ostati s tobom dok Luk prenese tvoje torbe i putovnicu kroz carinu.

Nemoj nositi sunčane naočale. One označavaju Važnu facu' metu. Nemoj nositi torbicu ili nakit - to će ti odmah oteti, s tjelohraniteljem ili bez njega. I ne puni džepove tako da se izboče netko će ih rasparati britvom i nestati s njihovim sadržajem prije no što uspiješ otvoriti usta. U usporedbi s Kinšasom, Times Square u New Yorku siguran je poput vjeronaučnog izleta.

Načini kopije svih svojih dokumenata i drži ih kod sebe, u putničkom pojasu ispod majice.

Nemoj očekivati da će te policija zaštititi - čak ni u zračnoj luci. U zračnoj luci ne postoji osiguranje. To mjesto nitko ne osigurava za turiste. Lutajuće bande djece i prosjaka zgrabit će što god stignu i odmagliti.

Ljudi koji ti pokazuju policijske iskaznice ne moraju biti policijci. Čak i ako jesu policijci, to ne mora značiti i da su ti prijatelji. Zadržat će te

čak i zbog najmanjeg prijestupa - ili bez ikakvog razloga - sve dok se ne plati mito.

Nemoj nositi fotoaparat - zbog fotografiranja pogrješnih stvari mogla bi završiti u zatvoru. Nemoj očekivati da će te tvoja mlada dob zaštiti. Nitko u Kinšasi neće pomisliti da si premlada da bi bila zločinka - ili prostitutka. Trebala bi imati na umu da mnogi Afrikanci, osobito pod muslimanskim utjecajem, sve američke djevojke smatraju manje ili više prostitutkama.

Dok čekaš da Luk obavi formalnosti, netko bi ti mogao prići, dati ti paket ili torbu u ruke i otići bez riječi. Takav će čovjek očekivati da ćeš to neopazice prenijeti kroz carinu. Vjerovala ili ne, to se neprestano događa. Ljudi su toliko zbumjeni da kriju umjetnu robu doista prenesu preko carine. Osoba im potom ponovno priđe i olakša im teret."

Naravno, ništa od toga ne odnosi se na ljude kojima te šaljem. Potpuno možeš vjerovati svim osobama s kojima te Luk upozna, a oni će biti vrlo polaskani budeš li prema njima ljubazna kao što si prema meni.

Gliste možeš lako dobiti kroz tabane pa nipošto ne hodaj bosa. Ne ulazi u vodu! Često peri ruke! Pij samo pivo ili pročišćenu vodu. Pij više vode no što smatraš da ti je potrebno - ali samo pročišćenu vodu. Zube također peri samo pročišćenom vodom. Ako ti netko ponudi sladoled, i to ćeš morati odbiti.

Kad stigneš u Bolambu, budi spremna jesti prstima. Ondje je to savršeno dolično i pristojno. Također budi spremna na neobičnu hranu. Mogli bi ti ponuditi zairske delicije, osobito u prašumi - pržene ličinke ili termite. Zatvor oči ako moraš i hini da su ti ukusni. Termiti su hrskavi i okusom podsjećaju na kokice. Obećajem ti da te takva hrana neće ubiti.

Ne privlači pozornost. I prema svima budi pristojna!"

Ovo posljednje mi se osobito svidjelo.

Na putu

Dakle, moj prvi pratilac nije se pojavio u zračnoj luci u Atlanti kako bi mi pomogao presjeti za Washington. Čekala sam sve dok do polijetanja - iz drugog ulaza, naravno! - nije preostalo petnaest minuta, a tada sam, slijedeći putokaze, stubama sišla do nekakve proklete željezničke postaje. Iz iskustva znam da se iz vlakova ne izlazi nakon što krenu. Hoću li na ovoj životnoj prekretnici ući u vlak i možda se za tri dana probuditi negdje u Montani? Ne, nipošto.

Potrčala sam. Bog zna da nisam stručnjakinja za ta pitanja, ali tko god je projektirao tu zračnu luku, morao je u sebi nositi duboko ukorijenjenu nesklonost putnicima. Moj način možda nije bio najotmjeniji, ali sam ipak stigla.

Ponadala sam se da tako neće proteći cijelo putovanje, ali nisam moralna brinuti. U zračnoj luci Dulles dočekala me je pratilja, četrdesetogodišnjakinja koja je odavala dojam sposobnosti, odjevena poput odvjetnica u filmovima. U svojim trapericama i majici osjećala sam se poput siročeta (ali ja sam ipak putovala u Zair, a ona nije). Ušle smo u taksi, a ja sam je putem upitala je li joj Art Owens prijatelj. Na to mi je odgovorila osmijehom - dobroćudnim. Objasnila mi je da je profesionalna pratilja; to je njezin posao. Dočekivati ljudе na kolodvorima i u zračnim lukama te ih odvoditi onamo kamo moraju stići. Objasnila mi je da pratilje u drugim gradovima uglavnom prate pisce na promotivnim turnejama. U Washingtonu uz to služe i kao vodiči kroz birokraciju.

U veleposlanstvu Zaira nisu imali podatke o mojoju zahtjevu za vizu niti o obavijesti u kojoj je pisalo da će mi vizu izdati čim dokažem da nisam bez novca. Izvukla sam sve svoje dokumente, kopiju njihove obavijesti i svežanj putničkih čekova na potreban ukupni iznos od pet stotina dolara i pokazala ih službeniku. On se složio da je sve to u redu te me zamolio da ispunim još jedan zahtjev i vratim se za dva dana. Moja se pratilja u tom trenutku umiješala i vrlo ljubazno objasnila da će mu, ako se ne prestane glupirati, istrgnuti pluća i prodati ih kao pseću hranu. Nije se baš izrazila tim riječima, ali je to bila osnovna poruka. Oni su se prestali glupirati, pa sam za petnaest minuta izašla s vizom. Zahvaljujući tom

iskustvu, svojemu popisu privlačnih zanimanja dodala sam "profesionalnu pratile".

Odatle do Kinšase samo sam letjela, vrlo dugo, uz dosadu, filmove, spavanje, grickanje i dosadu. Iznenadio me je pogled iz zraka na Kinšasu. Očekivala sam zadimljene, postapokaliptične ruševine. Ali bio je to običan, velik grad s uredskim zgradama, neboderima i svim ostalim. Čak je i sjalo sunce.

U zračnoj luci Njili je u šest ujutro bilo vruće i sporno, bez ugodnih, klimatiziranih hodnika pred vratima zrakoplova. Nismo morali čekati da izđemo da bismo doznali kako Kinšasa miriši jer, čim su se vrata otvorila, Kinšasa je ušla i pružila nam uzorak, nimalo ugodan.

Sišli smo na asfalt i krenuli prema zgradi terminala. Prišao mi je nasmiješeni, ostarjeli hip i sijede kose svezane u rep i rekao: "Julie?" Nisam mu odgovorila, već sam nastavila dalje. On je zvanično promotrio gomilu, pogledom tražeći drugu dvanaestogodišnjakinju. Kad je nije našao, ponovio je: "Julie?"

Odlučno sam mu rekla: "Ovdje se sastajem s Lukombom Owonom i ni s kim drugim, a ako to nisi ti, bila bih ti zahvalna kad bi me ostavio na miru."

Nasmijao se. "Načekat ćeš se, mala. Luk Owona je osam stotina kilometara daleko, u Bolambi."

Pokušavajući to, shvatiti, nastavila sam dalje. Art mi je sasvim jasno dao do znanja da ne prihvaćam nikakvu zamjenu za Luka Owonu. Morala sam čekati Luka - Luka i nikoga drugoga. Taj je tip tražio na sve strane. I ja sam tražila visokog, nezgrapnog crnca koji bi mogao biti polubrat Arta Owensa. Pokraj ulaza u terminal stajala je Artova krupnija, deblja inačica - ni visok ni nezgrapan čovjek, ali nedvojbeno zainteresiran za mene. Prišla sam mu i upitala: "Luk?"

On se namrštil i okrenuo prema hipiju, pa su razmijenili nekoliko riječi na francuskom. Kad su završili, hip i pogledao i rekao: "Objasnio sam Mafuti da očekuješ da će te ovdje dočekati Luk Owona, a Mafuta je rekao: 'Luk Owona je premijer Mabilija. On ne dočekuje ljudi u zračnim lukama.' To je tako, Julie. On šalje druge da nekoga dočekaju. Poslao je Mafutu i mene i bojam se da ćeš se morati pomiriti s time. Ili se okrenuti i poći kući."

I tako najvažnija uputa ode u vjetar.

Mafuta je otisao prijaviti moju prtljagu na carinu, a ostarjeli me je hipi čuvao u čekaonici nalik autobusnoj postaji u paklu - ljudi su sjedili na podu, naslonjeni na zid, spavali, dosađivali se i izgledali umorno i rezignirano, čekajući polijetanja koja će se dogoditi nekada, jednoga dana ili možda nikada. Hipiju je ime bilo Glen, ili, točnije, bio je poznat kao Samo Glen. Kao pilot u Vijetnamu odrekao se svojega prezimena u zamjenu za helikopter koji je stajao na pisti i čekao da nas preveze u Bolambu - drugim riječima, dezertirao je pomoću ukradenog helikoptera punog dijelova i goriva, sljedećih nekoliko godina prodavao puške i krijućarenu robu gdje god se moglo zaraditi te se na posljeku skrasio u Zairu i otpočeo polupošten život.

Dok je Glen govorio, krateći vrijeme koje je Mafuti bilo potrebno da rasporedi potrebno mito, u meni se rodila nuda da ćemo odletjeti izravno u Bolambu te da nećemo morati provesti noć u Kinšasi, kako je bilo planirano. Ali, to neće biti moguće. Objasnio mi je da zračna putovanja u Africi nije moguće uspoređivati sa zračnim putovanjima u Americi. U Americi možeš neprestano, danju i noću, pratiti svoj položaj pomoću navigacije velikog dometa i mreže zemaljskih radiostanica pa uvijek znaš u kakve vremenske prilike ulaziš. U Africi se leti po vidu i prema nagađanjima pa bi se samo junaci i luđaci nakon zalaska sunca upustili u pothvat polijetanja na put dug osam stotina kilometara.

Pola sata poslije izašli smo i sjeli u automobil kakav do tada još nisam vidjela, nipošto američki. Mafuta je sjeo naprijed, pokraj vozača, a karabin mu se upadljivo izbočio s unutarnje strane lijevoga koljena. Glen mi je objasnio kako time svim nitkovima daje do znanja da na gnjavažu nećemo ljubazno odgovoriti. U slučaju stvarne nevolje, Mafuta će vrlo vjerojatno uporabiti pištolj.

Krenuli smo na dugu vožnju kroz La Cite, golemo sirotinjsko naselje u kojemu žive dvije trećine stanovništva grada - redovi straćara s dograđenim kuhinjama, u kojima se hrana kuhala na otvorenoj vatri. Nije mi bilo potrebno mnogo vremena da shvatim kako je to izvoriste onog užasnog vonja koji nas je dočekao u zračnoj luci. Kad sam Glena upitala odakle taj smrad dolazi, upitao me je jesam li ikad bila na golemom smetlištu. Morala sam priznati da sam taj užitak propustila.

"Pa, jednostavno rečeno," rekao je, "smeće gori."

"T?"

"U La Citeu se smeće koristi kao gorivo za kuhanje. Mnogo ljudi kuha na zapaljenom smeću, a tog se smrada nije lako riješiti."

Na to nisam imala što reći - bila sam usredotočena na gutanje.

Čudno, ali istinito, u La Citeu je bilo mnogo barova i noćnih klubova - mnogi na otvorenom, a u gotovo svima je treštala živa glazba koja je mojim ušima zvučala kao najvrućija vruća salsa. Pitala sam se kako ljudi, koji žive u toliko očajnoj bijedi, mogu stvarati toliko živahnu, uzbudljivu i veselu glazbu, a tada sam zaključila da je glazba možda njihov *protootrov* za očajnu bijedu. Opazivši da je slušam, Glen je napomenuo (čini mi se, uz prizvuk ironije), da je Kinšasa glazbena prijestolnica Afrike. Nisam došla u iskušenje da zastanem kako bih sve bolje promotrlila i poslušala.

Ni nakon pola sata vožnje nismo bili ni blizu središta grada, gdje se nalaze upravne zgrade, muzeji i prodavaonice u europskom stilu, ali smo bili u sirotinjskoj četvrti više klase, gdje je Glen živio i gdje će provesti noć. On i njegova djevojka Kitoko imali su stan u kući iz kolonijalnog razdoblja, koja je nekoć bila otmjena, ali je sada prilično zapuštena. Čak je i ondje bilo ljudi koji su kuhali na otvorenoj vatri, a neke od njih morali smo prekoračiti da bismo stigli do vanjskih stepenica koje su vodile u Glenov stan na prvom katu.

Kitoko mi se svijjela na prvi pogled. Bila je stara otprilike dvadeset i pet godina, mršava, ne osobito lijepa, ali mi je uputila širok, dobroćudan osmjeh. Kao i Mafuta govorila je samo lingala i francuski, ali joj nije bilo potrebno objašnjavati da žudim za kupaonicom koju su, srećom, imali. Leknulo mi je kad sam doznala da imaju štednjak na petrolej - da ne kuhaju na smeće! Imali su i petrolejske svjetiljke (i jak miris petroleja) za slučaj da nestane struje, što se često događalo.

Kitoko je kuhala *moambe* - piletinu i rižu s umakom od kikirikija i palminog ulja, koji je kuhinjicu ispunio divnim mirisom. Glen mi je pokazao svoju zbirku kaseta - pola *rock'n'roll*, pola suvremena zairska glazba - i ponudio mi da izaberem. To mi je uvijek grozno pa sam nasumce uzela nekoliko kaseta i pružila mu ih.

Dok smo slušali glazbu i čekali *moambe*, Glen mi je ispričao kako je Kitoko upoznao pilotirajući i obavljajući razne druge poslove za Republiku Mabili. Ispostavilo se da je ona kći rođaka Lukove supruge - morala sam priznati da ne uspijevam pojmiti tu vezu. Radila je u centru grada, u tvrtki za uvoz i izvoz te ujedno služila kao Lukova organizatorica i doušnica u Kinšasi.

Art je u jednomete bio u pravu. Spavala sam cijelim putem do Züricha i najveći dio puta do Zaira pa sam u devet sati na večer, po vremenu u Kinšasi, bila spremna za cijelonoćno kartanje pokera ili takvo što. Međutim, nakon što sam uz večeru i poslije nje iskapila dvije goleme boce lokalnog piva, počela sam se opuštati pa sam do jedan u noći bila spremna za drijemanje. Osam sati poslije doručkovali smo njihove banane i moje kekse, a Kitoko nas je potom zagrlila u znak pozdrava. Mafuta nas je čekao u automobilu, pa smo se vratili u zračnu luku, a da nas pritom nisu opljačkali, gađali kamenjem, pucali na nas, vrijeđali, zasipali bombama ili granatama, ugušili žicom, otrovali plinom, napali, uhvatili između dvije vatre, pucali na nas iz zasjede, zapriječili nam put, gađali napalmom ili nam podmetnuli eksploziv. Nitko nas nije čak ni gađao vodenim balonom. No, netko je tijekom noći ispraznio gorivo iz helikoptera kojega je, parkiranog na čistini zračne luke, *cijelo vrijeme čuvao* zrakoplovni mehaničar podmićen u tu svrhu. Za Glena to nije bilo ništa novo pa smo za sat vremena krenuli.

Kad smo uzletjeli i stabilizirali se u zraku, Glen je primijetio da svojim prijateljima kod kuće sad mogu reći da sam upoznala pravog, živog špijuna.

Isprva sam mislila da govori o sebi, ali to nije imalo smisla. Kad sam malo razmislila, rekla sam: "Oh, misliš na Mafutu".

"Ne, ne na Mafutu. On je samo snagator. Govorim o Kitoko. Većina špijuna u stvarnom životu nije nimalo nalik onima o kojima čitaš u krimićima."

Lukombo Owona

Glavni put za Bolambu bio je vrlo jednostavan: slijediti rijeku Za ir prema sjeveroistoku osam stotina kilometara, skrenuti lijevo u Mongalu, pa još osamdeset kilometara i eto te ondje. Zairski dio puta bit će lak - rijeka je golema, široka i blatnjava poput Mississippija. Lako bi bilo i skrenuti u Mongalu - kad bi bila označena kakvom velebnom osobitošću poput Svjetskog trgovačkog centra. Ali to nije bio moj problem. Glen je očito znao raspozнатi Mongalu od svih drugih pritoka koji se na svakih nekoliko kilometara odvajaju i nestaju u prašumi.

Čak i da smo mogli ići izravnim putem, drago mi je da nismo jer tada ne bih vidjela jednu od najboljih stvari na svijetu, svojevrsno plutajuće selo koje putuje između Kinšase i Kisinganija. Koliko sam uspjela razabratiti, posrijedi je parobrod koji gura niz teglenica toliko krcatih robom i ljudima da se i ne vide pod njima. Bilo je ondje živih krokodila, kokoši i koza, krcati kauč i naslonjači koji su se prevozili uzvodno (te u međuvremenu služili kao sjedala za dvanaestero ljudi), kutija, svežnjeva, sanduka, hrpa odjeće, jedan zahrdali džip, nekoliko ljesova, jedan pijanino, ljudi posvuda, žena koje su tukle nešto za što sam kasnije doznala da je manioka u velikim emajliranim kadama, ljudi koji su kuhalili, ljudi koji su trgovali, ljudi koji su kockali, ljudi koji su prelazili s teglenice na teglenicu. Svaka teglenica ima gostionicu u kojoj se danonoćno svira i pleše. Trgovci iz sela u unutrašnjosti doplove pritocima do rijeke i čekaju parobrod - što može trajati danima. Ljudi tako cijelim putem izlaze iz pritoka i privezuju se uz teglenice kako bi prodavali banane, ribu, majmune i papige te kupovali emajlirane lonce i posude, žilete i tkanine, koje odnose u svoja sela. Glen je rekao da to gotovo *jest* selo u kojemu se djeca rađaju i odrastaju te malokad silaze s toga parno-tegleničkog vlaka koji neprestano prelazi put od Kinšase do Kisinganija i natrag. Poželjela sam da Ishmael može vidjeti taj sjajan primjer zamisli da ne postoji jedan ispravan način življenja - ovaj način zasigurno ne bi odgovarao svima, ali moram priznati da je mene snažno privukao.

Tek sam u zraku, osam stotina metara iznad rijeke Zair, shvatila što mi je Glen govorio o noćnom letu nad prašumom bez navigacije velikog dometa ili vremenske prognoze. Prašuma se proteže od obzorja do obzorja te seže do samoga ruba rijeke. Kad biste se zatekli u oluji pa biste bili

prisiljeni sletjeti, imali biste samo dvije mogućnosti: spustiti se na krošnje ili sletjeti ravno u rijeku. Prva mogućnost donijela bi gotovo potpuno izvjesnu smrt, a ni druga ne bi ponudila bolje izglede za preživljavanje. Danju bi se taj problem lako riješio slijetanjem na čistinu bilo kojega sela uz obalu, ali noću te čistine nije moguće vidjeti.

Misljam da smo u zraku bili otprilike tri sata kad smo skrenuli prema sjeveru, slijedeći Mongalu. Na tom smo pritoku vidjeli tri kanua koja su plovila nizvodno prema Zairu gdje će se privezati uz plutajuće selo koje će sutra rano ujutro proći pokraj Mongale. Glen je rekao da prevoze jam i suhu manioku te mi objasnio da je posrijedi korijen koji se tuče u brašno, a od brašna se potom izrađuje tropska inačica valjušaka od krumpira.

Za pola sata ugledali smo Bolambu. Najprije sam mislila da se Glen sali i da je prava Bolamba vjerojatno još četrdeset ili pedeset kilometara uzvodno. Ali ne, bio je sasvim ozbiljan. To jadno seoce, veliko otprilike kao igralište za bejzbol, bilo je prijestolnica Republike Mabili. Znam da zvuči glupo, ali bila sam uvrijeđena. Da sam znala da je tako, rekla bih: "Čujte, nemojte mene slati u Bolambu, pošaljite Bolambu k meni".

Osjetivši moje razočaranje, Glen mi je objasnio da je taj grad, unatoč skromnom izgledu, u kolonijalno vrijeme bio mnogo veći te da je i danas najvažnije trgovačko središte u regiji. Sletjeli smo na školsko igralište, a desetak malih odraslih došlo je vidjeti koga je ili što Glen dopremio. Među njima je bio mladić koji mi je prišao, predstavio se kao Lobi, ministrov pomoćnik, i zamolio me da s njim podem u službenu rezidenciju u drugoj ulici. Uzeo je moj kovčeg i naprtnjaču prije no što sam je uspjela staviti na leđa te upitao: "To je sve što si donijela?"

Priznala sam da jest, pa smo krenuli. Na vrlo nespretnom engleskom pristojno me je upitao jesam li dobro putovala i je li mi boravak u Kinšasi bio "po volji". Uvjerila sam ga da sam dobro putovala, da mi je boravak u Kinšasi bio po volji i to je bilo sve po pitanju konverzacije.

Službena rezidencija bila je skup zgrada poznatih kao Kompleks, preostao iz kolonijalnih vremena - izvana vrlo lijepa, a na vratima je bila samo brončana ploča koja je govorila o njezinoj upravnoj funkciji. Zapravo, prednja je zgrada izgledala kao slabije održavana inačica veleposlanstva Zaira u Washingtonu. Ušli smo, a Lobi je kimnuo nekome na porti, odveo me na prvi kat, pokazao mi gdje je zahod i posjeo me na klupu.

"Premijer zna da si ovdje", rekao je, "i uskoro će doći po tebe. Ja ću u međuvremenu odnijeti tvoje stvari u tvoju sobu. Je li to u redu?"

Rekla sam da jest, na što je on brzim korakom otišao niz hodnik. Vratio se za deset minuta, iznenaden vidjevši da i dalje sjedim ondje.

"Zar premijer nije došao po tebe?" upitao je, prilično nepotrebno.

Rekla sam mu da nije.

Rekao je da će ustanoviti što ga je zadržalo te ušao kroz vrata malo niže niz hodnik. Za otprilike tri minute provirio je kroz vrata i pozvao me.

"Telefonirao je," rekao je Lobi, "ali sada je spreman primiti te."

Proveo me je kroz prijamni ured - poput onih u kojima bi trebala biti tajnica, ali tajnice u tom trenutku nije bilo - i uveo u unutarnje svetište gdje se čovjek, nesumnjivo Luk Owona, uspravio u svojem naslonjaču i ustao kako bi se službeno naklonio.

"Dobrodošli u Bolambu, gospođice Gerchak", rekao je ne osobito srdačnim tonom i ponudio mi da sjednem. Ne pokazujući osobito zanimanje, izverglao je uobičajenu kurtoaziju o tome kako se nada da sam dobro putovala i da mi je boravak u Kinšasi bio po volji, a tada je prešao na stvar.

"Koliko sam shvatio," rekao je prezrivo me gledajući kroz svoje debele naočale, "tražite pomoć u pronaalaženju doma za nizinskog gorila."

Sjedeći i slušajući kako govori o svemu tome, napokon sam shvatila koliko je Art Owens pogriješio u procjeni situacije. Mogla sam to zaključiti iz činjenice da me Luk nije dočekao u zračnoj luci u Kinšasi (a vjerojatno to nije ni namjeravao). Mogla sam to zaključiti iz činjenice da nije prošetao do školskog igrališta kako bi dočekao helikopter - niti provirio u hodnik, pa čak ni obišao svoj radni stol kako bi me pozdravio. Ali tada sam to ipak zaključila.

Suprotno svemu što je Art uzimao zdravo za gotovo, njegov brat Luk nam nije bio prijatelj. Nisam znala je li nam neprijatelj, ali očito nam nije bio saveznik.

Za tri sekunde preplavila me je ljutnja - dijelom zato jer je Art bio toliko slijep, a dijelom zato jer je Luk bio takav kakav je bio. Potpuno sam izgubila nadzor nad sobom, a kad se to dogodi, sposobna sam povući vrlo glupe poteze. Ono što sam tada učinila nekima se može doimati hrabro i odvažno, ali ja si ne umišljam takvo što. Bila je to najobičnija glupost.

Rekla sam kako znam da on i njegov brat imaju različite očeve.

Očito sam ga zbumila uvođenjem tog osobnog elementa u razgovor, ali je priznao da je to točno.

Rekla sam: "Arta je otac očito dobro odgojio".

Luk je otrprilike dvadeset sekundi nepomično sjedio pokušavajući shvatiti što sam time zapravo željela reći, a kad je shvatio, njegovo je crno lice poprimilo pepeljastu boju, poput ugaslog ugljevlja.

Istog sam trena poželjela da me nema. Istog sam trena poželjela da sam kod kuće ili barem u helikopteru. Istog sam trena zamislila kako me odvode i pogubljuju. On je zurio u mene kao da i sam zamišlja kako me odvode i pogubljuju. Ja sam zurila u njega - barem toliko znam. Ljudi napadaju tek kad pobegneš.

"Kako se usuđuješ", napokon je hladno rekao, "doći u moj ured i vrijedati me."

"Kako se *ti* usuđuješ", rekla sam ledeno, "biti toliko *negostoljubiv* prema prijateljici svojega brata, koja je prešla trinaest tisuća kilometara da bi te nešto zamolila."

Jesam li doista bila toliko nadahnuta da sam uporabila riječ *negostoljubiv*? Ne mogu se zakleti, ali nedvojbeno sam bila nadahnuta.

On je zurio u mene, a ja sam zurila u njega. Uskoro se u meni rodio osjećaj da smo zamijenili položaje. Sada je on polako počeo osjećati želju da ga nema.

Spustio je pogled, a ja sam znala da sam, nevjerojatno, pobijedila. Možda nisam stekla doživotnog prijatelja, ali sam ga pritisnula snažnije no što je on pritisnuo mene.

Sjedili smo. On očito nije znao što bi učinio, a ja nedvojbeno nisam imala blagog pojma što bih učinila. Upravo sam smrtno uvrijedila čovjeka dovoljno moćnog da me pogubi - i prisilila ga progutati tu uvredu. Ni jedno od nas nije znalo što dalje.

Na posljetku sam u očaju rekla: "Brat ti poručuje da mu nedostaješ - i da mu nedostaje Afrika". Bila je to puka izmišljotina, dakako. Art nije rekao takvo što, niti bilo što slično.

"To mi je teško povjerovali", rekao je Luk.

Slegnula sam ramenima kao da time govorim: "Što se može s takvim glupanom?"

"On je dobro?"

"Dobro mu je", odvratila sam dvosmisleno.

Njegovo pitanje i moj odgovor značili su da je pravi rat izbjegnut.

Nakon još jedne poduze stanke rekao je: "Molim te da prihvatiš moju ispriku... i objasniš mi što je zapravo posrijedi u tom poslu s gorilom". To mi se učinilo spretnim, tako povezati ispriku i zahtjev. Na taj je način izbjegao dodatno poniženje primanja oproštaja.

U svakom slučaju, bilo je očito da je "taj posao s gorilom" shvatio kao paravan za nešto važnije. To me je prisililo da blago izmijenim stav koji sam došla zauzeti u Bolambi. Da sam Luku rekla istinu da Art doista želi samo preseliti gorilu, mogao bi to odbaciti kao nešto što nije vrijedno njegove pozornosti. Takav sam dojam stekla. Da bih sprječila taj ishod, sve sam okrenula i rekla da ja želim preseliti gorilu. Drugim riječima, umjesto da se postavim kao Artova posrednica koja služi ostvarenju *njegova cilja*, rekla sam mu da Art meni pomaže ostvariti *moj cilj*. Taj je potez bio hrabar i potencijalno katastrofalni jer nisam imala više od pet sekundi da se pitam ima li to uopće smisla.

Luk je u tome video smisao koji ne bih predvidjela ni da sam imala šest mjeseci za razmišljanje o tome. Opazila sam kako mu se pojavio u očima. Opazila sam kako je zatreperio po površini njegova tijela, kao da se svaka molekula usklađivala s tom novom stvarnošću. U tom je uzbudljivom trenutku zaključio da je Art poludio. Točnije, poludio za *mnom*. U Lukovoj sam se mašti u djeliću sekunde iz prljave, putovanjem izmorene djevojčice pretvorila u primamljivu nimfetu.

Po tom pitanju nisam mogla učiniti ništa - a nisam ni željela učiniti ništa osobito. To je Luku razjasnilo cijelu stvar. Ja imam gorilu (Bog zna kako ili zašto) kojega sam željela preseliti u prašumu srednjozapadne Afrike. Art mi nije mogao odoljeti i morao mi je pružiti traženu pomoć. Nije mogao osobno doći u Zair i organizirati to, pa sam ja došla. Sav taj golemi trud i trošak nisu bili zbog jednoga gorile - to bi bilo besmisleno. Sve je to bilo zbog mene. A to je Luk mogao shvatiti... pa sam mu dopustila da tako shvati.

Nakon sastanka s Lukom odveli su me u moju sobu koja nije bila ništa osobito. Objesila sam haljinu koju će sutra odjenuti za sastanak s Mokonzijem Nkemijem te je pokušala izravnati na mjestima na kojima je bila jače izgužvana. Bila je to prilično fina haljinica, za kakvima baš nisam luda, ali su mi rekli (i nekoliko puta ponovili) da bi traperice i majica bili

strašno *mal a propos* za sastanak s predsjednikom republike. Malo dalje niz hodnik nalazila se kupaonica, a u njoj kada gotovo dovoljno velika za plivanje pa sam dugo uživala u kupki, a potom odspavala.

Budući da u kompleksu nije bilo mnogo ljudi koji su govorili engleski, Samo Glen se ponudio da te večeri bude moj prevoditelj. U prostoriji koja je služila kao plesna dvorana bit će poslužen raskošan švedski stol, a lagnulo mi je kad sam čula da nije u moju čast. Naprotiv, Nkemi je svake večeri priređivao gozbu za cijelu vladu. On i Luk su malokad bili nazočni jer se smatralo da bi nazočnost velikih šefova mogla pokvariti raspoloženje onima iz nižih redova. Očekivalo se da će se te večeri (kao i inače) pojaviti tridesetero do četrdesetero ljudi - zaposlenika i njihovih obitelji, od novorođenčadi do prabaka i pradjedova.

Glen me je upozorio da će, svidjelo se to meni ili ne, moj dolazak biti senzacija i doista je bilo tako - osobito za djecu i mlade. Oko mene se stvorio pravi zid pitača, a Glen mi je rekao kako je bolje da njihovu znatiželju zadovoljim dok su u skupini jer će me pojedinci inače pratiti cijelu večer i neprestano ponavljati ista pitanja.

Naravno, zanimalo ih je zašto sam ondje pa sam im rekla da sam došla u posjet predsjedniku. Naravno, zanimalo ih je zašto sam mu došla u posjet. Nakon što mi je preveo pitanje, Glen mi je savjetovao da kažem kako o tome ne mogu govoriti, pa sam prihvatile njegov savjet. Zanimalo ih je odakle sam i kako je ondje, sa svim pojedinostima. Zanimalo ih je što mislim o zairskoj hrani, o zairskoj glazbi, o zairskim cestama i o zairskom vremenu. Zanimalo ih je što se u Americi može gledati na televiziji, na što sam zapela pokušavajući objasniti što je komedija situacije. Pitala sam ih što se može gledati na zairskoj televiziji, na što su se oni bučno nasmijali. Glen mi je objasnio da je Mobutu lud za profesionalnim hrvanjem pa se na televiziji može gledati uglavnom to. Starije je pitače zanimalo odobravam li američku politiku u Libiji, Izraelu i Iranu. Kad sam rekla da nastojim biti nepristrana i zamolila Glena da im objasni šalu, rekao je da je oni ne bi shvatili i bio je u pravu - nisu je shvatili. To sam nadoknadila pokazavši da sam (za gošću) neuobičajeno dobro upoznata s poviješću Mabilija, što im se Očito veoma svidjelo.

Nakon otprilike sat vremena Glen je tome stao na kraj kako bismo mogli jesti. Vodio me oko stolova, na kojima je bilo pedesetak jela - a većinu njih čak ni Glen nije uspio prepoznati. Izabrao je pet ili šest poznatih jela za koja je pretpostavio da će mi se svidjeti, a zatim me nagovorio da kušam još pet ili šest - ništa uvrnuto ili strašno egzotično,

tako da nisam imala priliku ustanoviti je li okus prženih termita doista nalik okusu kokica. Sve je bilo vrlo ukusno. Želim reći da je bilo neobično kušati hranu koja doista ima okus za razliku od američke hrane koja nema vlastiti okus, pa joj morate dati okus nečega drugoga - soli i papra, sojino g umaka, senfa ili limunova soka. Na Glenovu preporuku kušala sam nešto za što se ispostavilo da je dimljeni majmun; pretpostavljam da je očekivao da će poludjeti. Nisam bila baš oduševljena, ali nisam ni poludjela.

Mokonzi Nkemi

Svrha mojega razgovora s Lukom Owonom u srijedu poslijepodne bila je sasvim jasna. U priči koju smo ovdje nastojali prodati, njegova je uloga bila "dozнати što ja želim" kako bi mogao pripremiti Mokonzija Nkemiju za naš sastanak u četvrtak ujutro. Nkemi nipošto neće dozнати da je Art Owens u ikakvoj vezi s mojom molbom jer je on ovdje *persona non grata* i o njemu se ne govori. Sastanak s Nkemijem trebao je biti vrlo jednostavan. Uči će, obavit ćemo kurtoaziju, a ja će mu tada objasniti što želim. Nkemi će reći: naravno, zašto ne, a ja će reći: hvala i doviđenja te krenuti kući. Svi su očekivali da će biti tako.

Nkemi je imao prijamni ured i u njemu čak tajnicu. Nakon što me je onamo odveo moj vjerni Lobi (Glen mi je rekao da njegovo ime na lingala jeziku znači "jučer" i "sutra"), odsjedila sam deset minuta i tada su me odveli k njemu. Nkemijev ured bio primjereno veći i otmjeniji od Lukovog, ali me je on doista iznenadio. Bez osobitog razloga očekivala sam ukočenog, niskog i zdepastog čovjeka - drugim riječima, generalisimusa. Ali Nkemi je bio visok, mršav intelektualac pognutih ramena, u tamnom odijelu, bijeloj košulji i s tamnom kravatom. On je nosio naočale, ali ih je skinuo kad mi je mahnuo prema stolcu ispred svojega stola.

"Hoćeš li sa mnom popiti kavu?" upitao je. Opazivši da oklijevam, uvjerio me je da će biti pripremljena s pročišćenom vodom. Rekla sam da će je tada rado popiti, iako bih je, iskreno rečeno, radije bila preskočila. On me je još podrobnije pitao jesam li dobro putovala i je li mi boravak u Kinšasi bio po volji. Tim je pitanjima mogao dodati i nova, o mojem smještaju u Kompleksu te o sinoćnjoj večeri, koju je zbog nekog razloga nazvao primanjem. Uskoro je stigla kava, pa smo je ispijali. A tada smo napokon prešli na posao. Rekao mi je kako mu je žao što me požuruje, ali da za nekoliko minuta očekuje poziv iz Pariza. Rekla sam mu da shvaćam i da je to posve u redu. Rekao je da mu je gospodin Owona u kratkim crtama objasnio moj projekt. Zamolio me da mu iznesem pojedinosti.

Napokon počinje predstava.

Objasnila sam mu da je gorila Ishmael u Americi zvijezda, kao što je to u prethodnom naraštaju bio gorila Gargantua. Gargantua je na posljeku

uginuo u zatočeništvu, ali se među američkim ljubiteljima životinja otada mnogo toga promijenilo. Prisutna je jaka želja da se Ishmaela pusti u divljinu, a njegovi su vlasnici bili spremni sudjelovati u ostvarenju te želje - ne samo odreći se životinje koja je vrijedila mnogo novca već i potrošiti mnogo novca da bi je se vratio u njezinu postojbinu, u prašumu srednjozapadne Afrike. Potrebna nam je samo pomoć da Ishmaela prevezemo iz Kinšase do mjesta u Republici Mabili, na kojem ćemo ga pustiti.

Nkemi je pristojno iskazao zanimanje upitavši smatram li da će životinja, koja je život provela u zatočeništvu, biti sposobna preživjeti u divljini. Bilo je to jedno od mnogih pitanja za koja sam bila pripremljena.

"Da je grabežljivac, ne bi bio sposoban", odvratila sam. "Odrastao lav, koji je cijelog života živio u kavezu, vrlo vjerojatno ne bi posjedovao lovačku vještina koja bi mu omogućila preživljavanje u divljini. Ali životinja poput gorile, koja skuplja hranu, lako će preživjeti u primjerenom staništu. No, unatoč tome, njegovi će skrbnici ostati s njime u prašumi sve dok se ne uvjere da se uspješno prilagodio. Ako se ne prilagodi, morat će odlučiti hoće li ga odvesti natrag ili mu omogućiti bezbolnu smrt." Nije mi bilo draga izgovoriti te riječi, ali morala sam.

Nkemija je potom zanimalo hoće li taj pothvat financirati ili barem poduprijeti kakva međunarodna skupina za zaštitu divljeg života kao što je Zaslada World Wildlife. Pribilježila sam plus Artu koji je predviđao da će mi to pitanje biti postavljeno. Nkemi se nadao mogućnosti da se njegovo ime pojavi u pozitivnim naslovima u tiskovinama. Rekla sam mu da još nismo zatražili takvo financiranje ili potporu, ali ćemo to rado učiniti ako bude potrebno.

Potom me je upitao zašto su na taj zadatak poslali dijete. To je, po mojem mišljenju, bila jedna od slabih točaka naše priče, ali sam mogla samo izrecitirati ono što smo pripremili. U školama je održano državno natjecanje za najbolji sastavak s temom zagovaranja Ishmaelova povratka u njegovu postojbinu. Ja sam pobijedila, a nagrada je bila ovo putovanje i odgovorna zadaća traženja pomoći od predsjednika Republike Mabili. Doimalo se da Nkemi o toj slaboj točki nema bolje mišljenje od mene, ali je bez komentara prešao preko toga.

"Recite mi, gospodice Gerchak," rekao je nakon nekoliko trenutaka, "zašto bih vam, po vašem mišljenju, pomogao u tom pothvatu?"

"Nadala sam se da će mogućnost za dobro djelo biti dovoljan razlog."

Kimnuo je odobravajući taj diplomatski odgovor, no to je bilo sve. "Ali, pretpostavimo", nastavio je, "da puka mogućnost za dobro djelo *nije* dovoljan razlog."

"U redu", rekla sam. "I to je moguće. Molim vas, recite mi što bi bio *dovoljan* razlog."

Odmahnuo je glavom. "Ne tražim mito, gospodice Gerchak. Želim da u tom pothvatu pronađete nešto što će biti vrijedno mojega sudjelovanja jer, iskreno rečeno, ja to još ne vidim. Ili, krajnje neuvijeno, što ja imam od toga? Ili, ima li u tome kakve koristi za mene, za Mabili - ili za Afriku? Nisam osobito gramziv, ali nedvojbeno očekujem da ču za suradnju biti plaćen ili dobiti kakvu drugu naknadu. Vi dobivate nešto što *vi* želite. Vlasnici te životinje dobivaju nešto što oni žele - jer u suprotnom to ne bi činili, uvjeravam vas. A ako je istina to što mi gorovite, tada će i svi ljubitelji životinja u Americi dobiti ono što žele. Zašto bih ja, među svima njima, bio jedini koji neće dobiti ono što želi?"

U tome je očito imao pravo, a budući da nisam imala pojma kako bih na njega odgovorila, zaključila sam da će moja misija propasti. Svladao me je strah i mozak mi je zablokirao. "Nevolja je u tome", rekla sam, "što ne znam što vi želite."

Ponovno je odmahnuo glavom, na potpuno isti način - razočarano, žalosno. "Nije važno što ja želim, gospodice Gerchak. Da sam vas, čuvši za vašu želju da preselite tu životinju, pozvao ovamo kako bih vas nagovorio da mi dopustite da vam pomognem, nedvojbeno biste očekivali da vam objasnim zašto bi meni trebala biti pružena takva mogućnost - a ne nekome drugome. Zanimalo bi vas kako bi vam koristilo kad biste to omogućili meni (a ne nekome drugome). A ja bih vam to *rekao* zato jer bih to razradio na samom početku, prije no što bih vas pozvao ovamo."

Sjedila sam i otvorenih usta zurila u njega kao tupavo stvorene.

"Vi ste dražesna mlada djevojka", nastavio je Nkemi, "i nedvojbeno ste napisali dražestan sastavak, ali mislim da bi organizatori toga pothvata postupili mudrije da su poslali nekoga tko zna obavljati te poslove."

"Mnogi će biti razočarani", ponudila sam slabašan argument.

"Njihova sreća nije moj posao."

"Ali, tražimo tako malo!" protisnula sam.

Slegnuo je ramenima. "Ako tražite malo, tada malo morate i ponuditi. Ali, traženje male usluge teško može opravdati to što ne nudite ništa zauzvrat."

Srećom, Nkemijeva je tajnica u tom trenutku ušla i rekla da je poziv iz Pariza uspostavljen. Nkemi me je upitao imam li što protiv toga da vani pričekam nekoliko minuta. Protiv? Odjurila sam prema vratima kao da mi gori pod petama.

***

Da biste donekle stekli dojam o tome kako sam se osjećala, reći će da sam razmišljala o tome da nazovem Arta. Zaključila sam da je kod njega pola pet ujutro pa će barem biti kod kuće. Nevolja je bila u tome što nisam znala koliko mi je vremena na raspolaganju i koliko će vremena biti potrebno da se poziv uspostavi. Zaključila sam kako je bolje da za to vrijeme umirim svoju paniku te domislim kakav briljantan odgovor, koji u tom trenutku nisam mogla ni zamisliti.

A, osim toga, već sam čula što je Art imao reći na tu temu. On je bio tvorac osnovnog argumenta koji sam upravo iznijela: *Ne tražimo mnogo, zašto nam to ne date?* Taj se argument pokazao kao potpuni promašaj. Ishmael po tom pitanju nije ponudio argument, ali da jest, što bi rekao? Neobično je da nisam znala što bi rekao, ali sam znala *kako* bi to rekao. Ispričao bi priču - bajku. Bajku o kralju i molitelju iz daleka... O kralju koji je zamoljen sudjelovati u nekoj vrsti ispravljanja pogreške, ali ne shvaća da je to ispravljanje njegova nagrada...

Vidjela sam kako Ishmael za nekoliko minuta domisli poučnu priču. To je moguće. Problem je bio u nalaženju odgovarajućih elemenata i njihovu povezivanju... i sjetila sam se bisera. Sjetila sam se zlatnika. Kad sam se zagrijala za to, prešla sam na ustrojstvo unutarnjeg uha koje upravlja ravnotežom; da sam znala kako se ta vražja stvar zove, mogla sam ostati na tome. Na posljetku mi je sinula zamisao koju sam smatrala najboljom, pa sam je stala razradivati. Za pet minuta bila sam spremna za Nkemiju, a Nkemi je bio spreman za mene.

"Voljela bih vam ispričati priču", rekla sam kad sam ponovno sjela u njegovu ured. Nkemi je malo nagnuo glavu kako bi mi dao do znanja da taj novi pristup smatra zanimljivim i da bih trebala nastaviti.

"Princa je jednoga dana na dvoru posjetio gost iz strane zemlje, koji ga je došao zamoliti za uslugu. Princ ga je pozvao u svoju odaju i upitao ga što želi.

'Želio bih otvoriti vrata vašega dvorca kako bih u vašu staju doveo konja', rekao je stranac.

'Kakvoga konja?' upitao je princ.

'Posrijedi je sivi pastuh, vaša visosti, sa crnom mrljom na čelu.'

Princ se namrštil i rekao: 'Dok sam bio malen, moj je otac imao takvoga konja u staji. A tada se dogodio strašan požar i konj je nestao s još nekoliko drugih.'

'Hoćete li tada otvoriti vrata i dopustiti mi da toga konja dovedem u vašu staju?'

'Ne razumijem zašto bih to učinio', odvratio je princ. 'Oprosti zbog iskrenosti, ali kakve bih ja imao koristi ako bih ti učinio tu uslugu?'

'Mislio sam da ste shvatili, vaša visosti', rekao je stranac. 'Posrijedi je konj koji je nestao iz staje vašeg oca dok ste bili dječak. Ja vam samo dovodom ono što nije ni trebalo otići odavde.'

Nkemi se nasmiješio i kimnuo kao da kaže: "Nastavi".

"Ne tražimo da potražite nešto što pripada *nama*", rekla sam mu. "Želimo vam vratiti nešto što pripada *vama*."

Nkemi je kimaо, i dalje s osmjehom. "Vidite? Tu sam dobrobit za nas i sam mogao prepoznati nakon kraćeg razmišljanja. Ali, vaša je obveza bila da mi je pokažete ne očekujući da je sam otkrijem. Bilo je prilično uvjedljivo to što ste očekivali da sam otkrijem vlastitu dobrobit u vašoj ponudi - iako mi je sasvim jasno da me vi osobno niste željeli uvrijediti."

"Shvaćam", rekla sam, "i potpuno se slažem s vama."

"Dakako, rado će vam pomoći u tom neobičnom pothvatu. Gospodin Owona će se pobrinuti za sve što je potrebno učiniti da bi se to ostvarilo."

S tim je riječima ustao i pružio mi ruku kako bismo se pozdravili.

Osam sati poslije bila sam u zrakoplovu za Zürich.

Vremenski škripci

Nakon dugog, dosadnog čekanja u Atlanti, kući sam stigla u petak prije ponoći - bila sam kod kuće, ali gotovo doslovce u komi. Mama me je spremila u krevet. Nisam bila osobito ljubazna kad me je sljedećega jutra probudila u osam sati kako bi mi rekla da gospodin Owens dolazi po mene. Dobro bi mi došlo još šest sati nesvjestice, ali sam ustala, istuširala se, odjenula i doručkovala te na vrijeme izašla na ulicu kako bih ga dočekala i kako ne bi morao ući i čavrljati s mojom majkom. Pred nama je bilo otprilike devedeset minuta vožnje do lunaparka, koji se do tada preselio na sjever.

Nakon što sam ga podrobno izvijestila o svojoj afričkoj pustolovini, upitala sam ga što se događa.

"Dvije su se stvari dogodile nakon što si otišla", rekao je. "Ishmael je navukao tešku prehladu koja bi se, bojim se, mogla pretvoriti u upalu pluća. Nema mnogo veterinara koji su sposobni liječiti gorilu ili su opremljeni za njegovo liječenje, ali sam našao jednoga koji je već poslao vozilo po Ishmaela."

Željela sam reći samo: "Bit će dobro, zar ne?" Ali poznavala sam ga dovoljno da bih znala da bi me već utješio kad bi imao čime. Nije se doimao strašno zabrinutim pa sam se time morala utješiti.

"Što je drugo?"

Nasmijao se kratko i sarkastično. "Alan Lomax nas je pronašao."

"Slušaj," rekla sam, "moraš mi reći što je s tim Alanom. Znam da Ishmael ne želi govoriti o tome, ali to ne znači da i *ti* ne bi smio govoriti o tome."

Art je neko vrijeme razmišljao. Na posljetku je rekao: "Ishmael se s vremenom na vrijeme suoči s učenikom koji jednostavno ne odustaje. Koji postane... posesivan. To Ishmaela nasmrt uplaši - i to s dobrim razlogom."

"Zašto to kažeš?"

"Razmisli o tome. Kad *posjeduješ* životinju, pa, budimo iskreni, potpuno upravljaš njezinim životom."

"Da, ali Alan ne posjeduje *Ishmaela*."

"Problem je u tome što ga Alan želi posjedovati. Prekjučer mi je za njega ponudio tisuću dolara."

"O, Kriste svemogući", uzdahnula sam. Poželjela sam vrisnuti. Poželjela sam odgristi komad upravljačke ploče. "Što si mu rekao?"

Art se nasmiješio. "Da bih mogao pristati na dvije i pol tisuće."

"Zašto si to učinio?" ljutito sam upitala.

"A što sam trebao učiniti? Morao sam ga ostaviti u uvjerenju da je Ishmael za mene samo još jedna životinja u mojoj menažeriji."

"Da, shvaćam."

"Moraš imati na umu da je Alan uvjeren da radi nešto hvalevrijedno. Pokušava spasiti Ishmaela iz očajne situacije."

"Zar mu Ishmael nije rekao da ga nije *potrebno* spašavati?"

"Uvjeren sam da jest. Ali mu se nije usudio objasniti zašto ga nije potrebno spašavati."

"Zašto?"

"Razmisli, Julie. To možeš i sama dokučiti."

Razmislila sam, ali nisam dokučila ništa. Zato sam upitala: "Što Alan misli, kako je Ishmael uopće dospio u menažeriju?"

"Nemam pojma."

Neko smo se vrijeme vozili u tišini. A tada sam rekla: "Što misliš, što će sada učiniti?"

"Alan? Pretpostavljam da će poći kući i pokušati prikupiti što više novca. Kad me zablijesne gotovinom, pohlepa će me smekšati."

"Ali Ishmael će do tada već otići, zar ne?"

"O, da - ako Alan ne bude vrlo brz. Ishmael će otići za nekoliko sati, a lunapark će otići do ponedjeljka u ovo vrijeme."

Tada smo ušli u gradić na pola puta, a na benzinskoj postaji nisam ugledala nikoga drugoga nego Alana Lomaxa. On i mehaničar čačkali su po motoru Plymoutha iz vremena Carterove vlade.

"Izgleda da je posrijedi problem s motorom", primijetio je Art.

"Da."

"Vjerojatno tek malo šljunka u ventilatoru."

"Do ista to misliš?"

"Pa, moguće je", odvratio je Art.

Znatiželjno sam ga pogledala. "Hoće li mu biti potreban novi?"

"O, da, na posljeku hoće", rekao je. "Ali na žalost, u ovoj zabiti nije lako pronaći dijelove, osobito ne u subotu. Bude li polako vozio, vjerojatno će se dovući kući i bez ventilatora, ali ga danas neće stići popraviti."

"Baš nezgodno", primijetila sam.

Zbogom, moj Ishmaele

Sjedeći u onom prokletom kavezu, izgledao je užasno i jadno, šmrcao i stenjao, dlaka mu je stršala na sve strane, ali nije bio opružen i nipošto nije pokazivao znakove kopnjenja. Štoviše, bio je krajnje mrzovoljan i razdražljiv, kakav ne bi bio da je na izdisaju.

Čuvši sve pojedinosti moje afričke pustolovine, bio je ljut jer su on i Art toliko pogrješno procijenili Luka Owonu i Mokonziju Nkemiju. "Pravilo mora biti 'Nadaj se najboljem, ali se pripremi za najgore', a mi smo se samo nadali najboljem", rekao je. "Mjesec dana nisam u svojem uredu i već sam izašao iz štosa."

S druge strane, očito ga je zainteresirala priča o sivom konju koju sam izmislila za Nkemiju. "Spomenula si zamisao o unutarnjem uhu. Što je to, zaboga, bilo?"

"Pa, znaš, u unutarnjem uhu pluta neka mala stvarčica koja ti pomaže održavati ravnotežu. Mislila sam... zli čarobnjak je krišom izvadi iz prinčeva uha na njegovu krštenju ili čemu već, pa on odraste teturajući - i sva njegova djeca i unuci teturaju. A tada jednoga dana u dvorac dođe čarobnjakov unuk i tadašnjemu kralju kaže: 'Čuj, vratio bih ti ovu stvarčicu'. A kralj kaže: 'Što ču s njom? Što ja imam od toga ako uzmem tu stvarčicu?' Tada mu čarobnjakov unuk objasni."

"Pomalo... zamršeno", sumnjičavo je rekao Ishmael.

"Upravo tako. Zato sam išla s konjem."

"Bit ćeš dobra učiteljica", rekao je Ishmael iznenadivši me.

"Zar bih to trebala biti?"

"Ne mislim *na profesionalnu* učiteljicu", rekao je. "Svi vi morate biti učitelji bez obzira na to jeste li odvjetnici, liječnici, burzovni mešetari, filmaši, tvorničari, svjetski vode, studenti, kuvari ili smetlari. Spasit će vas samo svijet promijenjenih svjetonazora - a promjenu svjetonazora može ostvariti svatko, bez obzira na to tko ste i koliko ste imućni. Alanu sam rekao neka dopre do stotinu ljudi. Ali, iskreno rečeno, počeo sam gubiti strpljenje s njim. Dakako, posve je u redu doprijeti do stotinu ljudi, ali ako ne možeš do stotinu, pokušaj do deset. A ako ne uspiješ doprijeti do njih deset, dopri do jednoga - jer, taj jedan može doprijeti do milijun ljudi."

"Ja će doprijeti do milijun ljudi!", rekla sam mu.

Neko je vrijeme gledao u mene, a tada je rekao: "Vjerujem da hoćeš".

"Hoćeš li pokušati poučavati u Africi?" upitala sam ga.

"Ne, nipošto. Možda će ti jednoga dana napisati pismo, ali inače se neću baviti ničim takvim."

"Pa, što ćeš raditi?"

"Otići će u najmračnije, najgušće, najdalje dijelove prašume te pokušati pronaći pleme svoje vrste koje će me primiti da s njima skupljam hranu. Ne želim te zabrinjavati, ali besmisleno je prikrivati činjenicu da kao vrsta nećemo još dugo opstati u divljini. Ali ja ću, dakako, iznaći nova rješenja za taj problem."

"Što to znači?"

"Ako čuješ za lukavog starog gorila kojega nitko ne može uhvatiti, znat ćeš da sam to ja."

***

Art je uskoro došao reći da je veterinarsko vozilo stiglo. Upitala sam Ishmaela smijem li poći s njim. "Radije bih da ne podeš, Julie. Sutra neće biti ništa lakše pozdraviti se no što je danas."

Pružila sam ruku kroz rešetke, a on ju je primio kao da je krhkva poput mjeđurića sapunice.

Život se nastavlja

Koliko god se to doima nevjerljivim, u ponedjeljak ujutro sam ustala, doručkovala i pošla u školu. U utorak ujutro sam izvela isti vražji postupak.

Nisam mogla ostati u vezi s Artom. On je morao ostati u vezi sa mnjom, i ostao je. Od njega sam doznala da se Ishmael postupno oporavio te da je u siječnju 1991. godine krenuo na svoje putovanje u Afriku. Nisam ga pitala kako je putovanje organizirano; put nedvojbeno nije bio ugodan, pa je bilo bolje da o tome znam što manje. Art me je u ožujku nazvao kako bi mi rekao da je zadatok obavljen. Ishmael je bio kod kuće, a ako mu se ondje ne sviđa, morat će se priviknuti.

Moja je mama na neki čudan način postupno shvatila da je stvarnost u Zairu drukčija od one kakvu smo joj opisali. Nije me pitala o tome, nije tražila objašnjenje niti bilo što takvo. Umjesto toga, počela mi je blago zamjerati i iznositi zagonetne primjedbe poput: "Znam da imaš svoje tajne. Pa, i ja imam svoje."

Lunapark Darryla Hicksa u rujnu je ponovno došao u grad, pa sam neko vrijeme provela s Artom. Rekla sam mu da mi je, kad se nakon godinu dana osvrnem na to, teško povjerovali da njih dvojica nisu mogla pronaći drugi način organizacije, koji ne bi uključivao mene.

Art se nasmiješio i rekao: "Mislio sam da ćeš to do sada već prozreti budući da si pametna".

"Kako to misliš?"

"Imali smo još dva razrađena plana za organizaciju preseljenja. Oba bi bila jeftinija - i mnogo lakše izvediva - od plana koji je uključivao tebe."

"Pa, zašto ste me tada, zaboga, poslali onamo?"

"Ishmael je ustrajao u tome, naravno. On je želio da to obaviš *ti* i nitko drugi."

"Ali zašto?"

"Pa, moglo bi se reći da ti više od toga nije mogao dati. To je bio njegov posljednji dar: spoznaja da si odigrala presudno važnu ulogu u

njegovu životu. I nesumnjivo jesi. To ne mijenja ni činjenica da smo to mogli izvesti na druge načine."

"Ali, mogla sam zabrljati!"

Art je odmahnuo glavom. "On je znao da nećeš. To je, dakako, bilo dio dara. Želio je da znaš da ti je povjerio svoj život."

"Je li se Alan ponovno pojavio?"

"Jest, pojavio se baš kad sam ga i očekivao. Do zore smo se već spakirali i krenuli, ali sam ostavio čovjeka da ga dočeka ako se pojavi i uistinu se pojavio oko podneva."

"Zašto si to učinio?"

"Zato jer je to moralo završiti."

"Ne shvaćam."

"Znam da ne shvaćaš. Ishmaelu je bilo teško razgovarati s tobom o Alanu."

"Zašto?"

Art je zastao i pogledao me kao da me procjenjuje. "Što si pomislila o Alanu?"

"Iskreno rečeno, pomislila sam da je ljigavac."

"Upravo zato Ishmael nije mogao s tobom razgovarati o njemu. Nisi bila spremna slušati."

"Istina, prepostavljam."

"Tu se nema što prepostavljati, Julie. Tvoj je um, iz tko zna kojeg razloga, bio zatvoren za Alana."

"U redu, u pravu si. Znam to. Nastavi."

"Većina Ishmaelovih učenika je po tom pitanju bila nalik tebi: kad je došlo vrijeme da ga pustiš, pustila si ga. Shvaćaš li o čemu govorim?"

"Nisam sigurna. Po tom pitanju, doista, nisam imala izbora. *Moralu* sam ga pustiti."

Art se nije složio. "Ne, nisi, Julie. Mogla si reći: 'Ako mi ne dopustiš da podem s tobom, prerezat ću žile'."

"Istina."

"Alan je bio od onih učenika koji ga jednostavno nisu *željeli* pustiti. Ishmael je već zarana primijetio takve nagovještaje i to je postao neizostavan element njegova planiranja."

"Kako to misliš?"

"Kad je postalo izvjesno da će Ishmael morati napustiti zgradu Fairfield, tebe je mogao uključiti u svoje planove, ali ne i Alana. Zbog toga nije imao drugog izbora doli jednostavno nestati. Alan je trebao vidjeti samo da je Ishmael jednoga dana bio ondje, u svojem uredu, a sutradan više nije. Nestao je, ispario."

"Hoćeš reći da Alan nije prethodno obaviješten o Ishmaelovu odlasku?"

"Tako je. Što bi ti pomislila da si jednoga dana ušla u Ishmaelov ured i zatekla ga praznoga?"

"Uh, ne znam. Valjda bih pomislila: 'Dakle, mala, sad si sama'."

"Tako bi to prihvatile većina ljudi - ali ne i Alan. Alan je razmišljao na sljedeći način: 'Ako je Ishmael nestao, ja ga moram *pronaći*!' A to je i pokušao."

"Shvaćam. Nije mu palo na pamet da je Ishmael *želio* nestati."

"Sumnjam da je i jednom pomislio o tome što je Ishmael želio. Bilo mu je najvažnije što *sam* želi, a želio je *vratiti* Ishmaela."

"Da, shvaćam."

"A sada moraš shvatiti i da Ishmael nije želio odbaciti Alana. Samo ga je pokušavao probuditi. Želio je raskinuti njegovu ovisnost. Inače bi Alan zauvijek ostao učenik."

"Što time želiš reći?"

"Ishmael ne želi samo učenike, već želi učenike koji će i sami postati učitelji. Nije li ti to jasno dao do znanja?"

"Jest. Rekao je da su svi njegovi učenici glasnici. Zato je važno da imaju 'žarku želju da spase svijet'. Bez te želje možda ne bi učinili ništa sa stečenim znanjem."

"To je točno. Ali, Ishmael je od Alana čuo sljedeće: 'Nikada neću pokušati ostvariti svoju želju da spasim svijet - nikada neću postati učitelj poput tebe, nikada neću twoju poruku pronositi svijetom - zato jer će ostati ovdje i zauvijek biti tvoj učenik'. A to je Ishmael želio zaustaviti."

"Sada shvaćam."

"Kad je Alan pronašao Ishmaela u lunaparku, situacija se pogoršala jer Alan nije govorio samo: 'Želim ostati ovdje i zauvijek biti tvoj učenik', već i: 'Želim te kupiti, odvesti kući i zauvijek biti tvoj učenik'. To smo, doista, morali prekinuti."

"Da, shvaćam."

Ali kako smo to mogli učiniti, Julie? Kako bi ti to izvela u takvoj situaciji? Alan je otisao kući, vjerojatno prikupiti novac da kupi Ishmaela. Ishmael je jako prehladen, toliko jako da ga želim smjestiti u bolnicu. Kad se Alan u ponedjeljak vrati, neće biti ni Ishmaela ni lunaparka. Ali, mogu ostaviti nešto s porukom za Alana."

"U redu."

"Kakvu mu poruku ostavljam?"

"Idi kući i ostavi nas na miru."

Art je odmahnuo glavom. "To ne bi upalilo, Julie. Alan spašava učitelja od zlih sila. 'Idi kući i ostavi nas na miru' jednostavno nije dovoljno."

"Istina." Slegnula sam ramenima. "Znam kako bih *ja* to učinila, ali mislim da se Ishmael s time ne bi složio."

"Ishmael je želio da Alan odbaci svaku nadu o tome da će ikada nastaviti svoju učeničku karijeru. Želio je da Alan jednom zauvijek kaže sam sebi: 'Sam sam - potpuno i zauvijek. Više se nikada neću moći osloniti na Ishmaela.' Želio je da Alan jednom zauvijek kaže sam sebi: Ishmaela više nema, pa ja moram postati Ishmael'."

"Tada bi se možda složio."

"Dakle, kakvu bi poruku ostavila Alanu?"

"Ostavila bih mu poruku: Ishmael je mrtav. Stanje mu se pogoršalo i uginuo je od upale pluća."

"I ja sam mu ostavio tu poruku, Julie."

"Isuse!" Iako to nisam rekla, sjećam se da sam se upitala: *hoće li to upaliti?*

Pet mjeseci poslije dobila sam odgovor.

Alanov Ishmael

Alan Lomax u svojoj priči o druženju s Ishmaelom¹ priznaje da se pobunio tvrdeći da "nije od onih pisaca" koji bi Ishmaelovu poruku mogli prenijeti svijetu. Ali kad se suočio s Ishmaelovom smrću, očito je otisao kući i pronašao način da *postane* takav pisac. Svaka mu čast zbog toga.

Razgovarala sam s mnogim ljudima koji su pročitali Alanovu knjigu i nitko od njih nije komentirao vrlo čudnu činjenicu da je Ishmael, kad je došlo vrijeme da napusti zgradu Fairfield, otisao ne rekavši Alanu ni riječi o tome. (Ni Alan to ne komentira!) Slično tome, doima se da nitko nije opazio ni da Ishmael nije nimalo oduševljen kad Alan napokon dolazi u lunapark Darryla Hicksa. (Premda Alan to opaža, ne usuđuje se dublje razmisiliti o tome.)

Uvjerenja sam da će svima lagnuti kad čuju da ne namjeravam podrobno uspoređivati sve što je Ishmael rekao meni i što je rekao Alanu. Smatram da je jedina istinska razlika očita po pitanju Ishmaelovih drugih učenika. Ako Alan iznosi istinu (a zašto nebi?), Ishmael mu je dao naslutiti da je u prošlosti imao vrlo malo učenika - te da ni s jednim nije uspio. To je vrlo čudno budući da je meni dao naslutiti sasvim suprotno - da je imao mnogo učenika i da je sa svima postigao određeni uspjeh. To govori da je Ishmael jednomo od nas uskratio istinu, iako ne mogu ni zamisliti zašto.

Je li Alanov Ishmael *moj* Ishmael? Osobno mislim da nije, ali po tom pitanju teško mogu biti objektivna. Alanov mi se Ishmael doima pomalo namrgodenim i mračnim, kao da mu s tim učenikom baš i nije najugodnije. Ali kako će ljudi, koji će pročitati *ovu* priču, doživjeti *mojeg* Ishmaela? Nemam pojma.

Čitajući Alanovu knjigu, naučila sam nešto vrlo važno - izuzev onoga čemu ga je Ishmael poučio. Naučila sam nešto od samoga Alana. To nije lako izraziti riječima, dijelom zbog toga što bih time priznala da nisam bila u pravu. Čitajući Alanovu knjigu, uvidjela sam koliko je lako naprečac donijeti pogrešan zaključak o nekome, a potom sve njegove postupke promatrati u svjetlu toga zaključka. Kad sam zaključila da je Alan bezveznjak, svi njegovi postupci doimali su se kao postupci bezveznjaka. Čitajući njegovu knjigu, uvidjela sam da to nije samo strašno nepravedno, već i potpuno neistinito. Ista pogreška može se u određenoj mjeri pripisati

Artu Owensu, ali ne i Ishmaelu. Ishmael je preda mnom dosljedno branio Alana; očito ga je razljutila moja predrasuda o njemu i nije joj želio pridonijeti raspravljujući sa mnom o svojoj zabrinutosti zbog Alanove posesivnosti. Jednom sam pročitala riječi Sigmunda Freuda: "Razumjeti znači oprostiti". U Alanovu slučaju, nakon što sam četiri godine živjela s njegovom knjigom, tu bih tvrdnju preinačila u: "Razumjeti znači razumjeti".

***

Ljudi me pitaju i za mišljenje o učenjima osobe poznate kao B - Charlesa Atterleya, također učenika istoga gorile². Moje je mišljenje sljedeće: Ishmael nije dresirao papige, a B nedvojbeno nije papiga. Znanje primljeno od Ishmaela ponio je u smjeru svoje vlastite strasti i uvjerenja sam da Ishmael želi upravo to. Jesu li B-ova učenja autentična, odnosno potječu li na bilo koji način od Ishmaelovih učenja? Uvjerenja sam da je tako na temelju aluzija iz Alanove knjige. To što se iste iluzije ne nalaze u mojoj knjizi, ne znači ništa. Ishmael je jasno dao do znanja da njegovi učenici primaju "različite inačice" njegove poruke.

***

Pišući ovu knjigu, cijelo sam vrijeme znala da će na posljeku morati objasniti svoju uvodnu rečenicu o buđenju u šesnaestoj godini i spoznati da su te zaribali. Mislim da je sada vrijeme za to.

Kad je Alanova knjiga izašla, rekla sam Artu da namjera vam napisati svoju. On mi je odgovorio: "Ishmael bi zasigurno želio da to učiniš - ali ćeš morati malo pričekati."

Naravno, pitala sam zašto.

"Morat ćeš mi vjerovati na riječ", rekao je.

"Vjerujem ti," rekla sam, "ali to ne znači da ne mogu pitati zašto."

"U ovom slučaju znači, Julie. Jednostavno ćeš mi morati vjerovati bez objašnjenja."

"U redu. Ali, što čekam?"

"Ni to ti ne mogu reći."

"Je li to Ishmaelova uputa?"

"Nije."

"Koliko bih *dugo* trebala čekati?"

"Sve dok ti ne kažem da započneš."

"Da, ali koliko će to biti? Godina dana? Dvije godine? Pet godina?"

"Žao mi je, Julie, jednostavno ne znam."

"To nije pošteno!"

"Znam da nije pošteno. Ne činim to zato da bi bilo pošteno. Činim to zato jer je potrebno."

Taj smo razgovor vodili u ljeto 1992. godine. Prepostavila sam da će tijekom sljedeće godine popustiti, ali nije. 1993. godine bila sam *uvjerena* da će popustiti tijekom sljedeće godine - ali opet nije.

U jesen 1994. godine je cijeli razred u sklopu svjetske povijesti morao pročitati Alanovu knjigu kao svojevrstan uvod. Gotovo sam svisnula od napora koji sam morala ulagati u suzdržavanje. Inače godina nije bila loša. Moja je majka okrenula novu stranicu u životu i prestala piti. Počela je mršavjeti, pridružila se ženskoj skupini i sjetila se umijeća osmjejha.

Kad sam se u ljeto 1995. godine sastala s Artom, upitala sam ga: "Čuj, ne može škoditi ako *napišem* knjigu, zar ne? Mogu li je napisati ako obećam da će u jeziku zadružati za sebe?"

Dopustio mi je da je napišem pod uvjetom da se zakunem da je nikome neću pokazati.

I tako sam počela pisati - ali sam doista osjećala da su me zaribali.

Počela sam pisati i za šest mjeseci završila najveći dio - sve osim ovoga poglavlja.

Poslala sam Artu primjerak. Rekao je: "Sjajna je - ali moraš pričekati."

Pričekala sam još godinu dana, a tada sam napisala ovo poglavlje.

Art kaže... čekaj!

Danas je 28. studenog 1996. ... a ja čekam.

Čekanju je kraj

11. veljače 1997. godine, dva tjedna prije mojeg osamnaestog rođendana, Art me je nazvao i dao mi "zeleno svjetlo". Rekao je: "Mobutuu su dani odbrojeni. Za nekoliko će tjedana sići s vlasti."

"Zaboga, zar sam to čekala?"

"To si čekala, Julie. Jer, ako su Mobutuu dani odbrojeni, odbrojeni su i Nkemiju."

"Dakle, želio si da Nkemi siđe s vlasti prije no što otkrijem gdje je Ishmael?"

"To zapravo nije svrha. Dokle god je Nkemi bio na vlasti, nisam želio da zna kakvome je gorili pružio utočište. Sjeti se da si mu otkrila Ishmaelovo *ime*."

"Jesam. Ali, i Alan je otkrio njegovo ime. Nkemi je iz Alanove knjige mogao zaključiti kakvome je gorili pružio utočište."

"Ne, iz Alanove knjige to nije mogao zaključiti jer je u Alanovoj knjizi Ishmael mrtav."

"Ah, shvaćam. Ali što bi Nkemi učinio da je to doznao?"

"Nemam pojma, ali nipošto to nisam želio doznati na teži način, promatraljući kako to čini."

"Istina." Nekoliko sam trenutaka razmišljala o tome, a tada sam ga upitala je li siguran da su Nkemiju dani odbrojeni.

"Vjeruj mi na riječ, Julie! Imam informaciju koju još nema ni američko Ministarstvo vanjskih poslova. Do ljeta će Nkemi i njegova republika biti prošlost."

"Nkemi mi se zapravo svidio - i tvoj brat."

"Ne brini za njih dvojicu. Do kraja listopada će obojica imati dobra radna mjesta predavača politologije i afričke povijesti u Parizu ili Bruxellesu - iako će vjerojatno više zarađivati savjetujući poslovne ljude o tome koga valja podmititi u novom režimu."

"Zbog čega mi nisi mogao reći zašto sam čekala sve te godine?"

"Da sam ti rekao, pitala bi me koliko će Mobutu biti na vlasti, a ja bih ti morao reći: Tko zna? Možda doživi stotu.' Zaključio sam da ti se to ne bi svidjelo."

"Istina."

Dakle, čekanje je završilo, a ja sam dvije godine starija i pametnija od djevojke koja je napisala najveći dio ove knjige. Mogla bih se vratiti i popraviti nespretnosti koje zacijelo postoje.

Ali, mislim da je bolje da je ostavim takvu kakva jest.

Autorova napomena

Mnogi su mi čitatelji pisali kako bi me upitali: "Kako mogu pomoći?" Volio bih vas potaknuti na potporu vrlo vrijednoj ustanovi spomenutoj u ovoj knjizi:

**Gesundheit Institute, 6877 Washington Blvd.,
Arlington VA 22213**

Kontakt s drugim čitateljima *Ishmaela*, *Priče o B* i *Moje Ishmaela* možete ostvariti na web-adresi:

<http://ishmael.org>

Bilješka o autoru

Prva knjiga Daniela Quinna, *Ishmael*, osvojila je Turner Tomorrow Fellowship, nagradu za djela fikcije koja nude kreativna i pozitivna rješenja globalnih problema.

Daniel Quinn napisao je još *Providence: The Story of a Fifty-Year Vision Quest*, *Izvan civilizacije* i *Priča o B*, i (u suradnji s Tomom Whalenom) djela *A Newcomer's Guide to the Afterlife*.

---

¹ Ishmael, Dvostruka Duga, 1997.

² Priča o B, Dvostruka Duga, 1999.